

ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАДИМА ГЕТЬМАНА»

На правах рукопису

ПУСТОВОЙТ Валентин Іванович

УДК: 316.257

**УТОПІЧНИЙ ТА АНТИУТОПІЧНИЙ ДОСВІД СОЦІАЛЬНОГО
ПРОЕКТУВАННЯ В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ
СУЧАСНОСТІ**

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Науковий керівник:

Арутюнов В'ячеслав Хуршудович,

кандидат філософських наук, професор

Київ – 2011

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1 СОЦІАЛЬНІ УТОПІЇ ЯК СКЛАДОВА ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ДОСВІДУ ЛЮДСТВА ЩОДО РОЗВ’ЯЗАННЯ АКТУАЛЬНИХ СУСПІЛЬНИХ ПРОБЛЕМ	16
1.1. Утопічні моделі регламентації соціально-економічного життя.....	16
1.2. Організація ідеальної влади за утопічними «рецептами»	45
1.3. Утопічно-сцієнтичні проекти перетворення природи	65
Висновки до першого розділу	79
РОЗДІЛ 2 АНТИУТОПІЇ – АНАЛІЗ ДОСВІДУ ТА ФУТУРОЛОГІЧНІ ЗАСТЕРЕЖЕННЯ ЩОДО РЕАЛІЗАЦІЇ УТОПІЧНИХ СУСПІЛЬНИХ МОДЕЛЕЙ.....	81
2.1. Аналіз непередбачуваних наслідків реалізації утопічних проектів.....	81
2.2. Алярмічна компонента антиутопічних застережень, її витоки та прогностичне значення	90
2.3. Утопії, антиутопії та історична практика.....	100
Висновки до другого розділу.....	111
РОЗДІЛ 3 ВИКОРИСТАННЯ УТОПІЧНОГО ТА АНТИУТОПІЧНОГО ДОСВІДУ СОЦІАЛЬНОГО ПРОЕКТУВАННЯ У РОЗВ’ЯЗАННІ ГЛОБАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ ЛЮДСТВА.....	113
3.1. Генеза глобальних проблем та утопічні витоки моделей їхнього розв’язання в концепціях головних шкіл глобалістики	113
3.2. Постіндустріальні утопісти в ретроспективному утопічному дискурсі	137

3.3. Конструктивність і утопізм програми «Порядок денний на ХХІ століття» як механізму реалізації Концепції сталого розвитку.	145
3.4. Осмислення в добу глобалізації антиутопічних застережень	160
Висновки до третього розділу	175
ВИСНОВКИ	178
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	185

ВСТУП

Актуальність теми роботи. Усі сучасні глобальні проблеми людства мають соціальне коріння, адже вони виникли внаслідок функціонування на цій планеті соціальних структур, які в сукупності становлять людську цивілізацію. Структур, на жаль, недосконалих, адже протягом історії людству так і не вдалося створити довершену модель соціальної організації, яка б успішно розв'язувала проблеми задоволення матеріальних потреб людей, соціальної справедливості, забезпечення прав людини, надавала можливості для її повної творчої реалізації і т.д. і водночас в ході своєї діяльності не руйнувала природу. Існуючі соціальні моделі, втілені в життя в різних країнах, мають різний ступінь недосконалості й з різною швидкістю просуваються до повного задоволення матеріальних і духовних потреб людини, або в протилежний бік.

Але глобалізація, яка розпочалася в другій половині ХХ століття, не лише кардинально прискорила процес уніфікації наявних в різних країнах різноманітних соціальних структур. Завдяки синергетичному ефекту вона посилила негативні аспекти життєдіяльності цих соціальних структур в різних країнах, перетворивши їх на глобальні проблеми людства. Нині ці проблеми, що стали предметом вивчення багатьох наук (економіки, екології, демографії, конфліктології, політології, філософії тощо) реально загрожують безпеці світової цивілізації.

Соціальні реалії однозначно свідчать, що можливості стихійного розвитку людства вичерпані, наша цивілізація наближається до біфуркаційного етапу. Успішно розв'язати глобальні проблеми вдасться лише в тому випадку, якщо єдине загальнопланетарне соціально-політичне утворення, на яке перетворюється строкатий конгломерат різноманітних за соціальним устроєм і національним забарвленням держав, матиме достатньо оптимальну структуру, щоб забезпечити подальший розвиток

загальнолюдської цивілізації без ризику її самознищення. Відтак з особливою гостротою постає потреба в соціальному проектуванні та прогнозуванні, в експертизі цих проектів.

У даній роботі під утопічним і антиутопічним соціальним проектуванням розуміється розробка в різні історичні епохи моделей таких соціальних структур, які б давали змогу найбільш повно задовольняти матеріальні та духовні потреби членів суспільства відповідно до історично визначених уявлень про ці потреби, і, відповідно, прогнозування реалізації цих моделей в соціальній практиці, змодельоване в антиутопіях.

При цьому роль утопії як соціокультурного феномену, який належить до пограничних і синкретичних феноменів культури, не вичерпується розробкою проектів досконалого соціуму [141]. Однак в даному дослідженні утопія розглядається передусім як інтенція розробок проектів ідеального суспільства, альтернативних наявній соціальній дійсності. І відповідно антиутопія – як футурологічне моделювання реалізації цих розробок. Цим зумовлено те, що парадигма дослідження зосереджена головним чином на проєктивній функції цих жанрів соціальної думки.

За такого підходу неминуче переважання негативної фактографії, яка аналізується, враховуючи історичний досвід щодо втілення утопічних моделей в соціальну дійсність. Тому необхідно наголосити, що дана робота не повинна розглядатися як внесок у закріплення за утопією лише негативних коннотацій.

Іманентною властивістю утопічних соціальних проектів є непередбачуваність наслідків їхньої реалізації – результати часто бувають не просто не ті, на які очікували, а прямо протилежні. Реалізовані на державному рівні, такі проекти дуже нерідко дають трагічні результати. Чимало підтверджень цьому дала соціально-політична практика ХХ століття, протягом якого численні спроби реалізувати різноманітні соціальні утопії зазнали невдачі в різних країнах.

Аналіз досвіду цих невдач набуває особливого значення в наш час, коли людство може повернутися до утопії як форми соціального проектування вже на глобальному, загальнопланетарному рівні. Адже утопічні соціальні проекти передбачали розв'язання значущих проблем на найвищому історично визначеному таксономічному рівні. «Утопія взагалі, – зауважив Фернандо Аінса, – претендує на глобальність в тій мірі, в якій вона прагне створити суспільну гармонію на основі цілісної теорії, яка охоплює всі аспекти громадського й приватного життя [1, с. 27]». Повторення помилок щодо реалізації утопій в загальнопланетарному масштабі може призвести до фатальних результатів.

Слід сказати, що людство вже має досвід критичного прогнозування наслідків реалізації утопічних проектів. Це антиутопії. Причому, авторам кращих з них вдавалося спрогнозувати наслідки реалізації утопій, які потім були підтверджені соціально-політичною практикою. Найяскравіший приклад – антиутопічний роман Євгена Замятіна «Ми» [69]. Написаний 1920-го року, тобто ще до того, як Сталін узурпував владу в Радянському Союзі, а Гітлер прийшов до влади в Німеччині, цей твір в головних рисах вірно спрогнозував наслідки застосування тоталітаризму як засобу радикальної реорганізації суспільства. Що пізніше знайшло своє блискуче продовження в антиутопії Джорджа Оруелла «1984» [135]. Надалі алярмічні прогнози розвитку людства перекочували із літературних творів у праці футурологів (А. Печчеї, А. Азімов, Е. Тоффлер та ін.).

Аналізуючи за доби глобалізації досвід соціального проектування та прогнозування, зафіксований в утопіях та антиутопіях, є небезпека «занизити» ступінь глобальності проблем, які бентежили наших попередників. У цьому плані слід усвідомлювати, що проблеми, які намагалися розв'язати, приміром, Томас Мор і Томмазо Кампанелла в «Утопії» та «Місті Сонця», були для людства за часів середньовіччя не менш значущими, ніж ті, що стоять зараз перед нами. Тим паче, що деякі з них, приміром, достатнє виробництво продуктів харчування та їх справедливий розподіл, не розв'язані й досі.

Тому аналіз того, як розуміли найважливіші проблеми людства наші попередники, автори найвидатніших утопій, і в який спосіб пропонували їх розв'язати, а також до чого призвела реалізація цих рекомендацій на практиці, надзвичайно актуальні зараз. Адже пришвидшення процесів глобалізації призведе до загострення глобальних проблем. І неминуче – до прискорення спроб їх розв'язати. Дуже важливо, щоб ці спроби не були помилковими, оскільки науково-технічна й виробнича міць людства сягнула рівня, за якого екологічна система Землі може врешті не витримати наших помилок.

Щодо рамок дослідження. В.В. Святловський – автор одного з небагатьох каталогів утопій (1923 р.) – пише, що «кількість відомих нині творів типу «утопій» доходить майже до двох тисяч [173, с. 5]. Зрозуміло, проаналізувати їх всі, створені в різні епохи в різних країнах, – завдання нереальне.

Але це не єдиний і не головний фактор, який обумовив дослідження в даній роботі лише тих утопій, які створені в Європі, починаючи з «Держави» Платона. Виникнення глобальних проблем обумовило те, що розвиток людської цивілізації (передусім її ставлення до навколишнього середовища) пішов за західноєвропейською моделлю, характер якої визначили християнство – одна з найбільш антропоцентричних релігій – та промислова й науково-технічна революції, що відбулися саме в Старому Світі. Тому аналіз утопічного та антиутопічного досвіду соціального проектування в контексті глобальних проблем сучасності обмежений в дисертації в основному «європейським матеріалом». Адже, по-перше, утопічні проекти, які тут виникали й реалізовувалися, певною мірою позначилися на розвитку європейської цивілізації і цей розвиток детермінував виникнення нових утопій, а, по-друге, реалізація утопічних соціальних моделей спричинила виникнення антиутопій, для створення найяскравіших з яких теж використовувалася передусім європейська соціальна практика.

При цьому значна увага приділена аналізу ідеальної держави Платона. Адже він заклав основи того, що пізніше сформувався в методи ідеологічної обробки населення, кастовий розподіл суспільства, виокремлений стан керівного прошарку, євгеніку, тотальну регламентацію життя суспільства...

Стан наукової розробки проблеми. Сформульована у дисертаційному дослідженні проблема з боку глобалістики широко представлена у доповідях Римському клубу Дж. Форрестера, Д. і Д. Медоузів у співавторстві з Й. Рандерсом, А. Печчеї, Б. Гаврилишина, А. Кінга, Л. Капиці, В. Леонтєва, М. Месаровича, Е. Пестеля, О. Джиаріні та інших вчених. Їх зміст носить, здебільшого, алярмічний характер, має за мету застерегти людство від негативних наслідків подальшого загострення глобальних проблем сучасності.

Філософсько-соціологічному аналізу глобального розвитку присвячені роботи широкого кола вітчизняних і зарубіжних дослідників: Е. Араб-Огли, В. Андрущенко, В. Арутюнова, О. Базалука, Г. Бейтсона, І. Бестужева-Лади, О. Білоруса, М. Бойченка, В. Деркача, Б. Гаврилишина, Л. Губерського, В. Свінціцького, М. Згуровського, М. Кисельова, С. Кізіми, В. Кременя, С. Кримського, В. Крисаченка, В. Кутирева, С. Куцепал, Дж. Лавлока, Г. Маркузе, М. Михальченка, Папи Іоанна Павла II, А. Печчеї, О. Скаленка, А. Тойнбі, Е. Тоффлера, І. Фролова, Ф. Фукуяма, С. Хантінгтона та ін.

Аналізу утопій та антиутопій як жанрів соціальної думки, пов'язаних із розробкою проектів ідеального суспільства та прогнозуванням реалізації цих проектів, присвячені праці Ф. Аінси, Е. Баталова, Е. Блоха, В. Волгіна, Е. Геворкяна, О. Зверева, О. Гончаренка, К. Маннгейма, І. Неманова, Т. Паніотової, К. Поппера, О. Руденко, Р. Рюйе, Н. Фрайї, Г. Хромушина, В. Чалікової, Г. Шахназарова та інших дослідників.

При цьому практично недослідженим є утопічний та антиутопічний досвід соціального проектування в контексті глобальних проблем сучасності, використання ідей, закладених в основу соціальних утопій та антиутопій для розробки моделей оптимальної загальнопланетарної соціальної структури, за допомогою якої людство зможе подолати труднощі на шляху розв'язання

глобальних проблем. А також, і це надзвичайно важливо, аналіз гіпотетичних небезпек, пов'язаних із реалізацією цих ідей.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційна робота виконана в межах плану наукової роботи кафедри філософії державного вищого навчального закладу «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» на 2006-2010 рр. по темі «Концепція сталого розвитку: цивілізаційний контекст», що включена до державного реєстру України за № 0106U001806 (2006-2010 рр.). Тему дисертаційної роботи затверджено Вченою радою кредитно-економічного факультету державного вищого навчального закладу «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» (протокол № 7 від 25 червня 2009 року).

Мета дослідження – здійснення ґрунтовного аналізу утопічного та антиутопічного досвіду соціального проектування в контексті глобальних проблем сучасності.

Загальна мета дослідження потребує виконання дослідницьких **завдань**:

– систематизувати та проаналізувати існуючі утопічні моделі регламентації соціально-економічного життя, організації ідеальної влади, утопічно-сцієнтичні проекти перетворення природи;

– запропонувати дефініції понять «утопічне соціальне проектування» та «антиутопічне соціальне проектування»;

– проаналізувати та співставити з історичною практикою існуючий досвід антиутопічних прогнозів-застережень, дослідивши їхню алармічну компоненту, її витоки та прогностичне значення;

– здійснити філософсько-історичну реконструкцію генези глобальних проблем та дослідити утопічні витоки моделей їхнього розв'язання в концепціях головних шкіл глобалістики;

– виявити роль та значення постіндустріальних утопій у ретроспективному утопічному дискурсі;

– дослідити конструктивність та виявити утопічні елементи програми «Порядок денний на XXI століття» як механізму реалізації Концепції сталого розвитку;

– встановити кореляцію наявних науково-утопічних проектів і програм глобального розвитку людства в XXI ст. та проаналізувати крізь призму утопічного та антиутопічного досвіду соціального проектування гіпотетичні небезпеки розв’язання глобальних проблем в рамках утопічного дискурсу.

Об’єктом дослідження є утопічний та антиутопічний досвід соціального проектування в контексті глобальних проблем сучасності.

Предметом дослідження є закономірності розробки проектів ідеальних соціальних структур, наукові підходи й категоріальний інструментарій для аналізу наслідків реалізації утопічних сценаріїв і можливість їхнього використання для розробки моделей розвитку глобалізованого світу.

Методологія дисертаційного дослідження ґрунтується на методологічному плюралізмі – це дало змогу використати принципи та методи з різних галузей знань: соціальної філософії, філософії історії, глобалістики, історії, культурології, соціології, синергетики. Зокрема, історико-філософський аналіз використовувався при порівняльному дослідженні головних елементів утопічних соціальних конструктів; з позицій компаративістики розглядалося, як елементи класичних утопічних моделей «імплантуються» в конкретні соціальні моделі. Також застосовувалися загальнонаукові методи: аналіз, синтез, історико-гносеологічний, системний та структурно-функціональний аналіз, принципи історизму, детермінізму, взаємозв’язку теорії з практикою. Проаналізовано оцінки утопізму в працях загальноновизнаних дослідників, зокрема О. Свентоховського, М. Бердяєва, К. Поппера, В. Чалікової, Ф. Аінси та ін.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першою спробою оцінити досвід утопічного та антиутопічного соціального проектування в контексті глобальних проблем сучасності, його придатність

для розробки соціальних моделей, за допомогою яких людство може уникнути глобальних загроз.

Вперше:

– дано визначення поняття утопічного та антиутопічного соціального проектування як розробки в різні історичні епохи моделей таких соціальних структур, які б давали змогу найбільш повно задовольняти матеріальні та духовні потреби членів суспільства відповідно до історично визначених уявлень про ці потреби, і, відповідно, прогнозування реалізації цих моделей в соціальній практиці, змодельоване в антиутопіях;

– проаналізовано соціальні утопії як складову цивілізаційного досвіду людства щодо розв’язання актуальних суспільних проблем, показано, що автори утопій намагалися вирішити ці проблеми, розробивши такі соціальні моделі, в яких інтереси окремої людини й суспільства співпадали б повністю. Наголошено: якщо вдасться цього досягти хоча б в основних позиціях, то утвориться принципово новий характер взаємодії індивідуума, суспільства й природи, який стане однією з головних підвалин майбутньої якісно нової земної цивілізації, що виникне внаслідок розв’язання глобальних проблем;

– обґрунтовано: головною помилкою при розробці та реалізації утопічних конструктів було неврахування ефекту емерджентності – при створенні ідеальних соціальних моделей поєднувалися елементи, сумарні властивості яких утворювали якісно нову систему з несподіваними параметрами, протилежними очікуваним;

– утопічні соціальні моделі та антиутопічні застереження щодо їхньої реалізації співставлено з історичною практикою, показано, що іманентна риса утопічного дискурсу – віра в можливість швидкого створення досконалої соціальної структури – неминуче призводить до застосування тоталітаризму як політтехнологічного засобу пришвидшеної трансформації суспільства в певному напрямку;

– підкреслено, що відвернення глобальної соціокультурної кризи за допомогою утопічних соціальних моделей може спричинити тоталітарні перетворення у загальнопланетарному масштабі;

– доведено можливість використання досвіду утопічного та антиутопічного соціального проектування для розробки суспільних моделей, придатних до розв’язання глобальних проблем, а також для експертизи таких проектів, зокрема досліджено конструктивність і утопізм програми «Порядок денний на XXI століття» як механізму реалізації Концепції сталого розвитку.

Набуло подальшого розвитку:

– соціально-філософське розуміння утопій та антиутопій як соціокультурного феномену, пов’язаного із створенням альтернативного досконалого універсуму, усвідомлення того, що проєктивна функція цих жанрів соціальної думки набуває особливого значення за умов загострення глобальних проблем;

– дослідження генезису антиутопій крізь призму праксеологічного аналізу утопій, зокрема показано, що антиутопії – це спроби спрогнозувати наслідки розв’язання значущих суспільних проблем характерним для утопій шляхом – поголовним перетворенням звичайних людей на ідеальних членів суспільства будь-якими методами, включаючи насильницькі;

– соціально-філософське обґрунтування необхідності подальшої розробки оптимальних соціальних моделей як шляхів виходу з глобальної соціокультурної кризи, зокрема обґрунтовано, що соціальне експериментаторство в загальнопланетарних масштабах може спричинити глобальну цивілізаційну катастрофу.

Уточнено:

– типову структуру утопічних соціальних конструктів щодо організації виробництва/споживання, організації влади та структуризації ідеального соціуму, регламентації суспільного життя;

– витоки утопічно-сцієнтичних підходів до перетворення природи, історичні та релігійні причини антропоцентризму західноєвропейської цивілізації.

Теоретичне та практичне значення дисертаційного дослідження. Результати дослідження мають цінність для подальшого філософсько-історичного осмислення генези утопій та антиутопій як видів філософської рефлексії, поглиблення соціально-філософських уявлень про сутнісні характеристики утопічного та антиутопічного дискурсів. Здійснене в дисертації співставлення утопічних та антиутопічних соціальних моделей з історичною практикою дало змогу виявити фундаментальні соціокультурні проблеми реалізації утопічних суспільних проектів, їхню придатність для розв'язання онтологічних та аксіологічних проблем.

Результати та висновки роботи можуть бути використані для подальшого соціально-філософського дослідження проблем глобального розвитку людства, пошуку шляхів забезпечення соціалізації цього розвитку, переформатування утопічної антропоцентричної парадигми сучасної цивілізації таким чином, щоб людство перейшло від згубного насильства над біосферою до коеволюції. Виявлені в дослідженні універсальні підходи до значущих проблем минулого можуть бути застосовані для розробки соціальних моделей, придатних для розв'язання глобальних проблем, експертної оцінки таких соціальних проектів. Крім того, матеріали, зібрані й проаналізовані в ході дослідження, можуть стати в нагоді при підготовці лекційних курсів з соціальної філософії, філософії історії, філософської антропології та філософії культури, читанні спецкурсів та проведенні семінарів з проблем утопії та антиутопії як соціокультурних феноменів.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним дослідженням. Більшість опублікованих праць за темою кандидатської дисертації (статті та тези) написані без співавторів. Допоміжні й проміжні завдання дослідження відображено у спільних публікаціях: у колективній монографії, підготовленій разом із В. Арутюновим, С. Присухіним, В. Свінціцьким та ін. «Методологія

сталого розвитку: цивілізаційний контекст» автором самостійно написаний розділ 8 – «Сталий розвиток у вимірах соціальних утопій та антиутопій», в якому розкрито зв'язок основних положень Концепції сталого розвитку з наріжними елементами моделей ідеальних соціальних структур, розроблених найвидатнішими утопістами, проаналізовано антиутопічні застереження (С. 254-279); у бесіді з президентом Римського клубу Александром Кінгом «Людство розумне, але не розважливе» порушено проблеми непередбачуваності соціальних наслідків науково-технічного прогресу, здатності людства обирати адекватні засоби побудови «щасливого майбутнього» тощо (С. 4-8); з естонським філософом Густавом Нааном у публікації «Незвані гості з Космосу» порушено філософські проблеми контактів із позаземними цивілізаціями, досліджено можливість використання їхнього досвіду для розв'язання цивілізаційних земних проблем (С. 12-16). У двох останніх публікаціях особистий внесок автора полягає у реферативному аналізі текстів відповідної тематики, відборі тем для обговорення, формулюванні проблем та написанні текстів.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки дисертації обговорювалися на засіданні кафедри філософії державного вищого навчального закладу «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», були оприлюднені на низці міжнародних та всеукраїнських науково-практичних і теоретичних конференцій, а саме: філософській конференції «Особенности современной социальной картины мира» (Обнінськ, Росія, 1990); II Міжнародній науково-практичній конференції «Учення Григорія Сковороди про дух, духовність та істину: історія і сучасність» (Суми, 2007); V Міжнародній науково-практичній конференції «Соціальна робота і сучасність: теорія та практика» (Київ, 2008); Всеукраїнській науковій конференції «Планетарна цивілізація. Наука. Освіта» (Суми, 2008); Міжнародній науково-практичній конференції «Матеріалізм і емпіріокритицизм – шедевр світової філософської думки» (Київ, 2008);

X Міжнародній науково-практичній конференції «Творчість як корисне здійснення блага через істину в красі» (Київ, 2009).

Публікації. Основні ідеї та результати дослідження викладено у 15 публікаціях автора з них: 6 – статті у фахових виданнях ВАК України з філософських наук, 1 – монографія (у співавторстві), 2 – статті в науково-популярних виданнях, 6 – тези доповідей на конференціях і семінарах.

Структура і обсяг дисертації зумовлені логікою дослідження відповідно до поставленої мети та комплексу завдань. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів (10 підрозділів), висновків та списку використаних джерел (243 найменування). Загальний обсяг дисертації – 209 сторінок, із них основна частина – 184 сторінки.

РОЗДІЛ 1

СОЦІАЛЬНІ УТОПІЇ ЯК СКЛАДОВА ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ДОСВІДУ ЛЮДСТВА ЩОДО РОЗВ'ЯЗАННЯ АКТУАЛЬНИХ СУСПІЛЬНИХ ПРОБЛЕМ

1.1. Утопічні моделі регламентації соціально-економічного життя

Глобальні проблеми виникли головним чином внаслідок того, як людство створює матеріальні блага, і як їх розподіляє. Найнебезпечніша з цих проблем на даний момент – екологічна – є наслідком природоспоживчого виробництва. В першооснові воно стимулюється споживанням, «передові» стандарти якого виходять за межі задоволення матеріальних потреб, достатніх для забезпечення фізіологічного існування та вдоволення духовних запитів. Причина – в системі життєвих цінностей та пріоритетів так званої цивілізованої частини людства, котра визначає вектор розвитку нашої цивілізації. Отже, без приведення виробництва та споживання у відповідність до природних можливостей нашої планети глобальні проблеми не вирішити.

При цьому слід враховувати суттєвий нюанс. Існує величезний розрив між рівнем споживання окремих громадян як в світі в цілому, так і в середині окремих країн. Тобто, зробити виробництво таким, яке відповідає загальній потребі всього людства в збереженні біосфери, можна лише відповідним чином переформатувавши споживання в масштабах всього людства, передусім, заможних громадян різних країн, які задають стандарти споживання.

Саме цього намагалися досягти автори утопій – створити соціальну систему, яка б забезпечувала раціональне виробництво та справедливий розподіл. Тому їхні розробки становлять значний інтерес в епоху глобалізації.

Платон в «Державі» стверджує, що держава створюється передусім для того, щоб налагодити розподіл праці відповідно до задатків людей, та

забезпечити обмін виробленими товарами для задоволення їхніх різноманітних потреб [147, с. 130-136]. Цікаво, що при цьому він абсолютно не згадує рабську працю як виробничу складову. Хоча в іншому місці згадка про рабів у його ідеальній державі є – одні елліни під час воєн не повинні обертати інших еллінів на рабів [147, с. 247].

Натомість крім землеробів та різноманітних ремісників Платон згадує тих, хто через невисокий інтелектуальний рівень («розуміння в них таке, що з ними не дуже варто спілкуватися») продає свою фізичну силу [147, с. 133]. Існування наймитів свідчить про наявність ринку праці. Це не єдине свідчення того, що організацію економічного життя Платон уявляв на засадах, названих пізніше ринковими. Він ніде не твердить, що функцією держави є керівництво виробництвом і розподілом в масштабах всієї країни. Навпаки: державу «створюють наші потреби [147, с. 130]», «для того ми й заснували державу, щоб люди могли зав'язати між собою взаємини» (мається на увазі, господарські – *В.П.*), «з цього в нас утвориться і ринок, і монета – знак обміну [147, с. 132-133]». Обмін різноманітними товарами між їхніми виробниками не лише всередині країни, а й за її межами покладено на купців, а безпосередньо на міських ринках – на дрібних торговців (фактично – перекупників).

Потреба в задоволенні різноманітних потреб призводить до розподілу праці, який, слід наголосити, Платон розглядає не з точки зору організації виробництва, а з точки зору споживання [147, с. 130-134]. Ця інституалізація розподілу праці відповідно до потреб кастового споживання відіграє величезну роль в структурі ідеального платонівського соціуму – детальніше розглянемо це далі. Тут лише зауважимо, що система виробництва-споживання в ідеальній державі Платона, як вірно відзначив В.Ф. Асмус, не є комуністичною, а є *комунізмом споживання* для двох панівних класів – правителів-філософів та охоронців-воїнів, які споживають життєві блага відповідно до потреб за рахунок держави [8, с. 554-555]. В господарчому житті вони участі не беруть. Як при цьому живеться

виробникам матеріальних благ Платона, вочевидь, абсолютно не обходить – він про це ніде не згадує, лише зауважує, що їх псує як багатство, так і бідність [147, с. 190].

Здоровою держава перестає бути після того, як в ній з'являються не викликані «ніякою необхідністю» виробники предметів розкоші (жіночих прикрас, різноманітного начиння, малюнків), а також поети, актори, покоївки, цирульники, кулінари, кухарі (цікаво, що набагато пізніше навіть з'явилося поняття «гламур» – спосіб життя, метою якого є споживання, що значно перевершує рівень задоволення фізіологічних і духовних потреб) ... Щоб утримувати всіх їх територія стане недостатньою, «доведеться відрізати частину сусідньої країни», сусіди в свою чергу захочуть зробити теж саме. Так і виникають війни [147, с. 132-133]. Слід визнати, що за дві з половиною тисячі років економічна складова детермінації більшості військових конфліктів не змінилася.

Якщо Платон відсутність власності та комуністичне споживання (тобто, за потребами) вводить для правителів-філософів та охоронців-воїнів для того, щоб виокремити їх у суспільстві й тим самим створити з них монолітний панівний прошарок, непідвладний в своїй діяльності матеріальним спокусам, то Томас Мор в «Утопії» [129], як вірно відзначав О. Свентоховський, «зв'язує спільністю майна все суспільство, за винятком лише злочинців, перетворених на рабів. Тому комунізм його не частковий, споживчий, а загальний, який здійснюється в виробництві. Ідея ця, яку він вперше запалив як зірку над темною безоднею людської злиденності й дав їй таку силу світла, що вона не згасла й досі, через чотири століття, кидаючи промені слави на його чоло [172, с. 60-61]».

Це не єдина відмінність. І у Томаса Мора, і в його наступника Томмазо Кампанелли елементи економічної саморегуляції в створених ними соціально-політичних моделях відсутні повністю. В обох випадках фактично мова йде про системи тотального адміністративного контролю за виробництвом і розподілом. І в Утопії [129], і в Місті Сонця [77] виробляється стільки, скільки

треба. А скільки треба – вирішується в одному керівному центрі. При чому, якщо в Утопії сумлінне ставлення до праці й споживання в межах загальноприйнятої норми спирається здебільшого на моральні настанови, то в Місті Сонця, якщо користуватися сучасною термінологією, зроблено значно більший ухил у голю адміністрування: «... Посадові особи ретельно стежать за тим, щоб ніхто не отримував більше, ніж йому належить... [77, с. 39]».

Однаковий підхід у цих двох авторів, які хоча й жили приблизно в один час, але мали різний соціальний досвід, пояснюється, вочевидь, наступним. Хоча Т. Мор (1478-1535 рр.), будучи державним діячем, вочевидь, мав більш широкі й ліберальні погляди, ніж Т. Кампанелла (1568-1639 рр.), але спостерігав таке економічне життя, яке фактично зводилося до безжального визиску народу. Тому через історичну обмеженість свого суспільного досвіду просто не міг уявити хоча б якоюсь мірою соціально справедливу державну систему, засновану на засадах економічної саморегуляції. Т. Кампанелла ж був чернець-домініканець, ну а життя в чернечих орденах було в ті часи не просто суворо, а жорстко регламентоване.

Надзвичайно важливий внесок у розвиток уявлень про місце власності, роль спільної праці в організації справедливого суспільства зробив представник так званого «раціоналістичного комунізму» Е.-Г. Мореллі. В своїй головній праці – «Кодексі природи» (1755 р.) – він сформулював три головні закони суспільства, яке «відповідає повелінням природи та розуму: 1) скасування приватної власності, 2) «право на існування» і «право на працю», 3) обов'язок усіх громадян працювати. Що в соціумі право на існування забезпечується правом на працю, і що цим правом мають бути забезпечені всі члени суспільства, Е.-Г. Мореллі заявив чи не першим. Його ідеї справили величезний вплив на подальших соціалістів-утопістів [172, с. 114-117; 203, с. 284].

Серед них був і Гракх Бабьоф – один із фундаторів комуністичного підходу до виробництва та споживання. Він вважав, що треба «знищити приватну власність, прикріпити кожну людину, відповідно до її здібностей, до

ремесла, яке вона знає; зобов'язати її здавати в натурі плоди своєї праці на спільний склад і створити просту адміністрацію розподілу, адміністрацію продовольства, яка, обліковуючи всіх співгромадян і всі вироби, розподілить останні на основі найсуворішої рівності й розпорядиться доставляти їх за місцем проживання кожного громадянина... [11, с. 205]».

На відміну від нього Шарль Фур'є не пропонував позбавити власності жодну з верств населення. Мало того, буржуа вкладають свій капітал у виробничу одиницю суспільства – фалангу – й отримують на нього не лише дивіденди, а й суттєві привілеї в побуті та способі життя. При цьому Фур'є наївно сподівається, що власники та незаможники плідно виконують разом фізичну працю на засадах кооперації. Організація виробництва у фаланзі має ще одну деталь, як відрізняє її від платонівської: протягом дня кожен працівник кілька разів фактично змінює професію, виконуючи різну роботу в різних секціях. Що видається сумнівним з точки зору професійного вдосконалення, а отже й якості роботи – приміром, Платон говорить, що для досягнення майстерності треба спеціалізуватися в якомусь конкретному виді ремесла [147, с. 131, 159].

Немає всередині фаланги торгівлі та грошових відносин – усі члени забезпечуються матеріальними благами відповідно до відкритого кожному кредиту, який визначається внесеним паєм та характером виконуваної роботи. Щоправда, між фалангами торгівля за допомогою грошей відбувається [209, с. 238].

Зовсім інша, на відміну від Платона, роль в організації суспільного виробництва відводиться державі в ученні А. Сен-Сімона, до речі остаточно сформульованого не самим засновником, а його послідовниками на основі положень, висловлених у різних його творах та бесідах з ними [див. дет.: 68, с. 165-185]. Найбільше зло сенсімоністи вбачали в праві успадкування засобів виробництва й капіталів, внаслідок чого останні здебільшого потрапляють в розпорядження нащадків, котрі не наділені здібностями до організації виробництва, що мали їхні батьки, які заснували банки, створили фабрики,

сільськогосподарські підприємства... Управлінська неспроможність бездарних нащадків вносить безлад у суспільне виробництво. Побороги це можна лише за допомогою колективізму – єдиним спадкоємцем має бути держава, в руках якої концентруються всі засоби виробництва. При цьому уряд перетворюється на щось подібне до правління величезного банку, яке розподіляє капітали, засоби виробництва між різними галузями господарства в усіх частинах країни. І підбирає людей, які зможуть якнайкраще залучити фінансові ресурси та знаряддя виробництва до справи, винагороджуючи їх відповідно до їхньої роботи.

Сенсімоністи визнають лише єдину рівність між людьми – рівність стартових можливостей (якій і суперечить система успадкування). Надалі в інтересах виробництва нове суспільство має спиратися на нерівність людей, що дасть змогу кожному реалізувати свої здібності та отримати винагороду по праці. В листі, надісланому 1830-го року до президента палати депутатів Франції, вони писали:

«Сенсімоністи відхиляють систему спільності благ, адже ця спільність була б очевидним порушенням першого з усіх моральних законів, поширення якого є їхньою місією і який полягає в тому, щоб у майбутньому *кожен займав положення за своїми здібностями й отримував винагороду по своїх справах.*

Але в силу цього закону вони вимагають знищення всіх без *винятку* привілеїв за народженням і, відповідно, зруйнування інституту успадкування...

Вони вимагають, щоб усі засоби праці, землі й капітали, що утворюють нині розрізнений фонд приватних власників, були об'єднані в громадський фонд і щоб цей фонд експлуатувався *асоціацією* та *ієрархічно* так, щоб завданням кожного було виявлення *його здібностей*, а його багатство – мірою *його справ* [цит. за: 68, с. 177- 178]».

Оцінювати здібності людей та зроблене кожним з них будуть найвищі посадові особи, які при цьому на «інстинктивному рівні» (? – *В.П.*) будуть

керуватися спільними інтересами. В такий спосіб сенсімоністи планували побудувати нове суспільство, головним принципом якого було б: «Кожному по його здібності, кожній здібності по її справах [цит. за: 68, с. 178]».

Подальший розвиток цієї формули був зроблений марксизмом. Виробництво та споживання в своїй моделі ідеального суспільства, названого комунізмом, Карл Маркс, який таку увагу приділяв діалектиці, визначив формулою «Кожний за здібностями, кожному за потребами!», вочевидь, не помітивши її антидіалектичності [114, с. 20]. Адже потреби є стимулом розвитку здібностей, отже, якщо перші будуть задоволені, то це неминуче призупинить розвиток других.

Що повне задоволення потреб не загальмує розвиток здібностей намагався довести ще Роберт Оуен, але досить декларативно. Він вважав: боротьбу людей за власність буде усунуто, якщо вони матимуть можливість легко задовольняти свої потреби. На запитання чи не буде це «придушувати таланти й не позбавить людство сподівань на подальше вдосконалення», він відповідає, що це «сприятиме вдосконаленню кращих рис людського характеру» – отримавши хорошу освіту, люди будуть мати «багато вільного часу, за відсутності всіляких турбот, для розвитку своїх природних здібностей... [137 с. 321]». Серед антиутопістів це положення найгрунтовніше дослідив Олдос Хакслі [211], показавши, що людина за умов автоматичного задоволення її потреб зазнає дуже своєрідної роботизації – вона перетворюється на біологічну машину споживання, не здатну до діяльності, суттю якої є постановка мети та докладання зусиль для її досягнення. Хоча слід зауважити, що до нього саме до таких висновків дійшов Володимир Винниченко в практиці «Сонячна машина» [41], яку розглянемо нижче.

Головна ідея Роберта Оуена – побудову «раціонального суспільства» слід починати із створення справедливого соціального середовища. «...Можна сказати, що Оуен був батьком того, що соціологи нині називають *етіологією*, тобто пристосуванням і підпорядкуванням людини середовищу. Його теорія відіграє в економічному вченні таку ж роль, яку теорія Ламарка відіграє в

біологічному: видозмінення організмів під впливом, яке середовище справляє на їхні органи. Людина за природою своєю ні хороша, ні погана, вона те, що робить з неї середовище. Якщо в нинішній час людина погана, то це трапилося тому, що економічний та суспільний лад бридкий [68, с. 190]».

Скасування власності, за винятком на предмети особистого користування, Роберт Оуен вважав необхідною передмовою побудови «раціонально побудованого суспільства [138, с. 330-331]». Ще один крок – скасування прибутку: предмети мають коштувати стільки, скільки вони коштували, коли були вироблені. Гонитва за прибутком – причина криз перевиробництва. Знаряддям прибутку є гроші, за їхньою допомогою він і утворюється на різних етапах обміну. Вирішити цю проблему можна лише скасувавши гроші та замінивши їх «бонами праці» (*labour notes*). Бони будуть справжнім знаком цінності, вищим, ніж гроші, адже якщо праця є причина й субстанція цінності, то природно, щоб вона була й засобом її вимірювання.

Реалізуючи цю ідею, 1832-го р. Оуен організовує в Лондоні Біржу обміну праці, куди будь-який виробник міг здати товар, отримуючи взамін бони праці із розрахунку 6 пенсів за кожну годину, витрачену на виробництво цього товару. Відповідно, він міг отримати на цій біржі будь-який товар, на який у нього вистачало бонів. Далі відбулося те, чого й слід було чекати: в перший же тиждень було завезено величезну кількість товарів, розпочався активний обмін, який однак мав неприємний ухил: здавалися неліквідні товари, а забиралися ті, що користувалися попитом. Біржа обміну праці швидко перетворилася на величезний склад непотребу...

Первинним виробничим елементом суспільства мали стати сім'ї-комуні, які б «об'єднували від 500 до 1500 чоловік, засновані на принципі єдності праці та споживання і які б спиралися на сільське господарство [137, с. 319]». Члени таких комун не мали б приватної власності, спільно працювали, жили б у величезному будинку, отримували матеріальні блага відповідно до потреб... Як бачимо, сім'ї-комуні дуже схожі на фаланги, але

мають одну принципову відмінність – у Фур'є прибуток розподіляється відповідно до майнового внеску та індивідуальної праці.

У 1825 р. Оуен спробував реалізувати свої ідеї на практиці, організувавши в США виробничу громаду «Нова гармонія», статут якої ґрунтувався на принципах зрівняльного комунізму. Але невдовзі вона збанкрутувала. Ш. Жид та Ш. Ріст зауважили, що історія колоній Оуена не відрізняється від «монотонної історії інших колоній, як однакові помилки засновників, так однакові й історії їхніх колоній. Сам Оуен змушений був визнати, що йому не вдалося створити середовища, яке б перетворило людину [68 с. 191]». Чому Р. Оуену не вдалося досягти мети, вони пояснюють так: «З економічної точки зору ця доктрина переходила до самого абсолютного егалітаризму, до винагородження за потребами, а не за здібностями... Ось чому асоціації Оуена були комуністичними [68, с. 190-191]».

Певною мірою продовжувачем ідей Оуена та Фур'є був Луї Блан, тільки його асоціації були виключно виробничими на відміну від виробничо-споживчих у цих попередників. Організувати суспільне виробництво Блан пропонував на основі «громадської майстерні» – щось на зразок величезного кооперативу, до якого входять усі робітники, які працюють у даній галузі виробництва. Прибуток ділитиметься на три частини: перша буде додатком до заробітної плати членів асоціації, друга призначатися для утримання старих, хворих та послаблення наслідків економічних криз, третя – для забезпечення знаряддями праці нових членів асоціації, завдяки чому вона може постійно розширюватися, поки не охопить усю дану галузь промисловості. Різні «громадської майстерні», які об'єднують різні галузі індустрії, будуть солідарно співпрацювати, аби спочатку спільними зусиллями долати економічні кризи, в згодом – запобігати їм [див. дет.: 68, с. 207].

До речі, Луї Блан вважає, що розв'язати протиріччя, з яким пов'язаний процес суспільного виробництва, можна лише на глобальному рівні. При цьому він робить два утопічні припущення: коли асоціація поглине всіх виробників, задіяних у даній індустрії (галузі промисловості), вона усуне

конкуренцію, яка є першопричиною всіх нещасть. Заробітна плата буде однаковою для всіх. Однак зараз цей принцип нездійснений через те, що трудящі отримали «неправильне й антисоціальне виховання». Тому Блан висуває тезу, характерну, для всіх прихильників асоціоністського соціалізму – нове соціальне середовище переробить людину [див. дет.: 68, с. 208].

Як бачимо, практично всі утопісти в основу своїх соціальних структур закладали економічну модель з жорстким централізованим управлінням і контролем. Історична практика засвідчила її неефективність. Водночас економічно ефективна ліберальна економічна модель з ринковою саморегуляцією, метою якої є прибуток, засвідчила свою екологічну нетолерантність: «...Екологічне лихо, яке ринок несе людству, набагато перевищує вигоду, що її дає вся разом узята комерція [48, с. 67]». За розрахунками, протягом найближчих 50 років світова економіка збільшиться в чотири рази [49, с. 46]. Якщо вона й надалі лишатиметься в основному ринковою, то неминуче зруйнує навколишнє середовище. Для керування глобальною світовою економікою потрібен новий варіант управління, який забезпечив би глобальну соціалізацію цивілізаційного розвитку. Його концепція ще не вироблена, але не можна не погодитися, що цей варіант повинен шляхом балансування між ринковим і державним регулюванням забезпечити конвергенцію євросоціалізму та передового гуманно-інтелектуального капіталізму [48, с. 65, 71]. Вочевидь, при розробці цього нового варіанту слід врахувати теорію конвергенції, яка передвікала утворення нового суспільного ладу шляхом поєднання найкращих рис капіталістичної та соціалістичної систем. Її предтечами серед утопістів можна вважати Е. Беллами, який ще в 1888 році в своєму романі [20, с. 328] висунув ідею створення «громадського капіталізму» шляхом поєднання американської політичної системи з націоналізацією комерційних структур найвищої на той час форми капіталістичної організації – монополії, та австрійського економіста Т. Герцку – в його утопічному романі (1890 р.) змальовано соціал-капіталістичну державу («державу суспільної справедливості»), в якій

поєднуються приватна й державна форми власності [див. дет.: 172, с. 317-345]*.

Наче передбачаючи виникнення в майбутньому «суспільства споживання», Етьєн Кабе в «Подорожі до Ікарії» (1840 р.) запропонував формулу задоволення суспільством потреб індивідуума, яка, слід віддати їй належне, могла б запобігти необмеженому споживанню, що стало однією з головних причин хижацького ставлення до природи. Формула Кабе звучить так: «Спочатку необхідне, потім корисне й, нарешті, приємне» [76, с. 345, 394]. Однак щоб втілити її в життя в наш час, треба спочатку сформуванню в масовій свідомості раціональну екологічно толерантну систему цінностей. Як саме це зробити Кабе не пояснює – він, що характерно для утопістів, описує вже готовий результат. Хоча стосовно соціально-політичної системи досконалої республіки Ікарія наголошує, що її основою є виховання. [76, с. 367]. Втім, це закономірно – на першу половину XIX ст. людство накопичило вже чималий досвід того, до яких сумних наслідків призводить соціальна недосконалість суспільних моделей. Водночас до чого призводить, так би мовити, їхня екологічна недосконалість – глобального досвіду ще не було.

Зауважимо, використання егалітаристських рецептів утопістів щодо розподілу абсолютно нереальні в глобальних масштабах, оскільки стандарти споживання в розвинених країнах та країнах «периферії» дуже різняться. В останніх 1,2 млрд. мешканців живе на добовий дохід 1 дол. США. Нереально сподіватися, що земляни, які належать до «золотого мільярду», погодяться зменшити своє споживання, щоб підняти рівень життя мешканців найбідніших країн. І це реалізується в міждержавній політиці. Вже не перше десятиріччя на всіляких міжнародних самітах констатується, що розв'язання глобальних проблем неможливе без подолання бідності, усунення голоду, які сягнули планетарних масштабів. Водночас, розрив між доходами найбагатших

* У фундаментальній роботі Олександра Свентоховського «Історія утопій» (1910 р.) доволі детально викладено зміст багатьох утопічних творів. У тих випадках, коли видання цих творів не збереглися, або їх немає в наших бібліотеках, а також якщо виклад Свентоховського достатньо ґрунтовний для потреб даного дослідження, посилання робитиметься на цю його працю.

і найбідніших країн на останні 40 років збільшився вдвічі – нині доходи 20 найбагатших країн у 37 разів перевищують доходи 20 найбідніших [49, с. 44].

Цікаве розв'язання проблеми задоволення індивідуальних потреб, які виходять за межі обсягу, визнаного в даному суспільстві достатнім для забезпечення життєдіяльності, пропонував Вільгельм Вейтлінг. Платою за роботу після обов'язкового шестигодинного робочого дня має бути можливість отримувати товари, які не входять до обов'язкового однакового для всіх набору життєвих благ, пропорційно часові, затраченому на понаднормову роботу [див. дет.: 172, с. 258-259].

Автор «Нового вчення про державу» професор Віденського університету Антон Менгер пропонував не скасовувати власність, а поширити право на неї на всіх. При цьому засоби виробництва мають бути загальною власністю, а засоби споживання – приватною, наголошуючи, що від чіткості демаркаційної лінії між цими двома категоріями залежатиме правильність функціонування «трудової держави». Щоправда, є сумніви в тому, що Менгер достатньо ясно уявляв, як чітко провести цю лінію: жито та муку він пропонував віднести до перших, а хліб – до других [див. дет.: 172, с. 281-282]. Фактично дещо подібний розподіл власності спостерігався в СРСР в період так званого «розвинутого соціалізму». Але й він не врятував радянську комуністичну утопію від краху, оскільки не забезпечив ефективного сталого розвитку економіки та особистого споживання на рівні, вже досягнутого на той момент розвиненими капіталістичними країнами.

Слід підкреслити, що одне з положень А. Менгера виявилось напрочуд пророчим. Воно стосується безумовної рівності, яку Теодор Герцка в «Країні свободи» називав «гарячковою маячною голодних» [див. дет.: 172, с. 338]. Як і Т. Герцка, А. Менгер вважав її неможливою. Мало того, він передбачив, що суспільна власність на засоби виробництва нерівності не скасує. В новому соціалістичному суспільстві нерівність навпаки посилиться, адже: зросте суспільна вага тих, хто ухвалюватиме економічні рішення; ті, хто становить

ядро руху за соціалістичні перетворення, виділяться в робітничу аристократію; різні освіта та виховання даватимуть переваги одних громадян над іншими [див. дет.: 172, с. 282-283]. До речі, далі, в розділі 1.2. буде наведено цитату з твору «Разговор, называемый алфавит, или букварь мира» Григорія Сковороди, який набагато раніше за цих філософів переконливо проілюстрував неможливість досягнення загальної рівності.

Якщо вище перелічені автори намагалися в основу ідеальних соціальних структур покласти різноманітні моделі радикальної реорганізації системи суспільного виробництва та споживання, то вже згаданий американський письменник-утопіст Едвард Беллами вважав, що не треба руйнувати існуючі найвищі форми економічної організації – монополії – адже монополістичний капітал надає величезні можливості для накопичення багатства. Але оскільки монополії створюють можливості для несправедливо розподілу цього багатства, треба їх націоналізувати. При цьому Беллами сподівався, що американська політична система дає змогу зробити це без революційних потрясінь, шляхом виборів створивши «громадський капіталізм». Свої ідеї він виклав у романі «Через сто років» (вперше вийшов друком у 1888 р. під назвою «Погляд назад» – були й інші назви) [20].

Його соціальна утопія безхмарна. Націоналізація засобів виробництва забезпечила загальну рівність і процвітання – всі мають право на частину суспільних багатств. Налагоджено централізований облік виробництва та споживання, при цьому гроші скасовано, торгівлю замінив бартер. Зникла злочинність, 10 заповідей вже не потрібні, оскільки зникли вчинки, які вони засуджували. Новий устрій суспільства примирив егоїстичні прагнення індивідуума із загальною користю, праця стала обов'язковою для всіх з 20 до 45 років. Відсутність примусу автор пояснює новою системою освіти, заснованій на вихованні трудової свідомості...

До речі, хоча у вступі було оговорено, чому в цій роботі аналізуються лише європейські утопії та антиутопії, роман Беллами згадуємо, оскільки створена ним утопія може стати моделлю, реалізувати яку з'явиться спокуса

при вирішенні глобальних проблем. При цьому, як вже неодноразово траплялося в історії, не згадають, що попередні спроби реалізувати її успіху не мали: прихильники Белам організували численні клуби «націоналізаторів» (від «націоналізація») по всьому світу, зокрема в Європі, а в Нідерландах до 1947 р. проіснувала Партія Беллами. Успіх цієї утопії О. Свентоховський пояснював тим, що хоча Е. Беллами «не створив нових принципів», але дав «яскраву картину мрії, яка здійснилася [172, с. 380-381]».

З точки зору глобалістики одну з найцікавіших моделей розробив Олександр Богданов (О.О. Малиновский) – відомий соціаліст-теоретик кінця XIX – початку XX ст., який входив від більшовиків до ЦК РСДРП. Розвинувши ідеї попередників, він змальовує розвинене соціалістичне суспільство на Марсі, але вже планетарного масштабу. Сталий суспільний добробут спирається на всеохоплюючу плановість виробництва та споживання, для управління якою створено спеціальну структуру: «Інститут підрахунків має всюди свої агентури, які слідкують за рухом продуктів на складах, за продуктивністю всіх підприємств і зміною кількості робітників на них. Цим шляхом точно з'ясовується, скільки чого слід виробити на певний строк і скільки робочих годин для цього треба. Після того інституту залишається підрахувати різницю між тим, що є, і тим, що має бути, й повідомити про це всюди... Інститут підрахунків повинен уважно слідкувати й за новими винаходами, й за змінами природних умов виробництва, щоб точно їх враховувати [30, с. 140-141]».

Стратегію життєдіяльності марсіанського суспільства, зокрема, вирішення глобальної продовольчої проблеми шляхом здійснення грандіозних меліоративних робіт, розробляє Центральний Уряд, затверджує Центральний Парламент, втілює в життя Міністерство Громадських Робіт [29, с. 210-214]. План Великих Робіт має соціальну спрямованість. Ініційований для розв'язання конкретної глобальної проблеми («разом із зростанням населення збільшувався попит на землю та хліб [29, с. 222]»), він складений, по-перше, з урахуванням наявних соціально-економічних умов, по-друге, таким чином,

щоб його реалізація сприяла еволюції соціально-економічної ситуації в певному напрямку. Зокрема, націоналізації землі («Понад дев'ять десятих усієї земельної власності перебувала в руках кількох тисяч жадливо багатих власників [29, с. 221]»), яка відкриває шлях розпорядження нею на буржуазних засадах – більш передових, ніж здебільшого феодально-землевласницькі, які панували до цього [29, с. 221-224].

Слід нагадати, що реалізація плану Великих Робіт розпочалася ще на буржуазному етапі розвитку марсіанського суспільства. Хоча роман «Інженер Менні» писався автором явно для того, щоб пояснити, як боротьба пролетаріату за свої економічні права призвела до перетворення буржуазного суспільства на соціалістичне, слід зауважити, що сам фазовий перехід описаний Богдановим доволі поверхово й ідеалізовано. Зловживання союзу олігархів, об'єднаних у Раді Синдикатів, при здійсненні Великих Робіт, насильницьке придушення виступів робітничого класу за свої права спричиняють настільки сильне обурення в суспільстві, що велика буржуазія втрачає політичну владу, а її лідер олігарх Фелі Рао кінчає життя самогубством [29, с. 236-244].

Ну, а результат – ідеальне соціалістичне суспільство – описаний в попередній утопії «Червона зірка». При чому, створене воно явно за марксистською формулою комунізму «Від кожного – за здібностями, кожному – за потребами»:

«– А споживання продуктів нічим не обмежене?

– Абсолютно нічим: кожен бере те, що йому потрібно, й стільки, скільки хоче.

– І при цьому не треба нічого, схожого на гроші, ніяких свідчень про обсяг виконаної праці або зобов'язань його виконати, або щось інше на кшталт цього?

– Нічого подібного. У вільній праці у нас і без цього не буває нестачі: праця – природна потреба кожної соціально розвиненої людини, й будь-які

форми замаскованого чи явного примусу до праці абсолютно для нас зайві [30, с. 141]».

В цьому діалозі – паралель з твердженням Томаса Мора, що в Утопії ненадлишкове споживання обумовлюється здебільшого моральними факторами, та аналогічними сподіваннями інших утопістів, очевидна.

Як бачимо, утопісти не розробили суто економічного розв'язання проблеми ефективного виробництва й справедливого раціонального споживання. Розподіл за потребами неминуче призводив до занепаду виробництва до такого рівня, що воно втрачало здатність задовольняти найнеобхідніші потреби. Розподіл за реалізованими в праці здібностями неминуче спричиняв майнове розшарування, на основі якого утворювалася власність, з часом, зокрема, й на засоби виробництва. Це в свою чергу давало змогу власникам засобів виробництва нарощувати індивідуальне споживання, яке перевершувало середні історично визначені рівні.

Слід зауважити, що історія однозначно засвідчила: забезпечити максимальний приріст виробництва дає змогу лише експлуатація людини людиною шляхом створення додаткової вартості. Таким чином, в межах суто економічного дискурсу проблему створення ефективного виробництва, яке б супроводжувалося таким розподілом, який, задовольняючи індивідуальні потреби кожної окремо взятої людини, з одного боку не призводив би до економічно згубної зрівнялівки, а з іншого – до майнового розшарування, яке неминуче спричиняє надлишкове споживання, розв'язати неможливо. Отже, потрібні неекономічні засоби, які б певним чином позначалися на виробничій складовій життя суспільства.

Утопісти це, вочевидь, відчували й пропонували засоби, дослідження яких становить значний інтерес у добу глобалізації. Адже розв'язати глобальні проблеми не вдасться, якщо кожен член багатомільярдного загальнопланетарного людського суспільства в повсякденній діяльності не буде вести раціональний з екологічної та економічної точок зору спосіб життя, тобто не обмежить своє особисте споживання екологічно

нешкідливими рамками. Щоб добитися цього, треба розв'язати як мінімум дві проблеми: 1) виховати нове покоління людей на нових засадах, діаметрально протилежних стандартам «суспільства споживання», поширеним зараз; 2) враховуючи, що педагогіка, на відміну від точних наук, не забезпечує абсолютної повторюваності результатів, налагодити контроль за дотриманням стандартів індивідуальної поведінки, які не суперечать інтересам людства в цілому й водночас не порушують прав особистості. Зрозуміло, виробництво й споживання – лише два аспекти життя суспільства, які мають підпадати під таку регламентацію.

Дуже вдало цю проблему сформулював О. Чаянов у одинадцятій главі своєї «Подорожі...»: «Нашим завданням було розв'язання проблеми особи й суспільства. Треба було побудувати таке людське суспільство, в якому особистість не відчувала на собі жодних пут, а суспільство невидимими особистості шляхами дотримувало б суспільний інтерес [221]».

Іншими утопістами в розробці цієї проблеми багато що зроблено, однак, як вірно підмітили антиутопісти, не завжди вдало. Чи не найбільша помилка, проти якої застерігав О. Чаянов у тій же одинадцятій главі: «При цьому ми ніколи не робили із суспільства кумира, а держави нашої – фетиш [221]».

У більшості утопістів все було навпаки: розроблені ними соціальні структури були ідеальним державним механізмом, до якого підганялися люди, як деталі. В. Асмус зазначив, що «суттєвою рисою давньогрецького мислення і світогляду, притаманною не лише Платону», є переконання, що «вільний член суспільства невіддільний від державного цілого, якому він належить, і що в залежності від цього зв'язку і за його зразком мають вирішуватися всі основні питання філософії [8, с. 530]».

Розроблена Платоном регламентація суспільного життя, викладена ним у «Державі» та «Законах», найбільш всеохоплююча – Карл Поппер обґрунтовано вважав суспільну модель Платона тоталітарною [153, с. 104]. Послідовники значною мірою повторили його – приміром, Т. Мор і Т. Кампанелла теж доволі жорстко регламентували життя громадян у своїх

ідеальних державах, при цьому заклавши деякі елементи, які пізніше, як засвідчила історія, стали елементами тоталітаризму (приміром, тотальний внутрішній нагляд). При цьому впадає в око, що про нижчі верстви населення, які займаються матеріальним виробництвом, Платон майже не згадує, а якщо це робить – то зневажливо [147, с. 161]. Тобто, організація самого процесу виробництва матеріальних благ повністю випала з поля зору автора «Держави». У Мора й Кампанелли процес виробництва вже чітко організований і жорстко контролюється.

У Платона головну увагу приділено способу життя тих, хто керує державою – правителів-філософів та воїнів-охоронців. В їхньому житті регламентовано майже все: спільні обов'язки щодо держави та її громадян [147, с. 184-187, 239-241]; спільність проживання й побудова житла [147, с. 186, 506]; однакове для всіх спільне харчування [147, с. 241, 422]; спільність дружин та дітей [147, с. 222-223, 232, 243]. До речі, в утопії Сірано де Бержерака «Держави та імперії Місяця» сексуальні права на представників іншої статі можуть пред'являти вже не лише чоловіки, а й жінки: «За винятком засуджених злочинців, всякий чоловік має тут владу над всякою жінкою, так само як всяка жінка має право позиватися через суд до чоловіка, який би відмовився від неї [24, с. 209]».

В своїй ідеальній державі Платон регламентував навіть піклування про старих батьків, які впали в слабоумство; порядок розірвання шлюбів в разі, якщо подружжя не сходиться характерами; поведінку чоловіків, у яких померла дружина й вони лишилися з дітьми – закон не примушує, але радить, щоб батько ростив дітей, не приводячи в свій дім мачухи [148, с. 393-397]. Він передбачив штрафи для родичів душевнохворих, якщо вони випустили своїх соціально небезпечних підопічних з житла на вулицю [148, с. 399], при чому, розмір штрафів залежить від майнового стану винних...

Кохання, створення сім'ї, виховання дітей – не лише головні складові особистого життя. Це й реалізація в олюднених, соціальних формах біологічної програми щодо продовження життя. Відтак одна з найважливіших

функцій держави – створення умов для реалізації членами суспільства своєї репродуктивної функції. Тобто, за великим рахунком держава має забезпечити кожному громадянину реалізацію програми відтворення життя, яка визначається його приналежністю до певного біологічного виду. При чому, що суттєво, в певних формах, які визначаються даним етапом розвитку цивілізації в цілому та національно-культурного розвитку кожної країни зокрема.

Утопісти пішли щодо цього далеко, починаючи з Платона. Він твердить, що в державі, яка «дбає про людське добро, було б безбожно дозволити хаотичні статеві стосунки [147, с. 233-234]». Цікаво, що при цьому пристрасть він згадує, а персоніфіковане кохання – ні. Тільки коли говорить, що герої мають право поцілувати кого хочуть (чи то юнака, чи то жінку, в яких вони закохаються), і їм ніхто не може відмовити в поцілунку [147, с. 246]. Брати шлюб в державі Платона можна лише з дозволу представників влади [147, с. 327], але зовні все, зокрема, проведення свят, на яких знайомляться юнаки та дівчата, організовано так, ніби пару громадяни обирають собі самі [147, с. 235]. Регламентовано в якому віці краще заводити дітей, з ким цього робити не можна [147, с. 236-237]. Дитина, народжена батьками, які вже вийшли з дітородного віку, приречена на те, аби «нею розпорядилися так, щоб їй не довелося вирощувати [147, с. 237]». Оговорено навіть яким має бути «правильне кохання», при чому, судячи з контексту, йдеться і про одностатеве, що не засуджувалося в давньому світі [147, с. 169-170].

Послідовники, як це зазвичай буває, пішли далі вчителя. В «Майбутньому суспільстві» Ернеста Тарбурі вступити в статеві зносини можна лише з дозволу члена санітарної ради, пред'явивши йому особисту медичну книжку. Той або дозволяє, або відкладає статеві взаємини, або приписує стерилізацію (!? – В.П.). Долю новонародженої дитини вирішує лікарський суд [див. дет.: 172, с. 294-296]. В утопії Паоло Мантегацца «3000 рік» якщо у новонародженого під час медичного огляду виявляють

зародок хвороби або схильність (!? – В.П.) до злочинів, його спалюють електрострумом. Щоправда, потрібна згода батьків, але якщо вони всупереч думці медиків залишають життя дитині, вважається, що вони вчинили жорстоко стосовно неї [див. дет.: 172, с. 400].

Напевно, платонівська модель ідеально соціуму – єдина, в якій громадян примушують користуватися своїми громадянськими правами: члени першого та другого класів зобов'язані відвідувати Народні збори «під загрозою пені в десять драхм за кожне доведене невідвідування. Для громадян третього та четвертого класів відвідування не обов'язкове» і їх можуть оштрафувати лише якщо вони не з'являться на засідання, яке було оголошене обов'язковим для всіх [148, с. 214-215].

Регламентація суспільного життя у Платона сягає рівня, за яким особистість просто не проглядається. Це, безумовно, історично обумовлено: «...Тінь античного рабства лягла на все велике полотно, на якому Платон зобразив устрій своєї найкращої держави. В полісі Платона не тільки робітники нагадують рабів, а й члени двох вищих класів не знають повної та справжньої свободи. Суб'єктом свободи та вищої досконалості виявляється у Платона не окрема особистість і навіть не клас, а лише все суспільство, вся держава в цілому. Утопія Платона не теорія *індивідуальної* свободи громадян, а теорія *тотальної* свободи – свободи держави в її сукупності, цілісності, неподільності [8, с. 555]».

Однак, слід зазначити, що за деякими параметрами платонівська модель ідеальної держави більш ліберальна, ніж у його найяскравіших послідовників Т. Мора та Т. Кампанелли. Приміром, до боротьби з девіантною поведінкою Платон підходить дуже диференційовано. Зокрема, якщо шкоду іншій людині за допомогою ворожби заподіє лікар або спеціаліст з ворожіння, його слід карати смертю, якщо звичайна людина, яка є аматором у ворожбі – то карати так, як вирішить суд [148, с. 397-399]. Покаранню за кримінальні злочини та принципам цивільно-кримінального законодавства приділено досить багато уваги [148, с. 393-406]. При цьому головні підходи сформульовані таким

чином, що за майже дві з половиною тисячі років вони в юриспруденції не змінилися: «Покарання має відшкодувати заподіяну шкоду», винного карають для того, щоб він та ті, хто бачив суд над ним, «зненавиділи несправедливість» (тобто злочин). «Заради всього цього закони повинні... прицілитися як хороший стрілок, щоби визначити розмір покарання за кожен вчинок окремо й присудити злочинця до того, що він заслуговує [148, с. 399]». І що дуже важливо, посадова особа, як вже згадувалося, викрита в несправедливості, може бути відсторонена судом від посади охоронця законів [148, с. 392-393].

Навіть до злочинів, вчинених проти віри в богів, Платон вимагає підходити диференційовано, враховуючи мотивацію. І тих, хто зробив це через власну нерозумність, засуджуватимуть до п'яти років, протягом яких щонаочі з ними будуть вести бесіди посадові особи «заради спасіння їхньої душі». І ті, хто виправиться, отримають свободу [148, с. 371]. У Кампанелли злочини проти Бога та влади караються лише смертю [77, с. 90].

Дуже різне й ставлення до жінки та її місця в суспільстві. Адже чи можна вважати досконалим суспільство в якому половина членів зазнають дискримінації за статевими ознаками? Платон дав на це запитання негативну відповідь, але мотивуючи дещо іншими міркуваннями: «Майже будь-яка держава стає таким чином половинною, замість того, щоб бути вдвічі більшою єдністю праці та цілей [148, с. 257]». Тому при «обговоренні закону стосовно жінок» треба встановити, що «охоронці-чоловіки і охоронці-жінки повинні все виконувати разом [148, с. 232]». І отримувати таку ж саму підготовку [148, с. 257-258]. Навіть разом із чоловіками брати участь у війнах, зрозуміло, виконуючи те, що їм під силу [147, с. 467]. В раціональній організованій державі не може бути такого, щоб «доручати яку-небудь справу жінці лише тому, що вона жінка, або чоловікові лише тому, що він чоловік [147, с. 229]».

Що передусім впадає в очі в «Місті Сонця» – жінка взагалі не розглядається як особистість із своїми почуттями, особистими симпатіями,

сексуальними потребами. Це – біологічний механізм для «дитиновиробництва» й вигодовування грудьми дітей і засіб задоволення сексуальних потреб чоловічої половини населення: «Якщо яка-небудь жінка не понесе від одного чоловіка, її поєднують з іншим, якщо ж вона і тут виявиться неплідною, то переходить в загальне користування, але вже не користується шаною, як матрона, ні в раді з дітородіння, ні в храмі, на за столом. Це робиться з тією метою, щоб жодна не запобігала сама вагітності ради похитливості [77, с. 55]». Кампанелла не помічає, що результат виходить протилежний поставленій меті – «загальне користування», мабуть, надає максимум можливостей для задоволення «похитливості».

У відчутті індивідуального сексуального потягу в Місті Сонця відмовлено всім. От як виглядають там сексуальні відносини: «Коли ж всі, й чоловіки, й жінки на заняттях в палестрі, за звичаєм стародавніх спартанців, оголюються, то начальники визначають, хто здатний і хто млявий до злягання, які чоловіки й жінки за будовою свого тіла більш підходять одне одному. Жінки статні й красиві з'єднуються тільки із статними та міцними мужами, повні ж – з худими, а худі – з повними, щоб вони добре й з користю врівноважували один одного [77, с. 52]».

Томас Мор та Томмазо Кампанелла в своїх утопіях змалювали соціальні структури з жорсткою регламентацією поведінки індивідуума та життєдіяльності громади в цілому. Оскільки робили вони це, розв'язуючи значущі для свого часу (та й для наступних часів) проблеми, проаналізуємо, як саме.

І в Утопії, і в Місті Сонця поведінка особистості суворо регламентована, життя її не виходить із раз і назавжди визначених меж і відбувається не просто на очах у інших членів суспільства, а під їхнім невсипним контролем, мета якого – простежити за чітким виконанням всіх законів, писаних і неписаних. Усі однаково вдягнені. У Т. Мора всі колективно їдять за сигналом труби, а у Т. Кампанеллі навіть миються за вказівкою лікаря і начальника...

Внаслідок поголовного дикунства рядових європейців за доби Середньовіччя цілеспрямоване виховання в соціологізації дітей відіграло мізерну роль через майже повну відсутність. Спостерігаючи таке становище, Т. Кампанелла робить висновок: «...Вироблювання потомства має на меті інтереси держави, а інтереси приватних осіб – лише настільки, наскільки вони є частинами держави, адже через те, що приватні особи здебільшого поганого виробляють потомство і погано його виховують, на загибель держави, то священний обов'язок нагляду за цим, як за першої основою державного добробуту, довіряється турботам посадових осіб, і гарантувати це може лише громада, а не приватні особи [77, с. 58]». Тут слід згадати, що Кампанелла в цьому питанні йде слідом за Платоном, який вважав, що «діти більше належать державі, ніж своїм батькам [148, с. 257]», і що дітей, принаймні, представників керівних прошарків, після народження слід забирати у матерів і віддавати на вигодовування і виховання спеціально призначеним особам [147, с. 235-236].

Як же виховують підростаюче покоління у місті Сонця? Дітей після вигодовування грудьми забирають у матерів – у Платона відразу після народження. (Батьків у Місті Сонця навряд чи можна виявити, оскільки статеві зносини відбуваються по команді й під наглядом начальства, при цьому статеві партнери не обирають одне одного, й щотижня міняються [77, с. 52]). Після цього під наглядом начальниць (якщо це дівчинка), або начальників (якщо це хлопчик) діти, граючись, вивчають абетку, знайомляться з історією та мовами, на сьомому році переходять до природничих наук, пізніше «за розсудом начальства» й до інших, потім до ремесел, а «діти менш здібні відправляються в село [77, с. 55, 66]».

Щоб поставити на потік позасімейне виховання, треба зруйнувати сім'ю, що й зроблено на місті Сонця. В Утопії сім'я хоча й існує, але міцних родинних зв'язків між батьками та дітьми немає. Коли дитина виявляє схильність до іншого ремесла, ніж те, якому її навчає батько – її переводять у іншу сім'ю. До речі, професійна доля людини в обох системах не в її руках. У

Мора вона значною мірою залежить від того, у чийій сім'ї людина народилася: теслі – бути їй теслею, шевця – шевцем...

Міркування Кампанелли з цього приводу суперечливі. У одному місці він каже, що майбутня посада людини визначається за зірками в момент її народження, в іншому – що дітей водять по майстерень шевців, пекарів, ковалів, живописців тощо для з'ясування схильностей кожного. Але хоч би як там не було, зрештою кожен отримує посаду «за розпорядженням свого вождя чи керівника». В Утопії всі – хлібороби з дитинства, а володіння ремеслом сприймається як додаткова професія. Тих, хто виявив успіхи в науках, висувають в учені, які звільнені від фізичної праці. Ті, які не показали результатів на науковій ниві, повертаються назад – у роботяги.

У Фур'є трудове виховання вже поставлено на широку ногу. До суспільно корисної праці дітей залучають змалечку – в три роки дитина складає іспит, під час якого виявляються її нахили, й відповідно до них вона призначається працювати в дитячу майстерню. Переходячи поступово до більш складних робіт, які відповідають її нахилам, дитина поступово перетворюється на повноцінного члена фаланги. Наймолодші працюють в складі «маленьких орд», де, що цікаво, вони поступово привчаються розпоряджатися доходами [209, с. 408-433].

Ідеал для Богданова – свобода, але не абсолютна: окрема людина має бути включена до соціальної структури таким чином, щоб своєю життєдіяльністю сприяти суспільному прогресові: «...Для людини немає більшого щастя, ніж бути частинкою могутнього, всеперемагаючого пориву. Таким поривом людства була ідея свободи [29, с. 255]». Поки людина дає суспільству більше, ніж бере від нього, «вона збільшує суму життя, вона в ній плюс, позитивна величина [29, с. 264]».

Будуючи свою модель ідеального суспільства, О. Богданов багато що запозичив у своїх попередників щодо виховання громадян цього суспільства. У «Червоній зірці» підростаюче покоління виховують у «будинках дітей». Ці виховно-освітні заклади, які являють собою виокремлені у великих містах

спеціальні райони, населені лише дітьми та їхніми вихователями. Щось середнє між санаторіями, престижними західними коледжами та радянськими піонертаборами [30, с. 143-148].

Щоправда, одна суттєва відмінність від Міста Сонця – на Марсі батьки можуть, якщо є бажання, жити в «будинках дітей» разом із своїми дітьми. Але користування цим правом – виняток. Батьки, переважно матері, приїзять час від часу на тиждень-місяць і беруть участь у вихованні всіх дітей як вихователі. «Щоб отримати виховання для суспільства, дитина має жити в суспільстві», пояснює О. Богданов устами одного з персонажів [30, с. 144].

Слід відзначити, що у Богданова на Марсі виховання не таке нівелююче, як у Мора в Утопії та Кампанелли в Місті Сонця – двоє останніх у своїх творах не згадують жодного персонажа з індивідуальними рисами. У Богданова є герої, кожен з яких із своїм характером. Але із стандартним набором соціальних чеснот.

Як бачимо, видатні утопісти в основу виховання громадян для ідеального суспільства поклали позасімейне виховання. Нижче ми розглянемо, як це було використано в тоталітарних соціальних структурах, які існували в історії. Тут же зауважимо, що за великим рахунком і у Платона, і у Мора, і у Кампанелли, і у Фур'є, і у Богданова система виховання та професійної підготовки переслідує за мету підготувати з майбутніх членів суспільства щось на зразок гвинтиків, які можна до упору закрутити в механізм держави.

Створення, а тим паче впровадження в життя ідеальної соціальної моделі, природно, викликає сумніви щодо її ідеальності. До того ж ошчасливити людей згідно єдиного стандарту, параметри якого визначені без їхнього відома (а власне до цього зводяться суспільні моделі Т. Мора та Т. Кампанелли на відміну від платонівської, в якій абсолютна більшість питань життя суспільства вирішується демократичним шляхом, щоправда, на рівні демократії давньогрецької рабовласницької республіки) без насильства неможливо. Тому розглянемо, якими методами планували утопісти утримати

соціальний «гвинтик», за якого вони мали окрему особистість, в тому місці державного механізму, куди його «вкручено».

Передусім, торкнемося методів виявлення дисидентів. Із святою простотою з цього приводу висловився Т. Кампанелла: «Якщо хто-небудь володіє лише одним якимось членом, він працює за допомогою його хоча б на селі, маючи добре утримання і служить наглядачем, доповідаючи державі про все, що почує [77, с. 64]». Крім шпигунів нагляд здійснюють і службові особи. Теж саме й у Т. Мора. В обох системах це привілейований за своїм положенням прошарок. Наприклад, в Утопії їм дозволяється не працювати.

Це не єдиний елемент тоталітаризму, закладений в утопію Кампанелли. Характерна риса будь-якої тоталітарної системи полягає в тому, що норми людяності на дисидентів не поширюються. У Місті Сонця «...такі злочинці караються тільки смертю [77, с. 90]». Приреченого на страту, як правило, знищують допотопним методом – жбурляють у нього камінням. Але декому надається право на самогубство.

Цікаво відзначити, що ставлення до релігії в Утопії та в Місті Сонця різне. Це, вочевидь, пояснюється тим, що на момент написання свого твору Томас Мор був не просто світською людиною, а державним діячем, що, як правило, сприяє формуванню світогляду певної широти. Крім того, в Англії католицизм ще встиг проникнути в усі шпарини суспільства, як це було у багатьох країнах континентальної Європи, особливо у Італії, в якій мешкав Томмазо Кампанелла.

До того ж, прагнення католицизму встановити тотальний контроль над суспільною свідомістю з політичними цілями досить широкі верстви англійського суспільства сприймали негативно, що дало, так би мовити, соціальну базу для заснування англіканській церкві королем Генріхом VIII. Хоча ця подія сталося вже після написання «Утопії», однак в Європі їй передувала тривала релігійна боротьба, яка в середньовіччя часто-густо виливалася в різанину. Певне, тому гуманіст Т. Мор, хоча сам був католиком, обстоював у своєму творі віротерпимість: «Релігії утопійців вирізняються

розмаїтістю не тільки на всьому острові, а й у кожному місті [129, с. 191]». «...Нікому його релігія не ставиться в провину [129, с. 194]». «Для нього (засновника держави Утопії – *В.П.*) було незрозуміло, чи не потребує бог різноманітного і багатобічного поклоніння і тому навіює різним людям різні релігії [129, с. 195]». Тих, хто не вірить у винагороду й покарання в потойбічному житті, утопійці настільки зневажають, що «не визнають навіть за людину [129, с. 196]», але не переслідують «через переконання, що ніхто не вільний над своїми почуттями [129, с. 197]».

У Кампанелли питанням релігії приділено значно менше уваги. Але з мимохідь зроблених зауважень можна зрозуміти: у його суспільно-політичній системі релігія одна й лише вона вважається істинною, а світська й релігійна влади злити воедино. У Місті Сонця «нещадно переслідують ворогів держави й релігії, як негідних вважатися людьми [77, с. 66]». У Платона проблема ставлення до інших релігій не розглядається, засуджується лише відправлення релігійних обрядів у непризначених для цього місцях, зокрема, вдома [148, с. 372-373].

Враховуючи, що людство сповідує багато релігій, налагоджуючи сталий розвиток в ході глобалізації краще спертися на підходи Платона та Т. Мора – як свідчить історія, надання переваг якійсь одній релігії на противагу іншим завжди спричиняє конфлікти в суспільстві.

Детальна регламентація суспільного буття людини виявилася дієвим інструментом фіксації індивідуума в певному місці соціального простору й контролю за його поведінкою. Негативні наслідки цього ми розглянемо пізніше, розглядаючи утопії, антиутопії та історичну практику. Тут же зауважимо, що поряд з цим автори деяких утопій сповідували й інші підходи. Один з них – створення умов, які будуть справляти на особистість настільки сильний виховний вплив, що вона буде в своїй повсякденній діяльності враховувати інтереси всієї спільноти в цілому, до якої вона належить. Власне, по суті саме на це розраховували А. Сен-Сімон, Ш. Фур'є, Р. Оуен, Е. Кабе, Л. Блан, О. Богданов та інші утопісти Нового часу. Декому з них, на відміну

від їхніх видатних попередників, випало спробувати реалізувати свої ідеї на практиці й переконатися, що це неможливо (наприклад, Р. Оуену, Е. Кабе, Ш. Фур'є та послідовникам А. Сен-Сімона). Інший – повністю усунути будь-який контроль держави над особистістю, сподіваючись, що її поведінка коригуватиметься з правами й інтересами інших громадян виключно високою самосвідомістю, як це обґрунтовував Жан Грав в своїй анархістській утопії «Майбутнє суспільство» [53].

Як вже згадувалося, за умов глобалізації проблема налагодження раціонального виробництва та споживання набуває особливого значення. На жаль, рецепт, який виписують для її розв'язання автори більшості утопій – жорсткий контроль з одного керівного центру – неодноразово продемонстрував свою неспроможність протягом історії. І не лише під час численних спроб реалізації в масштабах держав різноманітних соціалістичних, комуністичних та псевдо комуністичних соціальних моделей, здійснених у ХХ столітті, про які із зрозумілих причин більшість утопістів знати не могли. Ще в давнину були спроби запровадити жорсткий адміністративний контроль за господарським життям в масштабах країн, які скінчилися провалом. Наприклад, в VI ст. візантійський імператор Юстиніан, прагнучи припинити визиск народу панівною верхівкою, ввів державну монополію на закупівлю та продаж харчових продуктів та головних предметів споживання. Результат виявився абсолютно протилежний очікуваному. Автор «Історії утопій» О. Свентоховський переповідає написане літописцем Прокофієм: «Ця реформа, яка охопила державною монополією майже всі галузі виробництва, дуже швидко була підірвана зловживаннями чиновників. Вони визначали для виробників неймовірно низькі ціни, а продаючи, здійснювали шахрайства й підробки, так що бідне населення їло дорогий хліб з піском; вони утискали й грабували ремісників, які купували сировинні матеріали. Хороші риси цієї економічної організації зводилися до нуля зажерливістю бюрократії. Юстиніан, – говорить Прокофій, – висмоктав усі суспільні стани: патриціїв, багатіїв, володарів землі, селян, учених, купців,

господарів кораблів, ремісників, адвокатів, навіть акторів. Найсильніше його фінансові заходи позначилися на міському населенні, оскільки держава заволоділа всіма пунктами збуту й зв'язала монополією торгівлю, потроївши ціни на їстівні припаси. Утопія самодержця рухнула [172, с. 32-33]».

Не можна не погодитися з Ауреліо Печчеї, який переконливо показав, що всі проблеми, з якими зіткнулася людина на нинішньому етапі розвитку своєї цивілізації, коріняться в ній самій [146]. Адже іманентною властивістю людини як соціальної істоти є здатність до мотивації дій своїми егоїстичними нагальними потребами, задоволення яких може бути не лише шкідливим, а й згубним для соціальної спільноти, до якої конкретна людина належить. Яскравий приклад цього – вищенаведена поведінка чиновників, які, спотворивши реформи Юстиніана, підвели тогочасну Візантію до межі економічної катастрофи. Тобто, один прошарок прагнув отримати зиск негайно за рахунок решти тогочасного візантійського суспільства, не бажаючи враховувати, до чого це призведе невдовзі всю країну в цілому.

Аналогічний підхід до глобальних проблем демонструють представники так званого «золотого мільярду» – та частина людства, яка проживає в високорозвинених країнах. Ці держави, досягнувши небачених в історії рівнів масового споживання за рахунок марнотратного використання природних багатств не лише на своїй території, а й на територіях інших країн, спричинили перетворення людської цивілізації на величезну незбалансовану природоспоживаючу систему, яка переробляє навколишнє середовище на непридатне для життя звалище відходів господарчої діяльності. Забезпечення та подальше поширення стандартів рівня споживання, якості життя, до яких звик «золотий мільярд», неминуче призведе до загибелі всього людства. Політика високорозвинених країн в цьому плані – лише реалізація егоїстичного прагнення «золотого мільярду» до високоспоживчого існування за рахунок решти людства та майбутніх поколінь.

Увесь цей досвід утопістів має в наш час величезну цінність – адже глобальні проблеми можна розв'язати, лише шляхом координації зусиль

всього людства, яка неможлива без регламентації (свідомої, примусової чи комбінованої) поведінки членів світової спільноти на індивідуальному рівні.

1.2. Організація ідеальної влади за утопічними «рецептами»

Творці утопій, безумовно, й гадки не мали про те, що колись буде розроблятися Концепція сталого розвитку для вирішення глобальних проблем планетарного масштабу. Але якщо уважно читати, приміром, «Державу», «Утопію», «Місто Сонця» або «Червону зірку», не можна не помітити, що їхні автори розробили свої ідеальні суспільні системи для того соціуму в цілому, який вмещався в їхнє історично визначене поле зору. Тобто, за великим рахунком вони теж намагалися вирішити глобальні проблеми. Тільки масштаби глобальності цих проблем визначалися тим часом, в якому жили автори утопій.

При цьому спостерігається пряма кореляція між масштабами ойкумени в різні історичні періоди й масштабами ідеальних соціальних систем, створених у цей час. Якщо Платон, Т. Мор та Т. Кампанелла описують ідеальні порядки лише в одній окремо взятій державі, Р. Оуен, Ш. Фур'є та А. Сен-Сімон вже планують, що запропоновані ними ідеальні форми соціально-економічної організації будуть поступово впроваджені в усіх країнах, то О. Богданов на початку ХХ ст. (в другій половині якого, до речі, розпочався процес глобалізації) описує порядки в ідеальній державі, яка охоплює всю планету Марс. Прагнення здійснити глобальні перетворення в масштабах осяжного соціуму є іманентною властивістю утопічних соціальних проєктів. Спробуємо проілюструвати це, аналізуючи, як Платон і його послідовники уявляли собі організацію влади та структуру ідеального соціуму.

Задекларовані Платоном цілі були просто прекрасні: «...Ми творимо цю державу, не маючи на увазі зробити винятково щасливою одну з верств її

населення, а навпаки, хочемо зробити такою всю державу. Саме в такій державі ми розраховуємо знайти справедливість... [147, с. 189]». Тобто, створити соціальну структуру, в якій не було б вибірково ошасливлених за рахунок безнадійно знедолених: «...Закон не ставить своєю метою ошасливлення якогось одного прошарку населення [147, с. 301]». «Таким чином, при зростанні та благоустрої нашої держави треба надати всім станам можливість мати свою долю в загальному процвітанні відповідно до їхніх природних даних [147, с. 190]».

Тим дивніше, що в «Державі» та «Законах» він описує соціум, структурування якого багато в чому нагадує кастовість. Передусім, вважав Платон, до влади не можна допускати «бідних і незаможних», бо коли вони «добиваються доступу до суспільних благ», то намагаються урвати собі ласий шматок [147, с. 302]. Через понад дві тисячі років А. Сен-Сімон напише, що під час революції «на поверхню, як піна, спливає чернь; неосвічений клас заволодіває всією владою і внаслідок своєї нездатності призводить до голоду посеред достатку [175, с. 219]». При цьому мав ілюзії щодо здатності пролетаріату керувати промисловістю, про що буде згадано нижче.

Хоча всі в ідеальній державі Платона брати («так скажемо ми їм, продовжуючи цей міф»), але Бог в тих, хто здатен правити, домішав при народженні золота («і тому вони найбільш цінні»), в їхніх помічників – срібла, в землеробів і ремісників – заліза й міді. Хоча походження – не вирок. І якщо у правителів та охоронців народжуються діти з «домішкою міді або заліза», то відповідно до природних задатків їх треба віддавати в ремісники або землероби. Так само, якщо в останніх «народиться хтось із домішком золота або срібла, це треба цінувати і з почтом переводити його в охоронці або помічники [147, с. 184-185]». Водночас в іншому місці він говорить, що самовільний перехід громадян з одного стану в інший шкодить державі.

Держава вимагає керівництва. І правити нею повинні не владолюбці. Якщо до влади дорвалися вони, Платон порівнює державу з кораблем, кермування яким захопили невігласи-горлопани з рядових матросів, які

проголосили себе великими кормчими [147, с. 267]. Щоб цього не сталося державою мають керувати освічені філософи, яких треба виховувати й навчати, які мають віддячити за виховання та здобуті знання, приносячи користь громадянам. Тоді керівництво державою буде здійснюватися «наяву, а не вві сні, як це робиться тепер у більшості держав», де ведуть між собою війни за владу [147, с. 301]. Захистом держави опікуються стражі-охоронці. До речі, Сірано де Бержарак в своїй утопії теж віддає владу філософам [24, с. 215].

Платон неодноразово в різних місцях перелічує чесноти, якими мають бути наділені «люди, на яких тримається весь держаний устрій [147, с. 283-286; 319-320]», щоб вони дбали «про країну, в якій живуть, як про матір і годувальницю», а «до інших громадян ставитися як до братів [147, с. 184]». Однак, він не настільки наївний, щоб не розуміти, що лише декларуванням високих цінностей неможливо примусити людину в своїй щоденній діяльності дотримуватися цих цінностей. Принаймні, Р. Євдокімов зауважив, що на підходах Платона позначилося те, що він спостерігав далеку від «кришталевої чесності» поведінку посадовців грецьких полісів IV ст., зокрема Афін [64, с. 202]. Саме тому автор «Держави» робить таке порівняння: найстрашніше, коли собаки, які мають охороняти стадо, «від непослуху, з голоду або через погані звички чинять вівцям зло й схожі не на собак, а на вовків [147, с. 185]».

Проблему Платон вирішує радикально: він позбавляє правителів та охоронців власності. Ніхто з них «не повинен володіти ніякою приватною власністю, якщо в цьому немає крайньої необхідності». Їхні будинки для спільного проживання і харчування мають бути влаштовані таким чином, щоб вміст комор міг вільно перевірити будь-хто. Їм єдиним у державі заборонено носити прикраси з золота та срібла, пити та їсти з золотого та срібного посуду. Якщо цих норм не дотримуватися, то вони «стануть хазяями та землевласниками, й з союзників решти громадян перетворяться на ворожих ним владик, які, плекаючи злі задуми, всіх ненавидять і відповідно всі ненавидять їх. Відтак «держава спрямується до своєї скорої загибелі [147,

с. 186-187]». Адже якщо вони розтягуватимуть все «кожен в свій дім», то роздеруть «державу на шмаття [147, с. 186-187]».

Однак цікаво відзначити, що Платон все ж таки вважає, що іманентною рисою керівного прошарку є мотивація дій виходячи з суспільних інтересів: в їхніх руках вся держава, однак вони не скористаються своїм становищем задля власного збагачення. Якщо вони не будуть наділені цією рисою, то вони по суті не будуть охоронцями й зруйнують державу, зумівши при цьому самі добре прилаштуватися та процвітати [147, с. 188-190].

Наприкінці аналізу організації влади та структуризації ідеального соціуму, викладених в «Державі» та «Законах», варто нагадати, що серйозні дослідники соціально-філософської спадщини Платона давно спростували хибне твердження, яке й досі зустрічається в багатьох працях – нібито Платон обстоював повне скасування власності в суспільстві. Насправді він передбачав, що в його ідеальній державі власності не матимуть лише представники двох панівних прошарків – правителі-філософи та охоронці-воїни. Ні про яку спільну власність на засоби виробництва мова у Платона не йде. Все керівництво правителів господарчим життя в «Державі» обмежується вимогою, щоб кожен працівник виконував свою роботу. Елементи «споживчого комунізму» (спільне проживання, харчування, виховування дітей...) наявні лише в способі життя керівників.

«Комунізм» платонівської утопії – міф історика, який мислить антиісторично [8, с. 555]». Ще різкіше висловився Карл Поппер: «Платон ототожнює справедливість з принципом класового правління та класових привілеїв. Адже принцип, що кожен клас має робити свою справу, означає, коротко і спрощено, що держава справедлива, якщо правителі правлять, робітники трудяться, а раб – у ярмі.

Далі буде видно, що Платонове розуміння справедливості докорінно відрізняється від нашого традиційного погляду... Платон називає класовий привілей справедливим, тоді як ми під справедливістю, як правило, розуміємо відсутність такого привілею. Але різниця не тільки в цьому. Говорячи про

справедливість, ми маємо на увазі певну рівність у ставленні до індивідів, тоді як Платон мислить справедливість не як стосунки між індивідами, а як властивість цілої держави, що спирається на взаємини між її класами. Держава справедлива, якщо вона здорова, міцна, єдина – стабільна [153, с. 108]».

Бертран Рассел, до речі, зробив припущення, що причина в перекладах творів Платона: поняття, яке у давніх греків означало структурованість суспільства таким чином, що кожен його член займався своєю справою, в сучасних мовах не має відповідника й перекладається перекладачами як «справедливість» [163, с. 106].

У всі часи організація владних структур відповідала потребам збереження *status quo* щодо власності та забезпечення її господарчого використання в межах даних суспільно-економічних відносин. Це чудово простежується в моделях ідеальних соціальних структур, створених після Платона. Так, Т. Мор та Т. Кампанелла повністю позбавили громадян Утопії та Міста Сонця приватної власності. Те, що вони змалювали, по суті загальносуспільна власність на все, починаючи з жила й закінчуючи засобами виробництва. На цей базис спирається і відповідна соціально-політична структура, яка, внаслідок цього, містить елементи тоталітаризму. Під тоталітарним, разом із більшістю дослідників, автор розуміє суспільство, у якому все – від виховання дітей і проведення дозвілля дорослими до матеріального виробництва й розподілу – суворо регламентовано й контролюється з одного центру. Саме так організований соціум в Утопії та Місті Сонця.

Із двох моделей політичних систем більше тоталітарних елементів містить створена Томмазо Кампанеллою. На ній докладніше й зупинимося, зробивши щодо політичних порядків в Утопії лише два зауваження.

1. Фактично Мор зображує республіку з двопалатним парламентом – збори сіфогрантів і зібрання траніборів (сенат), з виборною першою особою в державі – князем. Рішення особливо важливих питань вирішується на зборах

усього острова, чи, як ми б нині сказали, загальнонародним референдумом [129, с. 111]. При цьому політична надбудова щодо демократичності значно ширша економічного базису (про який нижче), якому політична ініціатива фактично непотрібна. За таких умов, особливо враховуючи управління економікою з одного центру, політична надбудова приречена на авторитарні, а потім, ймовірно, й тоталітарні метаморфози.

2. Захист від авторитарного переродження державної влади здійснюється законодавчим шляхом: «Кримінальним злочином вважається ухвалювати рішення з громадських справ без сенату чи народних зборів. Цей захід... вжито з тієї метою, щоб нелегко було змінити державний лад шляхом змови князя з траніборами й пригнічення народу тиранією [129, с. 110-111]». При цьому ні те, які справи вважати суспільно важливими, ні межі повноважень парламенту та князя не визначено.

Головний правитель у Кампанелли наділений значно більшою владою: «...З усіх питань і суперечок він виносить остаточне рішення... [77, с. 31]», «Ніщо не відбувається без його відома [77, с. 36]». Механізм обрання головного правителя – Сонця, чи, як ще називає його Кампанелла, Метафізика – незрозумілий. Хоча обумовлено, які якості він повинен мати – це має бути мудра й енциклопедично освічена людина.

Аналогічними якостями повинні бути наділені й три його співправителі. Теоретично вони можуть бути замінені. Однак, у якому випадку? Якщо знайдеться хтось «мудріший за свого попередника й здібніший за нього до правління [77, с. 44].» «Але четверо вищих не можуть бути змінені, лише якщо тільки самі, порадившись між собою, не передадуть свою достойність іншому, кого впевнено вважають наймудрішим, найрозумнішим і бездоганнішим. Вони просто настільки розумні й чесні, що охоче поступаються мудрішому й самі в нього повчаються... [77, с. 87]». Проте, як свідчить історія, зокрема й ще до часів Т. Кампанелли, правителі, зазвичай, роблять все можливе, щоб мудріші й більш гідні за них на політичній авансцені не з'являлися. Цікаво, що Платон за дві тисячі років до цього

передбачав, що посадовці, які ухвалюють явно несправедливі рішення, можуть бути зміщені з посади через суд [148, с. 392- 393].

Чотири головних правителя обирають – фактично призначають – керівників нижньої ланки, а ті (разом з ними? – у Кампанелли неясно викладено) – ще більше нижньої... Автору й на думку не спадає, що в такій системі можуть спрацювати механізми, які дозволяють висуватися не найбільш освіченим і добросчесним. Контроль знизу за вищим ешеленом влади фактично відсутній. Нижчі ж керівники можуть усуватися з посад за волею народу, але як? Автор «Міста Сонця» і цього не передбачив.

Замість цього Кампанелла вводить елемент жорсткої ієрархічної підпорядкованості! «Усі, кожен окремо, підсудні старшому начальнику своєї майстерності. Таким чином, все головні майстри є суддями й можуть засуджувати до вигнання, бичування, догани, відсторонення від спільної трапези, відлучення від церкви та заборони спілкуватися із жінками [77, с. 88]». Цікаво зазначити – подібне було реалізовано пізніше у фюрерпринципі, який був одним з головних елементів тоталітарної структури нацистської держави [88, с. 425-427].

У Місті Сонця духовні й цивільна влади являють собою єдине ціле. Звісно ж, Т. Кампанелла не міг знати, яких монстрів тоталітаризму породить надалі повне підпорядкування ідеологією структур державної влади. Але він міг би замислитися, зваживши на порядки в сучасній йому католицькій Іспанії. Втім, не треба забувати, що сам він був монахом-домініканцем.

Думки Григорія Сковороди (1722-1794 рр.) про ідеальний державний устрій викладені в цілому ряді його творів («Алфавите, или букваре мира», «Разговор пяти путников о истинном щастии в жизни»*, «Наркіссе», «Асхани», «Жене Лотовой», «Потопе зміином», «Иконе Алквіадской»...) фрагментарно. Проте зведені воєдино дають змогу скласти певне уявлення про його погляди на майбутній суспільний устрій. Так же, як Т. Мор і Т. Кампанелла, він

* Фрагменти оригінальних текстів Г.С. Сковороди наводяться відповідно до мовних норм того часу.

невдоволеній соціальною дійсністю – пише, що в сучасному йому суспільстві панує гонитва за «сребром и златом», «чинами», «палатами», «престолами», «обладанием народами»... [180, с. 179-180].

Зажерливість панівних прошарків Г. Сковорода теж вважав однією з головних причин загибелі держав: «Кто не желает честей, сребра, волостей? Вот тебе источник ропоту, жалоб, печалей, вражд, тяжёб, граблений, татьбы... Из сего родника родятся измены, бунт... падения государств и вся несчастий бездна [182, с. 217]». У Мора та Кампанелли порядки засновані на принципах справедливості, Сковорода теж говорить, що «законы совсем противны тиранским [182, с. 232]». В Горней Республіці, так же, як і в Утопії і Місті Сонця все майно спільне. Всі три мислителя вбачають умовою створення ідеального суспільства ліквідацію приватної власності.

Роберт Оуен теж виступав проти власності: «Приватна власність була і є причиною незчисленних злочинів і бід... [138, с. 329]». Про підходи Шарля Фур'є та Анрі Сен-Сімона згадувалося вище. Тут лише зауважимо, що враховуючи економічні відносини, їхні системи передбачали доволі широке самоврядування. Хоча у Фур'є проглядається паралель з пізніми поглядами Платона. У останнього в «Законах» вирішальне слово з усіх питань життя держави належить Нічним зборам – чомусь на зразок давньоафінського ареопагу [64 с. 204-205]. Сен-Сімон дуже цікаво висловився щодо завдань політичної влади: «Уряди не будуть більше керувати людьми, їхній обов'язок обмежитися лише усуненням усього того, що заважає корисним роботам (маються на увазі суспільні – *В.П.*) [176, с. 223]».

Важливо ще раз відзначити: Роберт Оуен, Шарль Фур'є та Анрі Сен-Сімон на відміну від Платона, Томаса Мора та Томмазо Кампанелли планували поступове поширення своїх утопічних моделей на весь світ, тобто вважали їх засобом вирішення соціально-економічних проблем у глобальному масштабі. Шарль Фур'є був переконаний, що його фаланги завдяки здатності задовольняти потреби представників всіх класів поширяться в усіх країнах. Сенсімоністи вірили, що їхні асоціації розростуться до всесвітньої асоціації.

У Олександра Богданова ідеальна соціальна структура, як вже згадувалося, охоплює всю планету. Обидві його утопії «Червона зірка» [30] та «Інженер Менні» [29] цікаві в руслі даної розмови тим, що в них він змалював, як загальнопланетарна соціалістична держава на Марсі розв'язує глобальні проблеми, які виникли, як і на Землі, внаслідок стихійного розвитку цивілізації.

Розробляючи модель ідеальної соціальної структури, О. Богданов багато що запозичив у своїх попередників і розвинув. Ось як виглядає вироблення важливих рішень у в «Червоній зірці»: «Громадські збори марсіан вражали мене своїм напружено-діловим характером... Доповіді й промови були страшенно стиснуті й короткі, аргументація визначена й точна... Рішення зборів, найчастіше одностайні, виконувалися із казковою швидкістю [30, с. 159-160]». Так само у Т. Мора в Утопії найважливіші питання вирішуються на загальних зборах населення всього острова, або за сучасною термінологією, загальнонародним референдумом [129, с. 111].

Модель ідеальної соціальної структури спробував створити й відомий в свій час економіст О. Чаянов. Хоча слід зауважити: його «Подорож мого брата Олексія в країну селянської утопії» за жанром твір унікальний, оскільки містить елементи, характерні як для утопій, так і для антиутопій [221]. Вочевидь, позначилося те, що писався від одразу після епохи «військового комунізму» та в період становлення системи однопартійно-радянського управління в СРСР. Тобто, коли спроба реалізації утопічних ідей щодо організації економічного життя без ринкових механізмів вже провалилася, і було зрозуміло, що замість обіцяної демократії та рівності настає доба диктатури комуністичної партійної бюрократії.

Потрапивши з Росії самого початку 20-х до Росії 1984-го головний герой бачить країну, де єдиним панівним класом є селянство, зайняте ручним землеробством (про тваринництво не згадується). Політичну систему автор кваліфікує як «режим радянський, режим селянських рад [221]». Міста як адміністративні, господарчі та політичні центри знищені в 1934 р.

спеціальним «великим декретом» через ту небезпеку, яку «являють для демократичного режиму великі скупчення міського населення [221]». Пізніше Е. Тоффлер прогнозуватиме, що люди житимуть не у великих містах, а котеджних містечках, щоправда, обґрунтовуючи це іншими міркуваннями – нижче ми до цього ще повернемося.

Але навряд чи існуючий лад можна назвати «демократичним режимом»: представництво в радах інших класів, окрім селян не передбачено. Однак і їхні представники в радах мають право лише обговорювати питання, оскільки «закон забороняє делегатам мати імперативні мандати». Реальною владою наділені лише Центральний виконавчий комітет та в окремих випадках Раднарком, щоправда, загальнореспубліканський з'їзд рад ухвалює основні закони (автор фактично змальовував політичну систему, яка на момент написання твору ще тільки формувалася в РРФСР).

Щоб така «демократія» остаточно не крилася болотною ряскою, створено «Особливу лігу організації громадської думки», яка має розгалужений апарат, який «викликає і підтримує громадську енергію мас», зокрема шляхом внесення до законодавчих органів провокаційних законопроектів, які зачіпають інтереси панівного класу – селян, аби «розворушувати селянську громадську свідомість [221]».

Наведене вище ставлення Платона і Сен-Сімона щодо залучення до влади бідарів стосується проблеми, яка постане при спробі створити загальнопланетарний справедливий соціальний устрій: бідні (і країни, і люди), яких на планеті більшість, створити його нездатні, багаті навряд чи зможуть утриматися від спокуси створити систему з привілеями для себе. Принаймні, досі всі спроби реорганізувати життя міжнародного співтовариства на справедливих засадах послизалися саме на цьому.

Крім того, постане проблема керівництва цим якісно новим соціально-політичним утворенням. В історичній практиці при запровадженні нових соціально-політичних структур були спроби розв'язати цю проблему на основі рекомендацій, викладених в утопіях, зокрема, в «Державі». Так Платон

вважав, що спільне уявлення «про те, що вважати своїм», є основою соціальної єдності керівного прошарку. В реальності в державах, де керівний прошарок фактично був виокремлений в структурі суспільства як певна каста, це призводило до того, «що вважати своїм» він починав усю державу (принаймні, розпоряджатися «як своїм», що спостерігалось в Радянському Союзі та державах, організованих за радянською моделлю).

Вже згадувалося, що у Т. Кампанелли в «Місті Сонця» духовна й державна влади злиті в єдине ціле. В історичній практиці за таких умов державний механізм підпорядковувався ідеології, що сприяло тоталітарній трансформації суспільства. І з цією небезпекою людство може зустрітися ще раз у майбутньому – щоб досягти бережливого ставлення усіх земель до довкілля, потрібна відповідна ідеологія. І якщо задля уникнення глобальної екологічної кризи утвориться загальнопланетарна держава, то чи буде в ній ця ідеологія головною, а скоріше за все панівною? І чи не сприятиме це тоталітарному переродженню цієї загальнопланетарної держави? Питання абсолютно закономірні, якщо врахувати, що всі тоталітарні режими створювалися з декларовано найкращих міркувань. Тому оцінюючи досвід утопічного соціального проектування в контексті глобальних проблем сучасності, слід уважно придивитися до елементів утопічних соціальних конструктів, здатних призвести до тоталітарної трансформації суспільства.

Карл Поппер перший том своєї фундаментальної праці «Відкрите суспільство та його вороги» присвятив критичному аналізу ідеальної держави Платона, зауваживши в передньому слові, що «має занепокоїти схожість між Платоною теорією справедливості і теорією та практикою сучасного тоталітаризму... [153, с. 18]». Вище же говорилося, що автор «Держави» та «Законів» розробив соціальну модель, яка передбачала доволі детальну регламентацію більшості галузей суспільного життя, за винятком матеріального виробництва та торгівлі. Передбачив він і методи створення ідеальної держави, при чому, як на самій моделі, так і на методах її впровадження безумовно позначилися тогочасна політична практика та

особистий політичний досвід Платона. Серед його учнів та помічників виявилось дев'ять тиранів [153, с. 158], двоє з яких – Діонісій Старший та Діонісій Молодший, котрих Платон переконував реалізувати свої ідеї в Сіракузах, – двічі продавали його в рабство, й друзям ледве вдавалося викупити його звідти [89, с. 340].

Вище згадувалося, що у Томмазо Кампанелли в Місті Сонця елементів тоталітаризму більше, ніж у Томаса Мора в Утопії, і що це наслідок, зокрема, й того, що Кампанелла був ченцем, а Мор – світською людиною. Та справа не лише в цьому. Автор «Міста Сонця» значну частину свого життя провів у в'язниці. Не виключено, спостереження примусу (який в разі найменшої непокори відразу ж переходить у відверте насильство), до якого вдаються щодо рабів та ув'язнених, аби домогтися від них суворо регламентованої поведінки, призвів Платона та Кампанеллу до думки, що переконання – не найкоротший шлях добитися, аби люди поводитися певним чином. До речі, в цьому плані Фернандо Аінса в есе «Реконструкція утопії» зробив цікаве зауваження: «...Книга Томаса Мора стала родоначальницею утопій свободи, а «Місто Сонця» Кампанелли породило утопії порядку. Сформувався дві протилежні тенденції в руслі жанру: утопії, які відтворюють «ідеальний стан людини» (вони мають витоки з народної та революційної традиції), і ті, що описують «ідеального громадянина Держави» (вони засновують той чи інший порядок і мають тенденцію до догматизму й навіть тоталітаризму) [1, с. 28]».

Однак повернемося до ідеальної держави Платона. Слід зауважити, що терору, який є невід'ємною рисою тоталітаризму, в ній немає. Але є інші риси тоталітарної організації соціуму, які дали Карлу Попперу підставу зробити вищенаведене зауваження. Зокрема, брехня, до якої, як вважав Платон, мають право вдаватися керманичі держави: «...Правителі в нас нерідко будуть змушені вдаватися до брехні та обману заради користі тих, хто їм підвладний. Адже ми вже говорили, що подібні речі корисні як лікувальні засоби [147, с. 235]».

Керівниками ідеальної держави за Платоном мають бути філософи – поки «не зіллється в одне державна влада й філософія» не позбутися зла в державі [147, с. 252-253]. Але як мають поводитися ці філософи? Процитую ще раз К. Поппера: «Кого ми назвемо справжніми філософами? – Тих, хто любить істину», – читаємо в «Державі» [475e, 485c]. Та, заявляючи це, Платон кривить душею. Він по-справжньому не вірить в це, бо в інших місцях відверто проголошує, що один з царських привілеїв правителя якраз і полягає у можливості брехати й обманювати: «Якщо вже хтось і повинен вдаватися до брехні, обманюючи як ворогів, так і своїх громадян заради блага держави, то це – правитель, а всім іншим не можна навіть торкатись цього привілею» [389b].

«Заради блага держави», – каже Платон. Знову виявляється, що принцип колективної користі править за найвищий моральний критерій. Тоталітарна мораль верховодить усім, вона визначає навіть «ідею» філософа. Навряд чи варто нагадувати, що той самий принцип політичної доцільності твердив, що підвладних слід примушувати говорити правду. «Якщо правитель упіймає хоч кого б то не було на брехні... він покарає його за те, що той запроваджує звичай, який шкодить і загрожує місту... [«Держава», 389c-d; «Закони», 730b]». Лише в такому, трохи несподіваному розумінні Платонові правителі – філософи-царі – люблять істину [153, с. 159]».

Використання брехні в управлінні державою потребує інформаційної підтримки, яка забезпечує певне, передбачуване розуміння громадянами суспільних подій і явищ, яке відповідає цілям тих, хто ними править. Найкращий, апробований віками засіб – ідеологічна обробка, одним з фундаторів якої можна вважати Платона. Саме в нього наведені два головні компоненти цієї обробки: доведення до об'єктів пропагандистського впливу тієї інформації, яка вважається корисною, і цензурування тої, яка, на думку, правителів є шкідливою. Наведу промовисті приклади, які свідчать, що в «Державі» сформульовано зачатки ідеологічної обробки як способу

формування масової свідомості із заданою ціннісно-орієнтованою конфігурацією.

На початку третьої книги у Платона детально оговорено, які чесноти мають оспівувати поети, наведено приклади, які місця треба викреслити з творів Гомера, оговорені навіть жанри творів [147, с. 149-170]. «...До нашої держави можна приймати лише поезію, яка є гімнами богам і похвалами добродіям людям [147, с. 404]». Переслідуються, при цьому, безумовно найкращі наміри: «...І поети, й ті, хто творить прозу, переважно мають про людей хибне уявлення, згідно з яким несправедливі люди здебільшого щасливі, а справедливі – нещасні, і ніби чинити несправедливо вигідно, тільки б про це ніхто не довідався, а справедливість – це добро для чужого, для ближнього ж вона немов кара. Ми заборонимо стверджувати щось подібне, натомість накажемо творити пісні й міфи з протилежним змістом [147, с. 156]».

Тут йдеться про те, що можуть послухати або почитати самі дорослі. Але Платон свідомий того, що ідеологічне виховання треба розпочинати з дитинства: «Хіба можемо ми так легко дозволити, щоб діти слухали і сприймали душею які завгодно й ким завгодно вигадані міфи, які здебільшого суперечать тим думкам, що, як ми вважаємо, мають бути у них, коли вони стануть дорослими... Ми переконаємо няньок і матерів розповідати дітям лише визнані міфи... А більшість міфів, які вони тепер розповідають, слід відкинути [147, с. 140]».

У «Державі» є ще одне надзвичайно цікаве положення, яке пізніше протягом історії реалізовувалося в політичній практиці. Вже згадувалося, що за Платоном громадянам слід прищеплювати уявлення, ніби Бог в тих, хто здатен правити, домішав при народженні золота, в їхніх помічників – срібла, в землеробів і ремісників – заліза й міді. Але немає засобу, який би примусив повірити в це. Однак ці уявлення можна нав'язати дітям та наступним поколінням [147, с. 184-185]. І, вочевидь, щоб убезпечитися від того, що старші будуть розповідати молодшим як воно було насправді в минулому,

передбачається радикальний захід: «Тих, які матимуть більше, ніж десять років, у державі всіх відішлють на село, а інших дітей, убезпечивши від впливу теперішніх звичаїв, яких дотримуються їхні батьки, виховають на свій лад і відповідно до законів, які ми обміркували раніше. Саме так найшвидше і найлегше утвердиться той державний устрій, про який ми говорили, держава розквітне, а народ, у якого вона з'явиться, досягне блаженства й матиме для себе величезну користь [147, с. 326]».

Мета всіх цих заходів – виховати майбутніх правителів та охоронців як ідеальних людей. Зауважимо, що про виховання рядових членів суспільства Платон не піклується. Може сподівається, що вдасться розробити та запровадити закони, які регламентуватимуть все в державі? «...Закон має на меті утвердження добробуту для цілої держави; то силою, то переконанням згуртовуючи громадян, він робить так, щоб вони одні одним приносили користь настільки, наскільки кожен спроможний бути корисним для спільного добра [147, с. 301]». Напевно, що так, бо що вже говорити про простолюдинів, якщо про представників керівних прошарків сказано: «Видатних же особистостей він (закон – *В.П.*) включає в державу не для того, щоб надати їм можливість ухилятися хто куди хоче, а щоб самому користуватися ними для укріплення держави [147, с. 301]». Далі говориться, що правителі-філософи, яких народили й виховали спеціально для виконання певних функцій в державі, повинні віддати їй свій борг, виконуючи певні функції.

Платон перелічує чесноти, які мають бути наявні у представників керівних прошарків: справедливість, розсудливість, мужність, мудрість, «любов до своєї держави, випробувана і в радості, і в біді [147, с. 284]». Щоб зробити їх такими, передбачена система виховання, яка включає як фізичну підготовку, та і духовну та інтелектуальну. При чому, виховання духу повинно передувати вихованню тіла [147, с. 170]. Щодо загальноосвітньої підготовки, то перелік наук, які вивчають майбутні керівники держави (арифметика, геометрія, астрономія, музика, діалектика), свідчить, що вони мають опанувати головні наукові знання, наявні на той час [147, с. 303-321].

Але Платон, вочевидь, усвідомлює, що виховання ніколи не дає стовідсотково очікуваного результату. І тому передбачає щось на зразок санітарної чистки суспільства. Цю роль він відводить медицині та «судовому мистецтву»: «Обоє вони виявлятимуть турботу про наших громадян, здорових і тілом, і душею, а хто з них не такий, хто нездоровий лише тілом, тим вони нададуть можливість померти; а щодо людей, нікчемних душею, і, до того ж, невиліковних, то їх вони самі позбавлять життя... Зрозуміло, що так буде краще й для тих, хто страждає від подібних вад, і для всієї держави [147, с. 178]». Це виглядає подальшим розвитком примітивної евгеніки, адже вище вже згадувалося, що дитина, народжена батьками, які вже вийшли з дітородного віку, приречена на те, щоб «нею розпорядилися так, щоб її не довелося вирощувати [147, с. 237]». Безнадійно хворих не варто лікувати, бо така людина не несе користі ні собі, ні суспільству [147, с. 175-176].

Як бачимо, інтереси держави ставляться вище інтересів особистості, доля окремої людини має приноситися в жертву заради держави. Вочевидь, звідси пішло те, що втілювалося в практику при реалізації утопічних ідей тоталітарними методами в більшовицькій Росії та нацистській Німеччині – конкретним щастям окремої людини можна жертвувати заради абстрактного щастя всіх. Примат абстрактної моделі сформульований в іншому місці: «А чи є така держава на землі і чи буде вона – це зовсім не важливо [147, с. 388]». Можливо, є на небі – отже, можна мати її за взірць.

Вдала оцінка платонівських методів створення ідеального соціуму належить В. Асмусу: «...Платона геть зовсім не обходять питання облаштування життя та умов роботи класу виробників – ні ремісників, ні тим більше рабів, про яких, як ми вже говорили, в «Державі» взагалі майже немає мови... Платон лишає за робітниками майно, яке їм належить, і лише обумовлює користування цим майном. Він обмежує його умовами, які продиктовані зовсім не турботою про життя та благополуччя рабів і ремісників, але лише необхідністю доброго й достатнього виробництва всього того, що необхідно двом вищим класам держави. Умови ці сформульовані

лише в загальній формі, без деталізації та розробки. Перша полягає в тому, щоб праця була розподілена й щоб функції кожного робітника, а також кожного суспільного стану обмежувалися якимось одним видом праці... Цей вид праці не визначається самим робітником, а вказується і приписується йому філософами – правителями держави. Друга умова полягає в усуненні з життя працівників головних, за Платоном, джерел морального псування – багатства й бідності. Багаті ремісники перестають дбати про свою справу, бідні самі не в змозі через відсутність необхідних знарядь добре працювати й не можуть добре навчати ремеслу своїх учнів. Третя умова – абсолютна покора. Вона визначається всім ладом переконань працівника й прямо впливає з головної з його чеснот – розсудливості [8, с. 554]».

До слова, чи можна дорікати Платону за це? Адже проблему досягнення рівноправ'я можна вважати в історичній ретроспективі глобальною – людство протягом віків билось над її розв'язанням. Тривалий час думали, що можна добитися загальної рівності. Приміром, Г. Бабьоф закликав: «Нехай ці слова: *рівність, рівні, плебейська доктрина* стануть закликком об'єднання всіх друзів народу [11, с. 206]».

Цікаво зауважити: ще до Французької революції, гаслом якої було «Свобода, рівність, братерство», неможливість досягнення загальної рівності обґрунтував Григорій Сковорода в творі «Разговор, называемый алфавит, или букварь мира». Український філософ стверджує, що тільки «нерівна всім рівність» є дійсною рівністю. І ілюструє це образно на зрозумілому для читача того часу прикладі: навколо фонтану стоять різні за розміром і формою судини, що однаково наповнені по вінця водою. Або як сказали б ми зараз: люди із початково різними задатками, наповнені однаковим за суттю, та неоднаковим за обсягом соціальним досвідом, за своїми соціальними якостями різні. До ідеї загальної рівності («рівної рівності») Г. Сковорода ставиться з сарказмом: «І що дурніше, як рівна рівність, яку дурні в світ ввести в все намагаються? [181, с. 345]». Цим Григорій Сковорода геніально передбачив висновок, який пізніше людство зробило з невдалих спроб

добитися рівності в ході багатьох революцій: загальна рівність – утопія, можна добитися хіба що рівноправ'я. Нагадаю, Шарль Фур'є пізніше теж виступав проти «химери» рівності, вважаючи, що економічна рівність несумісна з свободою, а Теодор Герца ідею безумовної рівності називав «гарячковою маячною голодних».

Якими методами створювалися Утопія та Місто Сонця, Томас Мор та Томмазо Кампанелла не говорять – вони змальовують вже результат. Але враховуючи, що, як вже згадувалося, підтримання *status quo* у них не обходиться без насильства, навряд чи описані ними ідеальні державні утворення створювалися лише шляхом переконання та демонстрацією позитивного прикладу.

Зокрема, так і є в утопіях Олександра Богданова. Щоправда, слід зауважити, що він описує трансформації на рівні соціуму, а персонажі його творів виступають вже як досконалі особистості нового суспільства.

У Богданова ідеальна загальнопланетарна структура створювалася не лише шляхом суспільного розвитку окремих країн в певному напрямку, внаслідок чого вони зливалися в єдину державу, а й шляхом примусового приєднання до цього союзу інших країн: «До 1560 року не лише всюди, крім не багатьох відсталих околиць континенту, укорінився демократичний лад, але й було досягнуто дещо більше – майже повне культурне й політичне об'єднання. Виробилася загальна літературна мова, яка поглинула більшість попередніх обласних діалектів, і утворилася, шляхом частково війн, частково договорів, гігантська Федеральна республіка, яка охопила близько трьох чвертей планети. Лишалось довершити справу завоюванням кількох напівфеодальних держав, і це було систематично здійснено федеральним урядом протягом наступного півстоліття. Приблизно 1620 року було підкорено останню незалежну державу... [29, с. 207]».

Варто звернути увагу, що примусовим шляхом здійснюється культурно-мовна уніфікація в масштабах планети. А насильницьке приєднання країн виправдовується тим, що воно застосовується до держав, які визначаються як

відсталі. Це не випадковість – О. Богданов, нагадаю, у Центральному комітеті РСДРП був одним із представників більшовиків, які після захоплення влади у Російській імперії майже тими ж самими словами говорили про утворення Всесвітньої республіки рад. (До реалізації утопічних положень в політичній практиці ми ще повернемося, коли говоритимемо, чи можна використовувати цей історичний досвід при розв’язанні глобальних проблем).

Щоправда, в утопіях О. Богданова перебіг подій був зворотній: спочатку утворилася гігантська Федеральна республіка, а потім вже вона зазнала соціалістичних перетворень, які відбувалися в ході розв’язання однієї з глобальних проблем – продовольчої шляхом здійснення плану Великих Робіт. Однак в даному разі для нас важливе інше – по-перше, утопісти моделювали створення загальнопланетарної держави, по-друге, в історії ХХ століття спроба здійснити щось подібне мала місце – на початковому етапі державного будівництва більшовики виношували плани створення Всесвітньої республіки рад зокрема й шляхом експорту революції.

Власне, другий за написанням роман – «Інженер Менні» – присвячений тому, як в ході загальнопланетарних меліоративних робіт робітничий клас під проводом своїх організацій усунув від керівництва цими роботами олігархічні клани, які безжально експлуатували робітників, розкрадали бюджетні асигнування, ухвалювали екологічно шкідливі рішення, приводили до влади кишенькові уряди... Позбавлення олігархів економічної влади та політичні перетворення врешті призвели до трансформацій суспільства в соціалістичному напрямку. Тобто в «Інженері Менні» (1912 р.) автор спробував пояснити, як утворилася та досконала соціальна структура, яка викликала таке захоплення читачів його першої утопії «Червона зірка» (1908 р.). Захоплення зрозуміле, адже вона відіграє вирішальну роль в успішному розв’язанні на планеті Марс проблем, які ми нині називаємо глобальними.

До речі, О. Богданов, декларуючи, що його ідеальна державна структура пошириться на всю планету, повторює своїх попередників. А. Сен-Сімон

вважав, що розвиток людства йде шляхом поширення виробничої асоціації спочатку в масштабах общини, потім нації, нарешті настане асоціація всіх людей на всій земній кулі. Ш. Фур'є теж сподівався, що фаланги поширяться по всій планеті завдяки здатності «соціетарного механізму» задовольняти інтереси всіх класів, і настане світова єдність, якої нездатна досягнути сучасна йому цивілізація. Утворена в такий спосіб нова світова спільнота зможе вирішувати проблеми, названі пізніше глобальними: перетворювати природу, забезпечити загальний добробут людей. Тільки на відміну від О. Богданова А. Сен-Сімон і Ш. Фур'є мріяли, що це відбудеться без насильства, виключно шляхом наслідування позитивного прикладу.

З творів Р. Оуена, Ш. Фур'є, А. Сен-Сімона, Е. Кабе випливає, що коли створити ідеальні соціальні умови, то свідомість індивідуумів зазнає перетворень, в результаті яких вони стануть гідними членами ідеального суспільства, які своєю щоденною поведінкою діятимуть на користь загальним інтересам.

Проілюструємо на прикладі Сен-Сімона. Він вважав, що Велика Французька революція створила умови, за яких пролетарі виявилися здатні ефективно управляти промисловою власністю [177, с. 234-235]. Його індустріалізм передбачав, що після ліквідації класів залишиться лише дві категорії громадян – працівники та нероби, при чому другі в новому суспільстві зникнуть. Але про насильство мова не йде [177, с. 230, 232]. Щоб кожен член суспільства діяв на загальну користь, треба, щоб він полюбив цей лад – сам Сен-Сімон вважав, що єдиним засобом соціальних перетворень буде проповідь. Це неминуче призвело сенсімоністів до перетворення вчення свого вчителя на щось на зразок релігії, адже вони розуміли, що ця форма масової свідомості відкриває широкі можливості для мобілізації громадян на вирішення суспільно-значущих проблем шляхом регламентації індивідуальної поведінки на рівні самосвідомості. «Сенсімонізм становиться релігією з культом, з мораллю, з організованими проповідями, з церквами... з апостолами... [68, с. 172]».

На відміну від них Гракх Бабьоф закликав: «...Нехай спалахне бунт, і яким би він не був, загальним чи частковим, повільним чи більш пізнім, в будь-якому разі ми будемо задоволені!.. Нехай все зануриться в хаос, і нехай із хаосу постане світ новий і відроджений! [11, с. 207-208]». Однак А. Сен-Сімон, який теж мав уявлення про Велику Французьку революцію не з книжок, закликав робити різницю між свободою та революцією з «її безумствами» [176, с. 224]. Чи варто нагадувати, що поставало з революційного хаосу протягом історії?!

Підсумовуючи, можна констатувати, що в підході до створення моделей ідеальних соціальних структур, які мали б поширитися на всю планету, в утопістів спостерігаються дві крайнощі: абсолютно без застосування примусу (Шарль Фур'є, Анрі Сен-Сімон, Роберт Оуен) та із застосуванням насильства (Вільям Деліль Гей, Олександр Богданов). Намагання віднайти оптимальне співвідношення переконання та примусу для регламентації поведінки людей було однією з причин численних експериментів по створенню різноманітних державних утворень, до яких вдавалося людство протягом історії. Визначення цього співвідношення буде, безумовно, однією з головних проблем в ході розв'язання глобальних проблем. Для реалізації цього співвідношення світова спільнота, вочевидь, буде змушена створити загальнопланетарне наддержавне утворення або перетворитися на загальнопланетарну державу. За яких умов така держава ризикує трансформуватися в тоталітарну, ми розглянемо нижче.

1.3. Утопічно-сцієнтичні проекти перетворення природи

Через антропоцентризм західної цивілізації науково-технічна революція, що розпочалася в Західній Європі, вилилося в перетворення природи. Це неминуче призвело до однієї з глобальних проблем, які стоять нині перед людством – екологічної. Але тенденція, яка під впливом християнства остаточно сформувалася в концепцію панування над природою, була

закладена ще в античні часи. Яскравий приклад в цьому плані – ще одна утопія Платона – діалог «Критій» [149]. Ті перетворення ландшафту на острові Атлантида, які описані в цьому творі, фактично є започаткуванням підходу, пізніше сформульованого в максимумі: природа – майстерня, в якій людина – повновладний господар, котрому все дозволено.

Природне середовище на острові Атлантида, за описом Платона, було значною мірою перетворене до потреб людини: «... Там була велика кількість багатолюдних селищ, були річки, озера й луки, що доставляли прожиток всім видам свійських і диких тварин, а рівно й величезні ліси, що відрізнялися різноманітністю порід, удосталь доставляли дерево для будь-якої справи. Така була згадана рівнина від природи, а над її устроєм потрудилося багато царів впродовж багатьох поколінь. Вона являла собою довгастий чотирикутник, здебільшого прямолінійний, а там, де його форма порушувалася, її виправили, обкопавши з усіх боків каналом. Якщо сказати, які були глибина, ширина і довжина цього каналу, ніхто не повірить, що можливо було таке творіння рук людських, виконане на додачу до інших робіт... Приймаючи в себе потоки, що стікали з гір, і огинаючи рівнину, через яку він в різних місцях з'єднувався з містом, канал виливався в море. Від верхньої ділянки каналу до його ділянки, що йшла уподовж моря, були прориті прямі канали майже в сто футів шириною, причому вони відстояли один від одного на сто стадіїв. З'єднавши їх між собою і з містом косими протоками, по ним переправляли до міста ліс з гір і різноманітні плоди. Урожай знімали двічі на рік, взимку отримуючи зрошення від Зевса, а літом відводячи з каналів води... [149, с. 512-513]».

Цікаво, що в розповіді про порядки на Атлантиді вже сформульовано зачатки раціонального природокористування та згадується, що за його порушення неминуче доведеться розплачуватися: «Таким був весь наш край від природи, і оброблявся він так, як можна чекати від істинних, таких, що знають свою справу, відданих прекрасному й наділених здібностями землеробів, коли їм дана відмінна земля, рясне зрошення і помірний клімат... [149, с. 508]». Так тривало «протягом багатьох поколінь, доки не

виснажилася успадкована від бога природа, правителі Атлантиди корилися законам і жили в дружбі із спорідненим їм божественним початком... Поки вони так міркували, а божественна природа зберігала в них свою силу, всі їхні статки, нами описані, зростали. Але коли успадкована від бога частка ослабла, багато разів розчиняючись в смертній домішці, і запанувала людська вдача, тоді вони опинилися не в змозі довше виносити своє багатство і втратили благопристойність [149, с. 515]». На жаль, оповідь обривається на тому, що Зевс вирішив покарати людський рід, «що впав в таку жалюгідну розбещеність, і вирішив накласти на нього кару, щоб він, отверезівши від біди, навчився благовидості [149, с. 515]».

Після Платона автори утопій тривалий час майже не викладали ідей, пов'язаних із радикальним перетворенням природного середовища. Один з не багатьох винятків – Шарль Фур'є, який сподівався, що світова асоціація, на яку перетворяться в ході співпраці фаланги, створить промислові армії з рекрутів-добровольців, які невдовзі змінять обличчя земної кулі, зокрема перетворять пустелі на родючі землі. Вже пізніше Жан Грав висловив свою згоду з економістами, які вважають, що багатство «полягає в пристосуванні земної кулі до потреб людей [53, с. 29]».

Слід зазначити, що екологічні проблеми в утопіях не розглядалися доти, доки вони не усвідомлювалися суспільством. Не випадково про них одним з перших заговорив Олександр Богданов, який написав свої твори на початку ХХ ст. Цікаво, що при цьому він спрогнозував актуальність екологічних проблем у глобальних масштабах (вирубання лісів на Марсі погіршило клімат планети). Натомість сцієнтистські тенденції проглядалися в утопістів, які були його попередниками, досить виразно. Проілюструємо це на прикладах з творів, які нами розглядаються.

Передусім, звернемо увагу на роль науки в організації суспільного життя. У Томаса Мора учені управляють суспільством, з них «вибирають послів, духівництво, траніборів і, нарешті, самого главу держави [129, с. 117]».

Для системи Томмазо Кампанелли характерна зашореність у галузі науки: «І є у них всього одна книга, під назвою «Мудрість», де на диво стисло й доступно викладені всі науки. Її читають народу згідно обряду піфагорійців [77, с. 31]». Але заради справедливості слід зазначити, що повної канонізації існуючих знань у Мора та Кампанелли ще немає. Хоча сентенція ця дуже знакова – протягом всієї історії, починаючи з неолітичної революції, людина перетворює природу, керуючись історично обмеженими уявленнями про те, що і як в ній влаштовано. І в першооснові виникнення глобальних проблем – саме цей підхід.

Достатньо широко досягнення науки й техніки використовуються у виробництві та в побуті в обох державах. Утопійці мають курячі інкубатори, досить довершену систему водопостачання столиці, двері в будинках, що самі закриваються, вікна з скла (новітнє технічне досягнення за часів Мора) ... У Місті Сонця землеробство ведеться відповідно до рекомендацій, викладених в книгах «Георгіка» і «Буколіка» [77, с. 78-79]. До речі, це одна з суперечностей в тексті – як уже згадувалося, автор говорить, що є тільки одна книга – «Мудрість».

В обох державах активно досліджують природу. Варто звернути увагу на те, як Томас Мор формулює мету: «Досліджуючи за допомогою цієї філософії таємниці природи, вони розраховують отримати від цього не тільки дивовижне задоволення, але й увійти до великої милості у її винуватця і творця [129, с. 160]». Це могло б стати початком екологічно-толерантного підходу до подальшого розвитку цивілізації. На жаль, людство пішло іншим шляхом (промовисту оцінку цьому дав Папа Римський Іоан Павло II, якого буде процитовано нижче).

У соляріїв Кампанелли дуже цікаві погляди на світобудову: «Щодо існування інших світів за межами нашого, вони перебувають у сумнівах, але вважають безумством стверджувати, що поза ним нічого не існує, бо, говорять вони, небуття немає ні в світі, ні за його межами, і з богом, як з істотою нескінченною, ніяке небуття несумісне [77, с. 103-104]».

При цьому слід зазначити, що опис досягнень гуманітарних наук у Місті Сонця не справляє такого враження. Тут спостерігаються зачатки технократичного підходу. Підтвердження тому – перелік наук, що вивчаються за допомогою зображень на стінах: абсолютна перевага віддана природничо-науковим дисциплінам і ремеслам [77, с. 32-36]. В іншому місці Кампанелла говорить, що солярії «вже винайшли мистецтво літати [77, с. 110]».

Як вже згадувалося вище, в Місті Сонця спостерігається ставлення до людини як до функціональної одиниці суспільства, почуття якої не враховуються. І наука (природно, рівня того часу) відіграє в цьому підході не останню роль: «... Якщо хто-небудь пристрасно закохається в жінку, то закохані можуть і розмовляти, і жартувати, і дарувати один одному вінки з квітів або листя, і підносити вірші. Проте, якщо це може бути небезпечно для потомства, злягання їм у жодному випадку не дозволяється... [77, с. 59]».

Зверніть увагу – вони не самі вирішують не мати дітей, тому що ті можуть народитися неповноцінними, а хтось вирішує за них. Звідси один крок до спаровування людей як худоби, що і робиться в Місті Сонця [77, с. 52].

Слід зауважити, ця примітивна євгеніка запозичена Кампанеллою в Платона, який дає аналогічні рекомендації [147, с. 235]. Однак у «Державі» регламентація репродуктивної функції більш деталізована. Оговорено в якому віці краще чоловіками ставати батьками («відтоді, як минув у нього найкращий вік для бігу» й до 55 років), а жінкам матерями (20-40 років). Після досягнення цього віку їм дозволено жити вільним статевим життям, але якщо все ж таки в них з'являтимуться діти, то цих немовлят треба відносити у віддалені місця і лишати без їжі [147, с. 237]. Така ж доля чекає на новонароджених «від гірших батьків, або від батьків, наділених тілесними вадами». Рішення приймають «спеціально для цього поставлені посадові особи»: «Взявши немовлят, які народилися від хороших батьків, ці особи віднесуть їх в ясла до годувальниць, які живуть окремо в якійсь частині міста». Все це робиться за Платоном для того, щоб держава (тобто, її

населення) не зменшувалося і не збільшувалося, і тому, що «наше стадо має бути самим добірним [147, с. 235-236].

У Місті Сонця приреченого на страту, як правило, знищують допотопним методом – кидають в нього камінням. Але декому надається право на самогубство, й тоді застосовується новітнє на той час технічне досягнення – порох, мішечками з яким злочинець обкладає себе й підпалює. До цього тільки залишається додати, що в Місті Сонця анатомію людини «вивчають на засуджених до смерті [77, с. 108]». Відповідна риса дегуманізації науки спостерігалась і в історії – над в'язнями нацистських концтаборів проводилися медичні дослідження.

В утопії Сірано де Бержерака «Держави та імперії Місяця» найчастіше звертають увагу на передбачення автора щодо майбутніх науково-технічних відкриттів та винаходів, пізніше зроблених в ході науково-технічної революції. Його герой мандрує на Місяць на літальному апараті, який рухається за допомогою принципу, який пізніше було використано в космонавтиці при створенні багатоступінчастих ракет [24, с. 144-147]. Ще до відкриття лімфоцитів він розказує про їхню роль в боротьбі з інфекцією, яка потрапляє в організм через рану [24, с. 234]. В іншому місці описується пристрій, схожий на магнітофон – за його допомогою можна книги не читати, а слухати їхній зміст [24, с. 251-252].

Але в руслі нинішньої розмови значно більший інтерес становлять соціально-філософські міркування Сірано де Бержерака.

З приводу християнського уявлення ніби Бог наділив розумом і безсмертною душею лише людину, яке стало однією з підвалин західноєвропейського антропоцентризму й зумовило бездушно-споживацьке ставлення західної людини до живих істот, він зауважив: «..Бог, який в тисячу разів справедливіший, ніж ми, не міг обдарувати своїми благодіяннями лише одних, з тим щоб іншим не дати нічого [24, с. 259]».

Або з приводу зухвалості людини, яка уявила, що лише вона наділена здатністю розуміти природу (й відповідно має право переробляти її): «Було б

вкрай смішно думати, що ця мудра природа, яка створила світ і місяць, не знає, що таке вона сама, і що ви, котрі свої знання маєте від неї, розумієте щонебудь краще, ніж вона сама [24, с. 212]».

Де Бержерак дав визначення, коли настане кінець світу (Страшний суд): людина включена в трофічні ланцюжки, в яких відбувається колообіг речовин, тому «все, що відчуває, все, що зростає, одне слово, вся матерія повинна пройти через людину й після цього вже настане той великий день суду, який є у пророків завершальною тайною їхньої філософії [24, с. 261].

Утопія Френсіса Бекона «Нова Атлантида» [32] є пропагандою науково-технічного прогресу як основи безмежної влади людини над природою та над собою. В творі йдеться про устрій Бенсалема, утопічного острова в Атлантиці, що нагадує законсервовану у власному добробуті державу. Вона ізольована від всього світу та чужих впливів. Але ця ізольованість не заважає мешканцям острова отримувати необхідну інформацію про інші країни за допомогою добре налагодженої мережі науково-технічного шпигунства. Інформація із всього світу акумулюється у головному інституті Бенсалема – «Будинку Соломона», на фронтоні якого сяє напис «Знання є силою». Цей заклад виконує функцію колективного мозку країни, загальнодержавного організатора науки та техніки. Він стане зразком організації майбутніх європейських академій наук. У Бекона технократична еліта стоїть на вищому щаблі суспільства – члени «Будинку Соломона» незалежні від політичних правителів. На острові панує культ учених і винахідників: їх шанують, ставлять їм пам'ятники, призначають великі нагороди.

Ідеї Френсіса Бекона щодо науково-технічних досягнень бенсалемців з часом в ході науково-технічної революції втілилися в життя. Серед них є й такі, що пов'язані з перетворенням природи: можливість штучно створювати дощ, грім, блискавку, тварин; засоби зберігання ампутованих людських органів; кімнати здоров'я; рецепти лікувальної їжі; велетенські башти для споглядань і використання сонячної енергії...

Підкреслюючи закономірний зв'язок теорії та практики, науки й техніки, Ф. Бекон доводить, що знання і могутність людини, істина й користь тотожні. Те, що на практиці найбільш корисне, у знанні є насправді істинним. Проте він був далекий від вузького прагматизму: на його думку, істинність не залежить механічно від корисності, навпаки, саме істина є необхідною передумовою досягнення прагматичних цілей людини. Так, щоб панувати над природою, на його думку, необхідно «прислуховуватись» до неї. В «Новій Атлантиді» Ф. Бекон проголосив: метою наукового пізнання є «розширення влади людини над природою, щоб все стало для неї можливим [32, с. 509]». Чи варто коментувати, наскільки це позначилося на західноєвропейській «панівній» моделі ставлення до навколишнього середовища?

Як вже зазначалося, О.О. Богданов (О.О. Малиновський) був марксистом, певний час входив до більшовицького крила РСДРП. Це значною мірою визначило його ставлення до найважливіших проблем людства. По-перше, він розглядав їх як прямий наслідок функціонування соціальних систем, що виникають в процесі цивілізаційного розвитку. По-друге, він «виписував» виключно соціалістичні рецепти їхнього розв'язання. При цьому, деякі проблеми й можливі шляхи їхнього вирішення (приміром, демографічну й породжені нею екологічну та продовольчу) він змоделював ще до того, як вони набули глобального характеру. Тому ідеї, викладені в утопіях Олександра Богданова, можна вважати передоднем глобалістики як нового напрямку суспільствознавства.

Практично вся друга його утопія – «Інженер Менні» – є викладом планів перетворення природи. Однак з точки зору сучасних екологічних знань ці плани відгонять короткозорим прожектерством [29, с. 210]. Цьому є як об'єктивна, так і суб'єктивна причини. Перша – за часів Богданова згубні глобальні наслідки виробничої діяльності людства на Землі ще не виявлялися, а тому не усвідомлювалися. Друга – ставлення самого автора до цієї проблеми. І значною мірою ця друга зумовлена першою. Ось як це

сформульовано Богдановим: «...Немає миру зі стихійністю природи й не може бути [30, с. 152]».

Грандіозну меліоративну програму він описує так: «Тоді з'явився славнозвісний «План робіт», який намітив перетворення всієї планети. В ньому була спроектована та гігантська система каналів, яка була виконана марсіанами в наступне століття, і на основі якої штучне зрошування більш ніж подвоїло заселену територію завоюванням усіх пустель [29, с. 221]».

Олександр Богданов, вочевидь, не знав, яку згубну роль відіграло штучне зрошування в історії Землі. Справа в тому, що з неба у вигляді дощів падає дистильована вода. А меліоративні канали несуть річкову та ставкову воду, яка містить розчинені солі. Й хоча вміст цих солей невеликий, однак надходячи в родючі ґрунти з року в рік, вони врешті решт їх засолюють. Тому всюди, де в давнину воно застосовувалося (в Месопотамії, Давньому Єгипті, Середній Азії...) утворилися пустелі. А про сумний досвід меліорації півдня України на початку другої половини ХХ століття, внаслідок чого мільйони гектарів славнозвісних українських чорноземів виявилися засоленими, знати просто не міг.

Хоча, слід віддати йому належне, згубні екологічні наслідки діяльності марсіанського людства він наводить: «...Коли вичерпалися запаси кам'яного вугілля, а перехід на водяну та електричну енергію був ще далеко не завершений, довелося винищити значну частину дорогих нам лісів нашої планети, що на десятки років спотворило її та погіршило клімат [30, с. 153]». Однак не можна не звернути увагу, що він лише викладає сумний земний досвід, передусім у Європі, що є ще одним свідченням історичної обмеженості виписаних ним рецептів різноманітних перетворень. Хоча в світлі кліматичних катаклізмів, які розпочалися в останні роки на Землі, звучить пророчо його фраза: «... І чим щільніше наше людство згуртовує свої лави для завоювання природи, тим щільніше змикаються й стихії для помсти за перемоги [30, с. 153]».

Цікаво, що деякі глобальні проблеми, змодельовані Богдановим на прикладі розвитку марсіанської цивілізації, повторилися на Землі під час глобалізації. Наприклад, ще в перших доповідях Римському було висунуто робочу гіпотезу, що внаслідок дисфункціональності глобальної системи за нинішніх тенденцій її розвитку людство дуже швидко наблизиться до крайньої межі демографічної та економічної експансії на планеті [48, с. 20]. В творах Богданова описується, як в ході попереднього спонтанного розвитку цивілізації марсіани значною мірою вичерпали природні ресурси своєї планети. Щоправда, на відміну від нинішніх землян, завчасно спробували уникнути катастрофи. Коли їхні вчені підраховали, що через 30 років їм загрожує нестача продовольства, вони заходилися налагоджувати синтез білків з неорганічної матерії. Але оскільки не було впевненості, що вдасться це зробити, постало питання про масове переселення марсіан на інші планети [30, с. 153,179].

І тут автор «Червоної зірки» (1908 р.) та «Інженера Менні» (1912 р.) знов виявив себе непересічним футурологом, торкнувшись проблеми контактів інопланетних цивілізацій, яку філософи почали обговорювати років через 50 після написання цих творів. Адже така проблема виникає, якщо планета, на яку здійснюватиметься переселення, заселена. Богданов розглядає її з двох боків – з точки зору менш розвиненої (в даному разі земної), та з точки зору більш розвиненої (марсіанської).

Головний герой «Червоної планети» – російський соціаліст, запрошений марсіанами ознайомитися з їхньою цивілізацією, – вбачає в такому контакті лише позитивне: «Яку колосальну користь нашому старому, змученому людству, яке гігантське прискорення його розвитку, його розквіту мав принести живий, енергійний вплив вищої культури, могутньої та гармонійної! [30, с. 159]».

У представників більш розвиненої марсіанської цивілізації думки з цього приводу розділилися. Одні вважають, що оскільки потреба колонізації зумовлена передусім чисельним зростанням марсіанського людства, слід це

зростання обмежити: «Ми повинні також, якщо це необхідно, пожертвувати частинкою того нашого життя, якого ще немає, заради того, поки ще нам чужого життя, яке є і розвивається. Союз світів нескінченно окупить цю жертву [30, с. 189]».

Інші – якщо ухвалити рішення про переселення на Землю, то «...ми, істоти свідомі, здатні передбачати хід подій, повинні прийняти з самого початку: *колонізація Землі вимагає повного знищення земного людства*». На засіданні «колоніальної групи» один з марсіанських вчених обґрунтовує це таким чином. Земляни, враховуючи їхній менталітет, не згодяться добровільно віддати частину своєї планети. Коли відібрати частину Землі силоміць, то це призведе до тривалого військового конфлікту: «Страх подальших захоплень з нашого боку та величезна расова ненависть спрямували б усі сили земних племен на підготовку й організацію війн проти нас. Якщо вже зараз їхня зброя набагато досконаліша за їхні знаряддя праці, то тоді прогрес винищувальної техніки піде в них ще незрівнянно швидше [30, с. 182]».

Розглядається і варіант «негайного соціалістичного перевиховання земного людства», але відхиляється з таких причин. Світова соціалістична революція на Землі неможлива, оскільки «...боротьба за соціалізм ведеться не як єдиний суцільний процес в єдиному широкому суспільстві, а як ціла низка самостійних і своєрідних процесів в окремих суспільствах, роз'єднаних державною організацією, мовою, інколи й расою [30, с. 183]». Можна передати людям Землі більш передову марсіанську техніку, але нею заволодіють пануючі експлуататорські класи – «це буде посилювати їхню владу над масами [30, с. 184]».

Певною мірою це можна вважати прогностичним застереженням щодо сподівань на те, що наші нинішні глобальні проблеми допоможе вирішити можливий контакт з позаземною більш розвиненою цивілізацією. Принаймні земний історичний досвід однозначно свідчить: при контакті двох різних за рівнем технічного розвитку цивілізацій менш розвинена завжди гине.

Обидві утопії Богданова – панегірик соціально-відповідальному використанню досягнень науково-технічного прогресу. Характерний в цьому плані епізод віститься на початку першого роману. Керівник марсіанської експедиції, запрошуючи російського соціаліста відвідати їхню планету, пояснює, що вони прибули на Землю на літальних апаратах, в яких використовується «мінус-матерія», синтезована після того, як відкрили «розпаданя» «радіюючих елементів» («раніше Кюрі та Рамзая»). Відкриття зробило таємне наукове товариство, яке тривалий час приховувало своє відкриття:

«Ми вважали, що було б дуже небезпечно публікувати наші наукові відкриття поки в більшості країн лишаються реакційні уряди... Тому лишаємо монополію за собою, очікуючи більш сприятливих умов [30, с. 108]».

Вирішення однієї з глобальних проблем, що постали перед марсіанським суспільством – продовольчої – ведеться науково-технічними засобами. Це й реалізація плану Великих Робіт, і дослідження методів синтезу білків із неорганічних речовин. Необхідність вивільнити сільськогосподарські землі для вирощування тільки хлібних культур спричинило розвиток виробництва штучних волокон, з яких виготовляються тканини для пошиття одягу. При цьому метод, описаний Олександром Богдановим, виявився одним із його науково-технічних передбачень, які пізніше збулися в земній науково-виробничій практиці [30, с. 169-170].

До речі, один із своїх прогнозів – омолодження людського організму шляхом переливання крові – Олександр Богданов спробував реалізувати на практиці, коли відійшов (або його «відійшли») від активної партійної роботи в більшовицькій партії. Очолюючи ним же створений Інститут переливання крові, він загинув внаслідок здійсненого на собі медичного експерименту в квітні 1928 р.

Як справжній марксист, Богданов вважає, що наука повинна служити пролетаріату. В другому романі він говорить устами одного з головних героїв: «Наука досі – сила наших ворогів: ми переможемо тоді, коли зробимо її

нашою силою». І далі виписує соціалістичний «рецепт»: замало окремим пролетаріям оволодіти знаннями у вільний від роботи час, бо «для пролетаря завойовано лише те, що завойовано для всіх», отже треба зробити науку надбанням трудящих [29, с. 242].

Але тут Олександр Богданов торкається однієї з глобальних проблем – стратегії розвитку науки, вибір якої, до речі, мінявся в різні епохи розвитку людства, що певною мірою позначалося на напрямку та темпах розвитку цивілізації. Наука, констатує Богданов, не є єдиною – вона розбита на різні галузі, представники яких не розуміють одне одного. «Така, як тепер, вона не годиться для робітничого класу, й тому, що надто важка, й тому, що недостатня. Він повинен оволодівати нею, змінюючи її. В його руках повинна стати й незрівнянно простішою, й стрункішою, й життєвішою. Треба подолати її подрібненість, треба зблизити її з працею, її первинним джерелом [29, с. 242]».

В утопії/антиутопії О. Чаянова [221] описано технічні пристрої, які свідчать, що вже досягнуто такого рівня науково-технічного прогресу, який дає змогу перетворювати природу: за допомогою метеорофорів (мережі з 4500 силових магнітних станцій) змінюється в заданому напрямку магнітне поле, завдяки чому здійснюється управління погодою, зокрема, спричиняються дощі в чітко визначений час доби. Використовуються ці пристрої і в військовій справі: «Метеорофори прикордонної смуги дали максимальну напругу силових ліній на циклоні малого радіусу, і протягом півгодини мільйонні армії і десятки тисяч аеропланів були буквально зметені жахливими смерчами [221]».

Водночас вплив на природу обмежується спричиненням необхідних для сільськогосподарського виробництва метеорологічних явищ, немає урбанізації навколишнього середовища, про що свідчить опис пейзажу в шостій главі: «Вся країна являє тепер довкола Москви на сотні верст суцільне сільськогосподарське поселення, що переривається квадратами громадських лісів, смугами кооперативних вигонів і величезними кліматичними парками

[221]». Пояснюється це, вочевидь, тим, що у Чаянова акцент економічної діяльності зроблений на сільському господарстві, в якому переважає рослинництво, здійснюване в основному вручну. Але робиться це скоріше з архаїчних, а не екологічних міркувань.

Цікаве застереження щодо непередбачуваних наслідків застосування досягнень НТП зробив Володимир Винниченко в «Сонячній машині», дослідивши, до чого може призвести розв'язання однієї з споконвічних глобальних проблем – забезпечення людства продуктами харчування – якщо це буде здійснене таким чином, що у людини відпаде потреба працювати [41]. В творі описуються результати винайдення сонячної машини, яка звільняє людство від праці. Однак сонцеїстичний лад перетворюється на суспільство споживання, в якому людина, позбавлена потреби вдовольняти працею свої матеріальні потреби, швидко перетворюється на жуйну тварину. Г. Баран, яка визначила жанр цього роману як пантопію [16, с. 14], тобто твір, який об'єднує в собі елементи утопії та антиутопії, зазначає: «Сонячна машина звільняє людину від праці, створюючи тим самим умови для нищівної бездіяльності та виродження особистості... Зникла потреба в здобутті їжі, а у зв'язку з цим змінюється суспільне життя [16, с. 6-7]». Суспільство впадає в щось на зразок сплячки, яка призводить до інтелектуальної та моральної деградації.

Глобалізація, вочевидь, є завершальним етапом формування загальносвітової цивілізації, яка, збудована за західноєвропейською моделлю, на даний момент має природоспоживчий характер, до чого призвів, зокрема, сцієнтизм, який тривалий час був однією з головних складових ідеології її розвитку. Важливу роль в цьому відіграло те, яка роль відводилася науці та науково-технічному прогресові при створенні утопічних соціальних моделей.

При цьому, слід зауважити, ставлення творців утопій до науки й техніки змінювалося в міру накопичення людством досвіду використання їхніх результатів на практиці (попервах позитивного – осмислення негативного досвіду знайшло пізніше відображення в антиутопіях). У «Державі» Платона

про науку та техніку практично не йдеться. Вже у Т. Мора і Т. Кампанелли ставлення до науки та її плодів виключно оптимістичне, однак говорити про сцієнтизм у цих авторів в повному розумінні слова ще не можна. Скоріше це тенденції, однак дуже симптоматичні. Не буде перебільшенням назвати фундатором сцієнтизму Ф. Бекона. В ідеальній державі Е. Кабе вже широко використовуються передові науково-технічні досягнення. І, нарешті, твори О. Богданова, як вже відзначалося, – панегірик соціально відповідальному використанню досягнень НТП. При цьому Богданов не ставить під сумнів право людини перетворювати природу до своїх потреб. В. Винниченко одним із перших спрогнозував можливі негативні наслідки використання науково-технічних розробок. А вже після нього О. Хакслі розробив цю тему фундаментально.

Ретроспективний погляд на еволюцію ставлення авторів утопічних соціальних проектів до цієї проблеми надзвичайно актуальний в контексті глобалізації, породженої, зокрема, науково-технічною революцією. Адже серед плодів науки виявилися і гіркі. Точніше, гірким виявився досвід використання багатьох із них. Антропоцентризм нашої цивілізації помножений на сцієнтизм призвів до того, що розбалансування біосфери Землі внаслідок природоспоживчої господарчої діяльності в осяжному майбутньому може закінчитися глобальною екологічною катастрофою.

Висновки до першого розділу

Утопісти з легкістю пішли на суцільну регламентацію суспільного життя чи то на основі примусу, як у Томмазо Кампанелли в Місті Сонця, чи то на ґрунті високої самосвідомості, як, приміром, у Етьєна Кабе в Ікарії, відповідним чином вибудовуючи владні структури та використовуючи новітні на момент створення тої чи іншої утопії наукові досягнення. Починаючи з утопістів Нового часу розробники ідеальних соціальних моделей свідомо

відкинули індивідуальне щастя заради загального. Тобто, якщо про Платона ще можна сказати, що він не відав, що творив, то вони вже свідомо жертвували індивідуальним щастям окремої людини заради щастя всіх людей відразу. Щоправда, слід оговоритися, що більшість з них щиро не уявляли щастя індивідуума, якщо він не приносить користі суспільству – вище наведено характерну цитату з творів Олександра Богданова з цього приводу. Але протягом історії постійно виявлялося, що далеко не всі люди, зокрема й видатні, наділені почуттям соціальної відповідальності.

Ця проблема – співставності індивідуального й суспільного інтересу в мотивації людської поведінки – проходить червоною ниткою через всю історію людства. І якщо її вдасться розв'язати, то утвориться принципово новий характер взаємодії індивідуума, суспільства й природи, який стане однією з головних підвалин майбутньої якісно нової земної цивілізації, яка виникне внаслідок розв'язання глобальних проблем. Стрижнем цього нового характеру взаємодії має стати те, що Ауреліо Печчеї називав почуттям глобальності, яке поєднує у цілісну систему людину, людство та інші елементи суспільного життя [146, с. 183]. А відтак призводить до пов'язаності кожного вчинку окремої людини з долею суспільства та біосфери планети.

Однак, якщо й вдасться розв'язати цю проблему, то в майбутньому. Найближчим же часом, якщо глобальні кризи спричинять глобальну катастрофу, вона може постати у вигляді жорсткої альтернативи: або врятуватися всім, обмеживши інтереси й права окремих членів світового суспільства, або всім загинути – ми про це ще поговоримо в розділі, де йтиметься про осмислення в добу глобалізації антиутопічних застережень.

РОЗДІЛ 2

АНТИУТОПІЇ – АНАЛІЗ ДОСВІДУ ТА ФУТУРОЛОГІЧНІ ЗАСТЕРЕЖЕННЯ ЩОДО РЕАЛІЗАЦІЇ УТОПІЧНИХ СУСПІЛЬНИХ МОДЕЛЕЙ

2.1. Аналіз непередбачуваних наслідків реалізації утопічних проектів

Трансформації соціуму за «лекалами», накресленими відповідно до утопічних теоретичних конструктів, ніколи не давали не лише оптимального, а навіть очікуваного результату.

О. Руденко дуже вдало охарактеризувала цілі, які переслідував Платон, передбачаючи для представників керівного прошарку в суспільстві повне державне забезпечення, починаючи з житла, й закінчуючи спільним харчуванням: «На думку Платона, ідеальним є державний устрій, що визначається максимально можливим рівнем суспільної стабільності й спроможністю унеможливити будь-які соціально-політичні зміни, що є причиною людських страждань і державно-політичних перетворень. Для цього необхідно досягти монолітної єдності правлячої еліти шляхом забезпечення максимального рівня колективізації всіх сторін життя панівної верстви, скасування приватної власності й забезпечення державного контролю за освітою.

Ліквідація приватної власності для Платона не означає створення суспільства соціальної справедливості, рівності, як це проголошувалося комуністичною ідеологією. Це соціально-технологічний засіб увічнення державного устрою і влади керівної еліти «найкращих», що дає змогу уникнути економічної експлуатації населення з боку адміністративної верхівки, яка є джерелом соціального напруження й конфліктів, а отже – суспільних змін, що руйнують державний устрій. Крім того, єдність керівної

еліти справді різко зросте, якщо її представники сприйматимуть існуючу реальність у цілковито однакових термінах і реагуватимуть на зовнішні факти виключно однаковими почуттями [169, с. 7-8]».

При реалізації цієї платонівської ідеї непередбачувані наслідки вийшли абсолютно несподіваними. Найяскравіше це виявилось в Радянському Союзі. Справді, економічної експлуатації населення для особистого збагачення членами більшовицької партії уникнути вдалося (хоча представники так званої «партноменклатури» завжди були краще від рядових громадян забезпечені матеріально). Зате експлуатації населення, при чому, абсолютно безжальної на етапі індустріалізації заради офіційно задекларованих цілей держави («світлого комуністичного майбутнього») не лише не вдалося – вона стала нормою життя (лише Голодомор в Україні уніс кілька мільйонів життів).

Але несподіваним боком в сталінському СРСР реалізація платонівської ідеї про повне державне забезпечення повернулася для самих керманічів. Живучи в казенних квартирах, обставлених казенними меблями, годуючи свої сім'ї пайками, отриманими в спецрозподільниках (нижче буде наведено склад так званого «мікоянівського пайка»), не маючи змоги самостійно обирати місце роботи, а працюючи «там, куди направить партія», представники радпартноменклатури часів сталінізму виявилися абсолютно залежними та безправними. Дуже яскраво це описано Олександром Беком в «Новому призначенні» [18]. Гаврііл Попов в післямові до цього роману зауважив: «Адміністративна Система потребує працівників, які позбулися всього особистого, які уособлюють собою лише конкретний пост і відповідну функцію. Це не особистості, точніше, це особистості, у яких повинно залишитися тільки те особисте, що забезпечує успішну роботу системи [151, с. 195]».

Платонівська утопічна система в плані непередбачуваних наслідків при реалізації не виняток. Шарль Жид і Шарль Ріст з приводу того, як утопічно уявляли собі сенсімоністи хто й за якими критеріями буде оцінювати здібності членів суспільства та внесок кожного в загальне виробництво (головні

посадові особи, яких «інстинктивно почуття буде природно спонукати керуватися лише загальними інтересами», й головним серед них буде *«той, хто найбільше цікавиться долею суспільства»*), зауважили: «Це не дуже втішно, оскільки навіть у найвеличніших людей інколи відбувається прикре змішування особистого інтересу з громадським [68, с. 177]».

Тобто, фактично ці автори сказали, що сенсімоністи ідеалізували людську натуру. Слушне зауваження. Однак, ідеалізація людини є лише одним з аспектів утопії. Головна причина в тому, що утопія, відштовхуючись від заперечення або неприйняття існуючих соціальних порядків, є моделлю ідеальної соціальної структури, збудованої з тих компонентів, які або не спостерігаються в дійсності, або властивості яких недостатньо досліджені, а тому їхня взаємодія є непрогнозованою. Ось, наприклад, цитата з Шарля Фур'є: «...Треба бачити зблизька, як харчується французький селянин в провінціях, родючість яких вихваляється. Вісім мільйонів французів не їдять хліба, мають лише каштани та іншу скудну їжу... [209, с. 81]».

Крім того, на утопічних планах радикальної реструктуризації соціуму позначалася історична обмеженість. Наприклад, Томас Мор і Томмазо Кампанелла, живучи в феодальному суспільстві, коли капіталістичні відносини лише щойно зароджувалися, уявляли приватного власника виключно паразитом, що майже повністю справедливо для тієї суспільно-економічної формації. Про те, що власник, наприклад, підприємець-капіталіст, може відігравати корисну організаторську роль, вони, природно, не підозрювали. Тож доходили радикальному висновку – треба знищити приватну власність [129, с. 88, 90-92; 77, с. 63].

Цікаво відзначити, що зокрема Мор фактично говорить про майновому рівність без власності, що звучить досить суперечливою – виходить рівність у тому, чого ніхто не має. Під цим невдалим формулюванням він, судячи з усього, має на увазі рівність всіх у споживанні. Нагадаю, Шарль Фур'є не пропонує ліквідувати власність – вся суть «нового соціетарного» ладу полягає в тому, щоб усіх працівників перетворити на власників, тільки одних залежно

від майнового внеску та вкладеної праці, інших – залежно лише від вкладеної праці.

При цьому у Томаса Мора та Томмазо Кампанелли передбачається, що кожен буде сумлінно трудитися, одержуючи усе необхідне суворо нарівні з усіма. Тобто, досить наївно постулюється, що потреби нівельовані, а сумлінність і працелюбність іманентні кожному члену суспільства. У цьому висловлюється сумнів, щоправда, вустами співрозмовників головних героїв, від імені яких ведеться розповідь. Характерно, що ні Томас Мор, ні Томмазо Кампанелла переконливих заперечень власне не наводять (наприклад, Мореплавець у Кампанелли посилається на патріотизм соляріїв) [129, с. 93; 77, с. 38].

Неодноразові спроби реалізувати цей підхід на практиці провалилися. І в масштабі окремих комун (зокрема, організованих Робертом Оуеном та Етьєном Кабе в США), і в масштабах держав (зокрема, в період так званого «військового комунізму» в Радянській Росії). І цей невдалий утопічний досвід доведеться врахувати, коли людство таки впритул візьметься за проблему запровадження раціонального, екологічно обмеженого споживання, чого не можливо буде досягти без виведення індивідуальної самосвідомості всіх землян на якісно новий, порівняно з нинішнім, рівень. Фактично треба буде здійснити революцію в системі життєвих цінностей і цілей.

Спостерігаючи, що в сучасному їм соціумі люди тисячами гинуть від голоду, хвороб, надмірної експлуатації, Т. Мор і Т. Кампанелла створили утопії, в яких всі члени суспільства були забезпечені необхідним: житлом, одягом, їжею і навіть статевими зносинами. Про предмети розкоші мова, зрозуміло, не йшла. І на тому, як вони планували цього досягти, теж позначився фактор історичної обмеженості. Адже Мор і Кампанелла шукали шляхи розв'язання проблеми фізичного виживання своїх сучасників на гідному людині рівні, який відповідав тогочасним уявленням (до речі, Олександр Свєнтоховський зауважив, що пріоритетом розвитку людства завжди була турбота про те, як нагодувати та вдягнути всіх, а не «те, як

гарантувати свободу особистості, не порушуючи прав суспільства [172, с. 411]»). Це з висоти нашого часу казармене життя громадян Утопії та Міста Сонця скидається на стійлове утримання. А суцільна регламентація всього життя громади викликає дуже неприємні асоціації з тоталітарними соціально-політичними структурами ХХ століття. Але ні Томас Мор, ні Томмазо Кампанелла, ні їхній попередник і, судячи з усього, заочний навчитель Платон, ні більш пізні утопісти просто не знали, яких монстрів тоталітаризму може породити суцільна регламентація суспільного життя. Бо відповідного історичного досвіду в людства ще не було.

Говорячи про непередбачувані наслідки реалізації утопічних суспільних моделей, варто ще раз процитувати О. Руденку, коли вона порівнює системи Платона, Т. Мора й Т. Кампанелли. Вона дуже влучно підмітила, що Томас Мор «виявився навіть радикальнішим за свого попередника і, виходячи з гуманістично-гедоністичних уявлень про людське щастя, зробив рішучий крок, запропонувавши повне скасування самого інституту приватної власності для суспільства в цілому, а не тільки для окремої групи. Унаслідок цього виникла ідея залучення всього працездатного населення до суспільно-корисної праці під контролем відповідних функціонерів державного механізму й перетворення праці на основний обов'язок громадянина перед державою [169, с. 8]». До речі, пізніше Ернест Тарбурі в своїй утопії зробив прогноз, який підтвердився історичною практикою: та частина праці, яку забирає капіталіст у робітника під виглядом «додаткової вартості», в колективістському суспільстві забиратимуть рахівник і контролер [див. дет.: 172, с. 302].

У більшості авторів-утопістів, які розробляли свої суспільні моделі після Томаса Мора, все населення залучене до суспільно-корисної праці – один із персонажів «Подорожі до Ікарії» Етьєна Кабе сформулював це так: «...Республіка робить нас усіх однаково багатими, вимагаючи лише, щоб ми всі однаково працювали [76, с. 317]». Вочевидь, звідси має витоки ідея «трудових армій» (примусово-добровільного залучення населення до

колективної праці), яка активно обговорювалася в перші роки радянської влади. І в цьому випадку реалізація утопічних моделей завжди давала протилежний результат – всі ставали не однаково багатими, а однаково бідними.

О. Руденко зробила ще одне важливе зауваження: «Теократична модель Т. Кампанелли базується на прихованому радикальному припущенні: релігія розглядається як основний важіль реалізації утопії, але виступає насамперед організованим соціальним інститутом, нерозривно пов'язаним із системою державної влади й управління, а зовсім не справою сумління окремої людини. Наслідком цього є різке посилення соціального контролю: скасування не тільки приватної власності, а й приватного життя взагалі, аж до особистих помешкань і родинних зв'язків включно. Т. Кампанелла відкрив соціальну технологію безперервного «перемішування» людей, метою якої стало недопущення виникнення між ними будь-яких спонтанних стосунків. Отже, якщо свідомою або несвідомою метою Платона і Т. Мора було забезпечення незаперечного підкорення людини владі, то Т. Кампанелла прагне до повного й остаточного розчинення людського «Я» в середовищі структурованого владою соціуму [169, с. 9]». Як технологія безперервного «перемішування» людей реалізувалася в полпотівській Кампучії та до чого це призвело, ми розглянемо в одному з наступних розділів.

Варте уваги те, що теократичні утопічні моделі при реалізації на практиці виявилися більш стійкими. Цікаве пояснення цьому дав Олександр Свєнтоховський: по-перше, такі комуни зв'язані релігією, по-друге, їхній склад більш однорідний і комунізм їх більш поміркований. В той час, як комуни суто економічні склалися із суміші найрізноманітніших в моральному та інтелектуальному розумінні суспільних елементів, випадково об'єднаних ідеєю, «дуже слабо прикріпленою» до їхніх понять і схильностей, – ідеєю спільності майна, – сектантські громади, навпаки, склалися зазвичай з одного суспільного прошарку, мали більше духовної єдності й були скріплені й злиті в одну масу спільним фанатизмом... «До

того ж, релігійні громади не мали необхідності надто ж обмежувати індивідуалізм, оскільки комунізм в них був частковий, звичайно обмежений сімейною власністю. Завдяки цим відмітним рисам вони завжди були об'єднаннями з низьким розумовим рівнем і тісним кругозором, форми їхні були непорушні, вони були далекі від піднесених цілей, що відривають від землі, однак зате цю землю експлуатували вони хазяйновито та продуктивно [172, с. 243-246]».

До речі, найуспішніша релігійна комуна проіснувала понад 100 років у Парагваї з кінця XVI ст. до середини XVIII ст. Її статут написали двоє сучасників Т. Кампанелли – єзуїти Катальдіно та Мачета. Комуна фактично була державою в державі. Всі поселення були збудовані за одним планом, грошового обігу не було, все майно вважалось власністю Бога, завдяки чому єзуїти розпоряджалися плодами праці всіх громадян. Після того, як Іспанія передала Парагвай Португалії, португальський міністр Помбал у 1768 році зруйнував цей проект єзуїтів [172, с. 86-89].

Іманентна риса будь-якої тоталітарної системи полягає в тому, що норми людяності на дисидентів не поширюються. Якщо в Утопії тих, хто не вірить у потойбічне життя, «не визнають навіть за людей», однак більш, наскільки можна зрозуміти, з моральних міркувань – адже вони не вважають, що їм обов'язково відплатиться за добро й зло, а тому не зв'язані в своїх вчинках почуттям відповідальності. То в Місті Сонця з цими людьми розмова коротка: «Але якщо злочин скоєно або проти свободи держави, або проти бога, або проти вищої влади, то без будь-якого співчуття вирок виноситься негайно. І такі злочинці караються лише смертю [77, с. 90]».

Дивно, що Кампанелла допускає безжальні репресії проти тих, хто виступає «проти вищої влади». Як свідчить його ж життєвий досвід (він половину життя просидів за ґратами), цей шлях веде до тюремних підземель, а не до Міста Сонця. Щоправда, тодішні вищі власті Італії – іспанських окупантів – він, очевидно, розглядав як незаконні. Ну, так кожен, хто виступає проти існуючого ладу, вважає його неправильним і домагається його зміни. А

можновладці (чи це окупанти, чи місцеві деспоти) запевняють, що вчиняють правильно, запроторюючи таку людину до в'язниці...

Томмазо Кампанелла заклав в свою систему ще один елемент, який при реалізації перекреслює благі наміри, заради яких запроваджується. Це абсолютне знищення інформаційного суверенітету особистості. Вже згадувалося про внутрішнє шпигунство [77, с. 64]. Але цим тотальний нагляд не обмежується. Солярії завжди «ходять і працюють загонами». Крім того, «...все Місто на таємній сповіді... відкриває свої гріхи властям, які водночас і очищають душі, й довідуються, до яких гріхів найбільш схильний народ [77, с. 92]». При цьому автор наївно вважає, що інформацію передають знизу вгору не називаючи імен, а просто констатує найбільш «тяжкі й шкідливі для держави» гріхи. Таким чином верховний правитель дізнається «до яких гріхів найбільш схильне Місто, і піклується про викорінення їх належними засобами [77, с. 93]». Ці засоби за Кампанеллою – жертви, молитви і публічна сповідь самого правителя. Зворушлива картина, яка, на жаль, не відповідає політичним реаліям взагалі та сучасним Кампанеллі зокрема. Вже за його часів таємниця сповіді досить широко порушувалася із найганебнішими цілями, зокрема, політичними. А самим «належним засобом» боротьби з «гріхами, шкідливими для держави», в історії і до, і після Кампанелли, на жаль, було відсікання голів, у яких думки про ці гріхи зароджуються.

Крім спостерігачів нагляд здійснювали посадові особи. Це ж і в Томаса Мора. У обох системах це привілейований прошарок. Наприклад, в Утопії їм дозволяється не працювати, але автор наївно думає, що цим правом вони не користуватимуться, щоб подавати співгромадянам добрий приклад. І там, і там вони безпосередньо причетні до розподілу благ, причому все краще від житла (в Утопії вони живуть у палацах) до їжі (в Місті Сонця) дістається їм. При цьому Т. Мор простодушно запевняє: вони не чинять спротив своєму переобранню, внаслідок чого повертаються до фізичної праці, яка вважається покаранням!

Більш пізні утопісти як правило йшли іншим шляхом – аби щоденна поведінка громадян не завдавала шкоди інтересам суспільства в цілому, вони пропонували не тотальний контроль, а високу самосвідомість. Найяскравіший приклад в цьому плані – «Ікарія» Етьєна Кабе. Але як цього досягти – жоден з них переконливо не пояснив. І спроби реалізувати це на практиці провалилися, зокрема, нагадаю, і у Е. Кабе.

Щодо утопії Ф. Бекона «Нова Атлантида», то варто зауважити: те, що влада в Бенсалемі фактично належить технократичній еліті, не гарантує, що це буде гуманна влада. Адже відмітною рисою сцієнтистського дискурсу є те, що навколишній світ в цілому й соціум зокрема розглядається передусім як об'єкт перетворень згідно досягнутих на даний момент наукових знань (слід нагадати, що автори найвидатніших утопій вважали себе вченими). Небезпека цього підходу цілком зрозуміла, враховуючи історичну обмеженість пізнання. Крім того, людина при цьому, як правило, розглядається як засіб, а не як найвища мета.

Наостанок зауважимо: нинішня ситуація породжує небезпеку повернення до тотальної регламентації життя суспільства, яку заклав в утопічну традицію ще Платон в своїй «Державі», і продовжили Томас Мор в «Утопії» та Томмазо Кампанелла в «Місті Сонця». Екологічна криза, яка набуває зараз, на початку глобалізації (й значною мірою нею породжена), планетарних масштабів, очевидно породить потребу в контролі над поведінкою людей, і не лише на виробництві. Тож не можна виключати того, що наближення цієї кризи до критичної межі породить потребу в швидких рішучих діях, які, мабуть, не можна буде здійснити у межах існуючих міжнародних демократичних інституцій. Що, природно, породить спокусу звернутися до авторитарних методів, недемократичність яких виправдовуватиметься необхідністю загального порятунку. І чим ефективнішими будуть ті авторитарні методи щодо відвернення глобальної катастрофи, тим більша вірогідність переродження загальнопланетарного людського співтовариства в тоталітарну структуру.

2.2. Алярмічна компонента антиутопічних застережень, її витoki та прогностичне значення

Головною проблемою утопічних проєктів завжди була можливість їхньої реалізації. Спроби втілити утопії в життя засвідчили: вони здійсненні із зовнішньо-організаційного боку – можна створити фаланстери, організувати комуні, мобілізувати трудові армії, регламентувати життя окремих громадян і громадське життя в масштабах цілих країн... Водночас переробити сутність людини та реорганізувати суспільні взаємини в заданому напрямку повністю не вдавалося жодного разу. Цю характерну рису утопій – можливість їхньої реалізації з зовнішнього боку та неможливість внутрішньої трансформації людини та людських взаємин на утопічних засадах, – першими підмітили й препарували автори антиутопій.

Пронизливий алярмізм – один із головних мотивів кращих антиутопій – є наслідком того, що автори цих творів змоделювали, до чого може призвести суцільна регламентація життя індивідуума та соціуму в цілому, яка в утопіях подається як засіб досягнення не просто спільного для всіх, а, що суттєво, однакового для всіх щастя. І, відповідно, якими методами це може бути досягнуто.

Передусім, антиутопістів збентежила уніфікація людини за допомогою позасімейного виховання, винайдена Платоном і поставлена на потік його послідовниками. Гіпотетичні наслідки цього найбільш повно розроблені Олдосом Хакслі в романі «Чудовий новий світ» [211]. У Світовій державі, девізом якої є «Спільність. Однаковість. Стабільність», з цією метою широко використовують досягнення науково-технічного прогресу. У немовлят за допомогою електрошоку виховується рефлексорна відраза до книги – зокрема, в такий спосіб формується антиінтелектуальність свідомості. За допомогою жорсткого дресингу та гіпнопедії формуються соціальні рефлексії, які визначають приналежність до тієї чи іншої касты, у свідомість втовкмачується уявлення про ідеальність існуючого соціального ладу. «Боконовськизація (від

імені винахідника методу – В.П.) – один із головних засобів суспільної стабільності... Вона дає стандартних людей», – пояснює студентам директор інкубарію під час екскурсії [211, с. 167].

Антиутопісти вірно спрогнозували наслідки регулювання виробництва й споживання адміністративним, неринковими методами, що в історії підтвердилося досвідом господарювання комуністів практично в усіх країнах, де їм вдавалося прийти до влади. Найпереконливіший приклад – досвід СРСР, який врешті респекти не зважаючи на те, що в ньому були випробувані різні економічні моделі, починаючи від «військового комунізму» та НЕПу й закінчуючи непослідовними псевдоринковими та псевдодемократичними горбачовськими реформами часів «перебудови», програв економічне змагання Заходу.

В антиутопії Олдоса Хакслі машинізація виробництва та споживання завдяки досягненням науково-технічного прогресу досягла чіткості роботи годинникового механізму. Зрозуміло, суворо регламентовані виробництво й споживання контролюються з одного центру. Але впадає в око, що організація виробництва існує в творі наче фон, на передньому плані – казкове споживання. Головні герої в матеріальному плані забезпечені абсолютно всім. Однак всі вони належать до найбільш привілейованої касты, члени якої практично не знають, що таке обтяжлива праця. Крім неї існують ще чотири, члени яких фактично перебувають на положенні рабів, живих додатків до машин і механізмів. Тобто, щоб забезпечити певному прошарку безтурботні умови існування, треба аби в суспільстві були люди й другого, й третього, й четвертого, й п'ятого сортів.

Модель Хакслі дуже нагадує нинішній розподіл загальнопланетарного суспільства: крім «золотого мільярда», який комфортно живе у високорозвинених країнах, є ще громадяни інших країн, рівень і якість життя яких перебуває та тим нижчому рівні, чим нижчий соціально-економічний рівень розвитку їхніх країн.

Оскільки в романі Олдоса Хакслі події розвиваються в межах найвищої, привілейованої касты, тоталітарне суспільство, змальоване ним, не справляє такого гнітючого враження, як в антиутопії Джорджа Оруелла «1984» [135]. При чому, автор дуже вірно підмітив причинно-наслідковий зв'язок, який неодноразово підтверджувався протягом історії: управління економікою суто адміністративними методами неминуче призводить до суцільного зубожіння, після чого настає згортання демократичних політичних інституцій.

В романі Дж. Оруелла рядові члени суспільства ведуть злиденне життя. Житлові умови жахливі, хронічна нестача елементарних предметів повсякденного споживання, неякісна їжа. Немає навіть медикаментів – у головного героя тривалий час не загоюється хронічна виразка на нозі, а лікувати її нема чим. Аби приховати економічну неспроможність режиму, в масовій свідомості посилено культивується образ зовнішнього ворога – постійно імітується війна із якоюсь із сусідніх держав, хоча насправді це сам уряд бомбардує міста власної країни. Весь час викриваються внутрішні вороги, «шпигуни». У привілейованих умовах живуть лише члени так званої внутрішньої партії. Досить точний зліпок зі сталінського «соціалізму», чи не так? Втім, на цьому ми ще зупинимося окремо.

Зараз же звернемо увагу на те, проти реалізації яких утопічних положень застерігали автори антиутопій. У Місті Сонця за дотриманням норм співжиття стежать спеціальні посадовці, які носять назви тих чеснот, за якими вони наглядають: Правдолюбство, Люб'язність, Веселість, Бадьорість... За відповідні відхилення в поведінці карають [77, с. 39-40]. За логікою речей все це повинно знаходитися у веденні верховного співправителя, посада якого називається... Любов. Чи не звідси у Дж. Оруелла відомство, що повсюдно стежить за громадянами, зветься Міністерством любові?

Щоб соціально уніфіковані люди не виходили за межі певних стандартів, необхідно, щоб вони оперували стандартним набором знань. Крім того, створення ідеальної соціальної моделі як правило спирається на ілюзію володіння істиною в останній інстанції. А це неминуче призводить до

канонізації чітко визначеного обсягу знань. Ця тенденція спостерігається вже у Т. Кампанелли. Нагадаю: головні знання у місті Сонця зібрані в книзі «Мудрість» (посада одного з верховних співкерівників теж зветься Мудрість). Усі, хто виступає проти суспільного ладу та вищої влади – той заслуговує смертної кари. А оскільки суспільство засноване на наукових засадах, викладених у «Мудрості», то логічно припустити, що та ж доля чекатиме й на тих, хто виступатиме проти положень цієї книги.

Кампанелла можливо, такого повороту й не передбачав, – принаймні, у нього канонізації знань ще немає. Місто Сонця постійно цікавиться, що є хорошого й поганого в інших країнах, для чого «відправляють по всьому світу нарочних розвідників і послів для ознайомлення із звичаями, силами, способом правління та історією окремих народів... [77, с. 35]». Ще не спостерігається і некритичного ставлення до власної історії, яке насаджує в масовій свідомості тоталітаризм. Наприклад, солярії знають, що китайці раніше за них винайшли «бомбарди й книгодрукування [77, с. 35]».

Але логіка розвитку загальносуспільного дискурсу в цьому напрямку неминує призводити до канонізації офіційно окресленого кола знань, що є однією з характерних рис тоталітаризму. І антиутопісти це підмітили. В романі Олдоса Хакслі «Чудовий новий світ» тих, хто висловлює думки, які суперечать офіційній ідеології, ізолюють від суспільства. В романі Джорджа Оруелла «1984» й висловлювати нічого не треба – щоб заробити смертну кару достатньо почитати книгу опозиціонера Голдстейна. Або хоча б потримати її в руках. Обмеженню свободи думки надається такого значення, що навіть введене поняття «думка-злочин».

Звісно, автори утопій не уявляли, як елементи, закладені в їхні системи, розвинуться при реалізації на практиці. Зокрема, Томас Мор і Томмазо Кампанелла не могли передбачити, що стадне існування мешканців Утопії та Міста Сонця в майбутньому реалізується в тоталітарних системах в постійній піднаглядності членів суспільства. Але, що важливо відзначити, антиутопісти

спрогнозували це ще до реалізації цього елементу тоталітаризму в політичній практиці в ХХ століття.

Дуже переконливо це зробив Євген Замятін в антиутопії «Ми», написаній у 1920 р. [69]. В загальнопланетарній Єдиній Державі існує розгалужена, чітко налагоджена система внутрішнього шпигунства. В Бюро Хранителів не інваліди працюють, і крім власних очей і вух вони широко використовують технічні засоби, зокрема, прослуховують телефонні розмови. Навіть житло збудоване таким чином, щоб полегшити службі безпеки спостереження за «нумерами» (громадяни замятінської Єдиної Держави не мають імен і прізвищ) – стіни будинків прозорі, а щоб опустити штори потрібен спеціальний дозвіл. В романі Джорджа Оруелла «1984» є ще одна новинка – телекрани, встановлені в усіх приміщеннях. За допомогою їх спецслужба слідкує навіть за виразом облич громадян. Вочевидь, Дж. Оруелл звернув увагу та те, що в Місті Сонця переслідують тих, хто нудьгує [77, с. 40].

Думаю, не варто зупинятися на історичній паралелі щодо застосування досягнень НТП при організації внутрішнього шпигунства в тоталітарних режимах, які реально існували – ці історичні факти широко відомі. Зауважу лише, що два найбільші тоталітарні режими ХХ ст. – більшовицька Росія та нацистська Німеччина – розглядали науково-технічні засоби як інструмент поширення своєї соціальної моделі на все людство.

Антиутопісти спрогнозували ще один аспект використання досягнень НТП тоталітарними режимами. В антиутопії Є. Замятіна для знищення дисидентів використовують спеціальну Машину, в якій людину спалюють за допомогою електроструму високої напруги. Застосовують також газовий колокол. В історичній дійсності були і є електростільці та газові камери... Волю головного героя роману «1984» ламають за допомогою катувань, які проводяться з глибоким знанням фізіології та застосуванням технічних пристроїв. Причому, не полишає відчуття, що й він, і його кохана стали об'єктами якогось соціально-психологічного експерименту. Напевно, варто

зауважити, що антиутопія О. Хакслі найненасильницька – в ній дисидентів відправляють жити на віддалені острови.

Впливу роману «Ми» (1920 р.) на «Чудовий новий світ» (1932 р.) і «1984» (1949 р.) присвячена одна з робіт В.А. Чалікової, в якій наведені думки із цього приводу провідних зарубіжних і вітчизняних дослідників [218, с. 134-175]. Ми ж тут торкнемося тих паралелей в цих трьох творах, які стосуються використання тоталітарної влади для створення ідеальної соціальної структури.

При цьому з приводу тоталітаризму вважаю за необхідне зробити наступне зауваження. Часто це соціально-політичне явище розглядають тільки як одну з форм необмеженої, найчастіше одноосібної влади. Такий підхід, на мій погляд, дещо спрощений. Тоталітарна влада спочатку сприймається, передусім, тими, хто її будує, засобом трансформації суспільства в заданому напрямку екстраординарними насильницькими методами. І тому влада, яка поступово стає необмеженою, попервах вважається не метою, а засобом. Тим паче, що тими, хто її прагне, відкрито як ціль не декларується. Однак в ході побудови апріорі ідеальної соціальної структури вона із засобу, яким проголошується на певному етапі, неминуче трансформується в кінцеву мету.

Таким чином, тоталітаризм являє собою екстраординарний політтехнологічний засіб реалізації утопічних соціальних моделей в масштабах держави. В усякому разі, саме така діалектика спостерігалася в ХХ столітті: наймасштабніші утопічні моделі – більшовицька, нацистська, полпотівська – реалізовувалися саме тоталітарними методами. До речі, описана Олдосом Хакслі тоталітарна структура, керована колективно, в історії майже не спостерігалася. Виняток – хіба що Консистерія в кальвіністській Женеві в XVI ст., яка встановила тотальний контроль за поведінкою мешканців міста, однак масового терору не застосовувала (вочевидь, достатньо залякуючий вплив на громадян справляли публічні страти). Між тим, відомий дослідник цього феномена Ханна Арендт відзначала, що загальне насильство, яке цементує тоталітарне суспільство, тримається на

нічому необмеженому праві верховного вождя страчувати на свій розсуд кого завгодно, включаючи найближчих соратників [6, с. 545-568].

Важливо наголосити, що іманентною властивістю тоталітарної соціальної структури є аутоідентифікація себе як ідеальної. Враховуючи важливість і, очевидно, неминучість спроби створення оптимальної загальнопланетарної соціальної структури для вирішення глобальних проблем, важливо врахувати вже наявний досвід соціального моделювання в цьому плані. Адже ніякий соціально-політичний феномен не сходить на сторінки історії в готовому вигляді – його елементи зароджуються поступово. Тому варто звернути на те, що класики утопізму як форми соціального проектування (Платон, Т. Мор, Т. Кампанелла) при створенні своїх моделей ідеального суспільства заклали в них елементи, які при реалізації сприяють тоталітарному переродженню суспільства. І від того, що за часів авторів «Держави», «Утопії» і «Міста Сонця» навіть терміну «тоталітаризм» не існувало, суть справи не міняється. В результаті історичної обмеженості пізнання практично всі суспільні реформатори не могли передбачити всі наслідки реалізації створених ними моделей. До речі, історична обмеженість пізнання – основна причина того, що в соціальному реформаторстві благими намірами дуже і дуже часто вимощений шлях до пекла.

Євген Замятін, мабуть, першим помітив, що тоталітаризм за великим рахунком значущих соціальних проблем не вирішує. Імітує вирішення, надалі ізолюючи від суспільства або усуваючи фізично тих, кого ця імітація не влаштує. Те ж саме у Олдоса Хакслі та Джорджа Оруелла.

Порівняємо, наприклад, продовольчу проблему (до речі, одну з найактуальніших впродовж всієї історії людства і не розв'язану й досі). У Замятіна загальнопланетарна тоталітарна держава виникла унаслідок того, що після Великої Двохсотрічної Війни «між містом і селом» винайшли нафтову їжу. «Правда, вижило тільки 0,2 населення земної кулі... Зате ці нуль цілих і дві десятих скуштували блаженство в чертогах Єдиної Держави [69, с. 21]».

У Хакслі Світова Держава виникла після Великого економічного краху, який теж став наслідком Дев'ятирічної війни: «Вибір був лише між всесвітньою владою і повним руйнуванням [211, с. 199]». У виконаному в нарочито пастельних тонах романі «Чудовий новий світ», нагадаю, в повному розумінні комфортно й сито живуть тільки представники вищої з п'яти каст, на які поділено суспільство. Від застосування насильства для підтримки status quo позбавляє, як вже згадувалося, «боканофсказація» завдяки якій всі члени суспільства задоволені своїм соціальним положенням, включаючи представників нижніх каст, котрі просто не усвідомлюють свого низького соціального статусу [211, с. 164-184, 324]. У Дж. Оруелла імітована власним урядом постійна війна ніколи не закінчується, що є обґрунтуванням напівголодного існування основної частини населення.

Інші елементи тоталітаризму, описані в антиутопії Замятіна, також наявні у Хакслі й Оруелла. У всіх трьох творах ведеться активна боротьба з інакодумцями. У романі «Ми» їх публічно страчують, в «Чудовому новому світі» посилають на віддалені острови, в «1984» психологічно ламають за допомогою фізичних і психологічних тортур, після чого або знищують, або випускають на якийсь час «на свободу» для залякування інших.

Паралелі між цими трьома найвидатнішими антиутопіями та утопіями Платона, Т. Мора й Т. Кампанелли наочні. І в Єдиній Державі Є. Замятіна, і в Океанії Дж. Оруелла, і в Світовій Державі О. Хакслі всі сфери життя людини регламентовані, починаючи з роботи й закінчуючи особистим життям. Існує тільки одна офіційно визнана ідеологія, постулати якої постійно втовкмачуються в масову свідомість державними (інших немає!) засобами масової інформації...

Як вже згадувалося, у Замятіна громадяни не мають імен і прізвищ (замість них кожному надано «номер») – у Хакслі й Оруелла влада прагне довести уніфікацію особи громадян до мінімуму відмітних характеристик, причому створюється враження, що в «1984» розмір і збереження цього мінімуму диктується в першу чергу необхідністю ідентифікації в разі арешту.

Цей перелік можна продовжити. Але набагато цікавіше звернути увагу на відмінності, що стосується іманентної риси тоталітаризму – тотального насильства.

У Замятіна співробітники спецслужби, що іменуються Бюро Хранителів, можуть заарештовувати кого завгодно за найменшою підозрою. Автор антиутопії «Ми» вірно підмітив, що для підтримки безправ'я громадян перед всевладдям держави необхідний постійний стан психозу загальної підозрілості. Характерна в цьому плані замітка, прочитана головним героєм – «номером Д-503», – в Державній Газеті: «За достовірними відомостями, знов виявлені сліди досі невлітимої організації, яка ставить собі за мету звільнення від добродійного ярма Держави [69, с. 31]».

У Хакслі масового терору немає, дисидентів не катують – просто ізолюють на віддалених островах, де їм надається можливість продовжувати займатися тим, із-за чого їх власне й ізолювали від суспільства [211, с. 326]. Проте один з Головноуправителів світу Мустафа Монд відзначив, що якби в світі не було стільки островів, «довелося б, ймовірно, всіх єретиків відправляти до умиротворяючої камери [211, с. 328]». Цікаво, що першими ідею щодо ізоляції певних категорій громадян на віддалених островах висловлювали попередники-утопісти. Паоло Мантегацца пропонував незадоволених організацією життя в Планетних Штатах – так в утопії «3000 рік» (1897 р.) називається світова держава – засилати на острів Дослідів, де вони можуть розбудовувати на вибір: абсолютистську монархію; країну Рівності на кшталт революційної Франції; Логополіс, де як у англійців відбуваються постійні засідання та дебати ... Джон Річардсон в «Як це можна зробити» (1894 р.) пропонував різноманітних паразитів (клубменів, п'яниць, нероб-панів обох статей) вивезти на віддалений острів, де б вони знайшли, чим зайнятися, або б померли з голоду [див. дет: 172, с. 400-401].

У тоталітарному пеклі Джорджа Оруелла розвиток цього елементу тоталітаризму сягнув апогею: фіксація громадян у відведених ним місцях

соціальної структури забезпечується постійним психічним насильством над всім суспільством. Причому, психічне насильство з метою залякування вибірково переходить у фізичне стосовно самих різних громадян, у тому числі й лояльних до режиму.

Різні дії щодо дисидентів, різний і результат. Головних героїв антиутопій «Ми» і «1984» власті врешті-решт зломали: «номер Д-503» – за допомогою спеціальної хірургічної операції на головному мозку, що змінила свідомість [69, с. 161-162]; Уїнстона Сміта – за допомогою витончених фізичних і психологічних тортур, що розтоптали особу [135, с. 225-237]. В «Чудовому новому світі» Гельмгольц Уотсон, що не здався, сам вибирає як місце заслання Фолклендські острови [211, с. 328]. Однак слід зауважити, що поряд із колективним керівництвом тоталітарною державою це ще один утопічний елемент в антиутопії Олдоса Хакслі – в тоталітарних структурах, які існували в історії, на дисидентів гуманізм не поширювався ані найменшою мірою.

Ханна Арендт у фундаментальному дослідженні «Витоки тоталітаризму» відзначала, що у використанні насильства для власного становлення і функціонування у тоталітарних режимів спостерігається три стадії: перша – ліквідація і відкритої, і таємної опозиції в будь-якій організованій формі; друга – знищення «об'єктивних ворогів», тобто тих, хто оголошений ворогами з ідеологічних міркувань ще до захоплення влади й доказ чиєї провини тому не потрібний; третя – «жертви вибираються абсолютно навмання і навіть без пред'явлення звинувачення оголошуються непридатними для життя [6, с. 562]». Додамо, що на третій стадії, як свідчить історія всіх тоталітарних режимів ХХ століття, суспільство в результаті повної беззахисності перед зовні нічим не вмотивованим і реально нічим не обмеженим масовим терором впадає в абсолютно специфічний соціально-психологічний стан, схожий на сомнабулічний або на стан раппорту*.

* Раппорт – в гіпнозі – керований контакт, при якому загіпнотизований без верифікації сприймає та виконує те, що йому наказує робити гіпнотизер.

І ще один штрих. Євген Замятін першим художньо розробив елементи контролю тоталітарною владою суспільства й особи. Вперше описане в його романі потім було розвинуто в творах Олдоса Хакслі і Джорджа Оруелла. Але, нагадаю ще раз, на момент написання «Ми» (1920 р.) Й.В. Сталін ще не узурпував владу. Те, що описане Замятіним пізніше було реалізовано сталінізмом під час Великого терору, на наш погляд, пояснюється, по-перше, можливостями щодо соціального прогнозування, які відкриває соціальна фантастика, одним з напрямів якої є антиутопія; а, по-друге, прогностичним талантом автора, що спирався на його особистий політичний досвід. Євгеній Іванович Замятін був членом РСДРП(б) з дореволюційним стажем і в своєму романі спрогнозував, в що виллється реалізація на практиці більшовицьких ідеологем після того, як в жовтні 1917 р. вони захопили владу.

2.3. Утопії, антиутопії та історична практика

Як вже відзначалося, відмітна риса утопії як форми соціального проектування полягає в тому, що втілення в життя утопічних моделей дає непередбачувані наслідки, які часто перекреслюють благі наміри авторів. Розглянемо співвідношення наріжних утопічних положень та антиутопічних застережень із історичною практикою.

У Платона представники керівної еліти перебувають на повному державному утриманні. Теж саме у Томаса Мора та Томмазо Кампанелли. За задумом утопістів це мало убезпечити наділених владою людей від різноманітних спокус щодо зловживання службовим становищем та дати їм змогу зосередитися на виконанні своїх керівних функцій, дбаючи про народ. Насправді в історичній практиці це дало несподіваний жахливий результат: позбавлені інших засобів для існування, крім тих, які вони отримують від держави, представники керівного прошарку перетворюються на слухняних реалізаторів будь-якої політики.

Особливо яскраво це виявилось під час Голодомору в Україні 1932-1933 рр. Григорій Костюк в своєму дослідженні «Сталінізм в Україні» наводить свідчення самовидця, який описує закриту їдальню для партійно-радянського активу, так звану «двадцятку», в Погребищі в 1933 р. Вдень і вночі її охороняли міліціонери, щоб до неї не підходили голодні селяни або їхні діти й своїм страшним виглядом не псували апетит «ідейним будівникам соціалізму». Тут за сміховинну ціну подавали районній верхівці білий хліб, м'ясо, курей, різносортні маринади й делікатеси, вина, шоколад. Крім того, кожний, хто був прикріплений до «двадцятки», одержував додому ще окремий «мікоянівський» (Анастас Мікоян – тодішній нарком харчової промисловості СРСР) пайок, до якого входило понад 20 найменувань, зокрема: по 1,5 кг вершкового масла, по 2 кг цукру, по 2 кг м'яса, по 1 кг олії, по 2,5 кг білого борошна, по 10 яєць щомісяця на їдця... А довкола лютував голод із масовими випадками людожерства [92, с. 161].

За таких умов керівний партійно-радянський прошарок дуже швидко набув не просто конформізму, а готовності виконувати будь-який за жорстокістю наказ. Що й було продемонстровано під час Голодомору, коли партійно-комсомольські активісти забирали у мешканців сіл, які не виконали завищеного плану хлібозаготівель, не лише хліб, а практично всі продукти, включаючи сухофрукти, не зважаючи при цьому навіть на наявність дітей в сім'ї [99, с. 24-27].

Слід відзначити, що хоча за цю ідею Платона, реалізовану більшовиками у вигляді пайків з дефіцитних продуктів харчування для держпартеліти, радянська влада трималася до самого кінця існування СРСР в 1991 р., але як «ошийник» для керівного прошарку вона дедалі слабшала в міру поступового підвищення рівня життя. В країнах же з комуністичними режимами спостерігалася кореляція: чим гірший був загальний рівень життя, тим більший регламентуючий вплив на керівний прошарок і населення в цілому справляла нормована з одного центру система постачання продуктами харчування.

Найяскравіше це виявилось в Камбоджі під час панування режиму «червоних кхмерів»: «Як спосіб закріпачення, цілком свідомо використовували голод, що упродовж років пригнічував мільйони камбоджійців. Істоти знесилені, нездатні зібрати запаси їжі, навряд чи здатні думати про втечу. Оскільки їх постійно переслідувала думка про їжу, в них були повністю знищені важелі незалежного мислення, спротиву; відпадала навіть думка про статеві зносини. «Stop-and-go», яким бавилися з їхнім харчуванням, полегшувало примусове переміщення чи переходи до колективних їдалень (декілька ситніших обідів – і всі починали любити Ангкор*) або ж давало змогу ламати солідарність між людьми, зокрема, між батьками та дітьми [113, с. 545]».

Уже згадувалося, що в своїй ідеальній державі Платон планував втручання властей у процес обрання молоддю собі шлюбної пари, у Місті Сонця Томмазо Кампанелла збирався парувати людей як худобу таким чином, щоб урівноважувати фізичні вади. Антиутопісти застерігали, що втручання влади в інтимне життя є одним з засобів перетворення людини на функціональний елемент тоталітарної соціальної структури. Адже не залежно від того, як це робиться – чи то грайливою «механізацією» статевих взаємин як у Євгена Замятіна та Олдоса Хакслі, чи то зведенням до виконання гнітючого обов'язку як у Джорджа Оруелла – це призводить до обмеження зони, в якій людина може зберігати особистісну суверенність. Те, що руйнація суверенності особистості є одним із засобів створення тоталітарного соціуму, підтвердилося історичною практикою як до, так і після написання «Ми», «Чудового нового світу» та «1984».

Наприклад, Консисторія, що виникла в кальвіністській Женеві спочатку як орган релігійного спостереження за поведінкою в шлюбі, незабаром пішла далі й видала указ (1546 р.), що забороняв будь-які розваги: банкети, танці, ігри з м'ячем... Суворо регламентувалися фасони одягу й стилі зачісок. Далі –

* Лише у вересні 1977 р. Пол Пот офіційно повідомив, що організація, яка називала себе Ангкор (за назвою величного древнього храмового комплексу) – це Комуністична партія Кампучії, хоча владу вона захопила в 1975 р. [113, с. 542].

більше: створення всеосяжної таємної поліції, що насаджувала внутрішнє шпигунство та доносительство не тільки в суспільстві, але в усередині сім'ї, встановлення відповідальності громадян за поведінку не лише свою, але й найближчих родичів. Поступово Консисторія перетворюється на центр всеосяжного політичного, морального і релігійного контролю. Баррінгтон Мур справедливо відзначає, що відбувалося переродження кальвіністського режиму на тоталітарний [243, с. 73].

Нацистський закон про чистоту раси регламентував з представниками яких націй громадяни Німеччини не мають право брати шлюб – за його порушення відправляли до концтаборів. У кримінальних кодексах радянських республік, що входили до СРСР, були статті, які аналогічно до ст. 122 Кримінального кодексу УРСР передбачали кримінальну відповідальність за чоловічий гомосексуалізм (щодо жіночого цього не було). Платон, нагадаю, вважав, що в ідеальній державі «було б безбожно дозволити хаотичні статеві стосунки [147, с.233-234]». У полпотівській Камбоджі їх не просто заборонили: «В атмосфері крайнього пуританства чоловікам рекомендували триматись на відстані трьох метрів від своєї співрозмовниці, якщо вона не була близькою родичкою – позашлюбні статеві зв'язки систематично карали смертю... [113, с. 552]».

Позасімейне виховання дітей, на яке покладали такі надії утопісти, розраховуючи за його допомогою виховати ідеальних громадян для ідеальних держав, в історичній ретроспективі має цікавий нюанс. Рання соціологізація особистості в певному напрямку, великі можливості для чого відкриває позасімейне виховання, в історії використовувалася тоталітарними режимами щодо практично всього підростаючого покоління, демократичними – лише щодо майбутніх представників правлячої еліти (класичний приклад в цьому плані – закрити навчальні заклади для дітей аристократів).

У тоталітарних державах створювалися дитячі організації на зразок скаутських, які вкладали в дітей постулати панівної (безумовно, єдино вірної!) ідеології. Причому, з огляду на таку характерну рису дитячої психіки, як

прагнення до наслідування, в цих організаціях створювалися кумири, які з ідейних міркувань діяли саме так, а не інакше. І часто всупереч волі батьків, надто якщо останні налаштовані опозиційно до правлячого режиму. Можна згадати члена гітлерюгенда Герберта Норкузе, нібито замученого батьками-комуністами за любов до фюрера Адольфа Гітлера, чи піонера Павлика Морозова, нібито вбитого батьком-куркулем через те, що зірвав його спробу саботувати хлібозаготівлі. У оруеллівському тоталітарному пеклі – романі «1984» – цю тенденція доведено до логічного кінця: всі діти-підлітки об'єднані у організацію розвідників і шпигують за своїми батьками.

До речі, за часів Кім Ір Сена в Корейській народно-демократичній республіці існував інститут «старших по будинку», «старших по поверху», «старших по квартирі», «старших по сім'ї»... Старшим у сім'ї міг бути призначений хтось із дітей.

У Камбоджі «червоні кхмери» пішли ще далі. Вже цитовані Жан-Луї Марголен та П'єр Рігульо пишуть, що в усіх свідченнях підтверджується надзвичайна молодість більшості червоних кхмерських солдатів: їх беруть в армію вже з 12 років, деколи ще раніше... Завербована молодь втрачала будь-який контакт з сім'єю, загалом зі своїм селом. Живучи у своїх таборах, відірвані від населення, яке їх боялося та уникало, удостоєні владою почестей, вони вважали себе всемогутніми, краще захищеними від чисток, аніж кадровики. Мотивацією для багатьох була можливість «не працювати і вбивати людей». Ті, хто не досяг 15-ти років, були загалом найстрашнішими: для них не існувало ні релігії, ні традицій, а лише накази «червоних кхмерів». Ось чому вони вбивали людей «включно з немовлятами так, як убивають комарів». З'явилися і діти-лікарі. Ледь вмюючи читати, вони, навчившись стерилізувати шприци та відрізняти упаковки медикаментів, бралися лікувати людей, виявляючи при цьому надзвичайну зарозумілість і неймовірне нахабство [113, с. 563].

Дітей «75» (тобто, осіб, виселених з міст в сільську місцевість після захоплення влади «червоними кхмерами» в 1975 р. – *В.П.*) часто

використовували з восьми чи дев'яти років як шпигунів... Більш старші після масових чисток місцевих кадрів інколи ставали помічниками нових керівників кооперативів, їх наділяли правом виявляти, арештовувати й знищувати винних у самохарчуванні (тобто, пошуках хоч чогось, що можна з'їсти: мишей, слимаків, ящірок, змії – «Ангкор все чинить задля добра громадян, отже, встановлених раціонів їм має вистачати») [113, с. 562, 545]. Осіб, віднесених до категорії «75», постійно переміщали з місця на місце (нагадаю, технологію постійного перемішування населення придумав утопіст Т. Кампанелла).

До речі, внутрішнім шпигунством та наклепництвом за «червоних кхмерів» був буквально просякнутий весь соціум. Вже згадувалося, що Т. Кампанелла відводив інвалідам роль донощиків, щоб вони приносили «користь» суспільству [77, с. 64]. Окрім спостерігачів нагляд здійснюють посадовці. Те ж саме у Мора. В обох системах, нагадаю, керівники мають безпосереднє відношення до розподілу благ, причому все краще – від житла до їжі – дістається їм.

Щодо цього тоталітарному режимові «червоних кхмерів» було з кого борати приклад. Якими методами створювалася система внутрішнього шпигунства в СРСР розповів один з перших секретарів Політбюро ЦК ВКП(б) Борис Бажанов. На одному з засідань ЦК Генріх Ягода, тоді ще заступник керівника Державного політичного управління (ДПУ), розповідав колезі по партії, яким чином ДПУ може будь-кого зробити своїм донощиком: «Дуже просто, – пояснює Ягода, – Кому хочеться померти з голоду? Якщо ДПУ береться за людину з наміром зробити з неї свого інформатора, то як би вона не пручалася, вона однак врешті решт буде у нас у руках: звільнимо з роботи, а на іншу ніде не приймуть без таємної згоди наших органів. І особливо, якщо в людини є сім'я, дружина, діти, вона змушена буде капітулювати [12]».

У нацистському Третньому рейху була на практиці реалізована концепція «тотального шпигунства», яка передбачає створення системи всеосяжного доносительства всередині країни. Нагляд за тим, що говорить населення про

нацистський режим та його фюрера, здійснювали поліція, служба безпеки (СД) та таємна поліція (гестапо), які керували величезною кількістю інформаторів. До цього слід додати 7 мільйонів членів націонал-соціалістської партії, партійним обов'язком яких була інформування спецслужб про неблагонадійних громадян (загальна кількість членів усіх нацистських організацій становила 25 млн.). Низкою указів, починаючи з указу від 20 липня 1934 р., Гітлер реорганізував каральний апарат таким чином, щоб він був непідконтрольний нікому, крім нього особисто та його ставленика рейхсфюрера СС Генріха Гімлера [121, с. 218-220].

Вже згадувалося, що у Томмазо Кампанелі в Місті Сонця щодо дисидентів у застосовувався метод швидкого правосуддя («Але якщо злочин скоєно або проти свободи держави, або проти бога, або проти вищої влади, то без будь-якого співчуття вирок виноситься негайно. І такі злочинці караються лише смертю [77, с. 90]»). Цей метод був реалізований у подальшій історії. В СРСР відразу після вбивства відомого партійного та державного діяча С.М. Кірова, яке організував Й.В. Сталін [134], була ухвалена постанова ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р. «Про внесення змін в чинні кримінально-процесуальні кодекси союзних республік», яка передбачала, що слідство в справах по терористичних організаціях та терористичних актах проти працівників радянської влади слід закінчувати протягом 10 днів, заслуховувати справи без участі сторін, касаційного оскарження вироків і подання клопотань про помилування не допускати, вирок щодо вищої міри покарання виконувати негайно після ухвалення [31]. Підсумки цього «судочинства» підбила комісія на чолі з М.М. Шверником, створена за рішенням XX з'їзду КПРС: з 1 січня 1935 р. по 22 червня 1941 р. було заарештовано 19 млн. 840 тис. «ворогів народу», з них 7 млн. розстріляно [224, с. 6-7].

Масовий терор як метод соціальної перебудови суспільства вперше почав застосовуватися під час Великої Французької революції. Але на відміну від публічної страти за допомогою гільйотини за часів якобінської диктатури,

в ХХ ст. винайшли таємний арешт і неоголошене засудження до тривалого ув'язнення або до страти, широко застосовуване в багатьох країнах із диктаторськими та тоталітарними режимами. Це справляло особливий залякуючий ефект на населення: «Загальна жорстокість у демократичній Кампучії була жахлива. Але більшість камбоджійців страждала не так від самого явища смерті, як від непередбачуваності і таємничості, якими огорталися безперервні зникнення. Смерть майже завжди була тихою, прихованою [113, с. 552]». «Ніколи не можна згадувати мертвих, справедливо покараних зрадників або негідників, які уникали роботи для Ангкору. Саме слово «смерть» стало табу, слід було говорити *bat kluon* (тіло, яке зникло) [113, с. 549]».

Вдаючись до масового насильства, реальні диктаторські та тоталітарні режими тривалий час спиралися на непогрішимість вищого правителя. За твердженням підвладного їм пропагандистського апарату ці правителі не помилялися. Навряд чи вони читали «Державу» Платона, але ставилися до своєї непогрішимості так, які він сформулював понад дві тисячі років тому: «...Правитель, якщо він і справді правитель, не помиляється, він безпомилково встановлює те, що найкраще, і цього мають дотримуватися всі, хто підвладні йому... [147, с. 96]».

Ханна Аренд, як вже згадувалося, вважала однією з невід'ємних рис тоталітаризму необмежене право верховного правителя страчувати будь-кого, навіть найближчих поплічників. Це сприяло персоніфікації тоталітарної влади. На момент, коли вона написала свої фундаментальні «Витоки тоталітаризму» (1949 р.), попередня історія давала підстави для таких висновків. Але після захоплення влади в Камбоджі в 1975 р. «червоні кхмери» зробили суттєвий внесок в тоталітаризм як спосіб реорганізації соціуму – вони винайшли технологію анонімної всеосяжної влади.

Ще раз скористаюся з дослідження Ж.-Л. Марголена та П. Рігульо. У полпотівській Кампучії (так «червоні кхмери» іменували Камбоджу) вимога абсолютної прозорості життя і думок людей супроводжувалася абсолютною

прихованістю груп, яким належить влада. В цьому плані «червоні кхмери» були унікальним феноменом серед тоталітарних режимів – владу вони захопили 17 квітня 1975 р., а існування Камбоджійської комуністичної партії офіційно проголосили лише 27 вересня 1977 р. Сама особа Пол Пота – це таємниця, яка охоронялася особливо ретельно. Західні секретні служби, порівнявши низку даних, дійшли висновку, що Пол Пот і Салотх Сар – одна особа, той комуніст, який утік 1963 р. із Пномпеня. Його сестра й кузина були танцівницями та наложницями короля Монівонга, а брат – чиновником Палацу до 1975 р., та й сам він провів значну частину дитинства в серцевині архаїчної монархії [113, с. 549, 569].

Залишаючись у тіні, Пол Пот при цьому володів абсолютною всемогутністю. Він не мав ні біографії, ні свого зображення у бюсті, ані навіть офіційного портрета; його фото з’являлося лише зрідка, він не видав збірки своїх творів. Жодного з елементів культу особи. Мало того, багато камбоджійців лише після повалення режиму «червоних кхмерів» у січні 1979 р. дізналися, хто був їхнім прем’єр-міністром. «Пол Пот ідентифікувався із Ангкором і навпаки: все відбувалося так, немов би він, як верховний Анонім цієї анонімної організації, був невидимо присутній у найменшому селі, позаду найменшого хранителя влади. Незнання – мати страху: ніхто ніколи не може почуватися у безпеці [113, с. 549]».

Слід зауважити, що задовго до камбоджійської трагедії тенденцію тоталітарної влади до анонімності підмітили автори антиутопій. У Євгена Замятіна конкретні реалізатори політики, зокрема наділені величезною владою співробітники Бюро Хранителів, анонімні – громадяни їх бачать, але «номерів» їхніх не знають. У Джорджа Оруелла хоча на вершині влади стоїть конкретний персонаж, однак наочно Великого Брата ніхто ніколи не бачив.

Але одним лише голим насильством регламентувати поведінку людей неможливо. Це розумів ще Платон, якого, як вже згадувалося, можна вважати фундатором ідеологічної обробки населення. Нагадаю, що з метою виховання підростаючого покоління він збирався піддати цензурі не лише міфи, які

розповідаються дітям, а й відцензурувати твори Гомера. Тобто він закладав монополію влади на формування світогляду людини.

У тоталітарних державах ця тенденція набула відповідного розвитку. В нацистському навчальному посібнику з державного права, виданому в 1934 р., говорилося: «Тоталітарна держава не може не спиратися на певний світогляд. Тому німецька держава фюрера має прищепити своєму народові націонал-соціалістський світогляд [цит. за: 121, с. 224]». Щоправда, нацисти не стали викреслювати якісь місця з якихось творів – вони просто спалили книжки тих авторів, твори яких не відповідали завданням прищеплення «народові націонал-соціалістський світогляду». Величезне аутодаффе з творів Гейне, Цвейга, Спінози, Манна, Ремарка, Хемінгуея та інших класиків світової літератури було влаштовано 10 травня 1933 р. на площі перед Берлінським університетом під безпосереднім керівництвом керівника щойно створеного Міністерства пропаганди та народної освіти Йозефа Геббельса [121, с. 223]. До речі, авторство сумно відомого кредо нацистських культуртрегерів «Коли я чую слово «культура», мені хочеться вихопити револьвер!» належить не Геббельсу, а голові Імперської палати в справах літератури драматургові Йосту [121, с. 227].

Заборонивши відразу після приходу до влади 60 комуністичних і 75 соціал-демократичних видань, нацисти подбали про те, щоб в решті засобів масової інформації працювали лояльні до режиму особи. В спеціальному законі від 4 жовтня 1933 р. був розділ «Допуск до редакторської діяльності», в якому оговорювалося, що на цю роботу можуть прийматися лише особи, які: 1) мають німецьке громадянство; 2) не позбавлені громадянських прав; 3) мають арійське походження і не одружені на неарійці; 4) мають якості, необхідні для виконання завдань духовного виховання народу й т.д. [121, с. 222-224].

Цікаво, що на відміну від багатьох інших країн у нацистській Німеччині не було інституту цензури в повному розумінні слова – тобто, не сидів в кожній редакції газети та видавництві державний чиновник, який

викреслював певні абзаци. Натомість міністр пропаганди Геббельс щоранку проводив наради, на яких формулювалися завдання перед ЗМІ. Протоколи цих нарад відсилалися всім редакторам, які, пам'ятаючи про існування концтаборів, фактично здійснювали самоцензуру.

Ця деталь дуже знакова – вона засвідчує прагнення тоталітарних режимів до того, щоб люди не лише говорили й діяли, як треба владі, а й «правильно» думали. Серед антиутопістів найкраще це препарував Дж. Оруелл – в романі «1984» є поняття «думка-злочин» (російською «мыслепреступление»). На наш погляд, саме історичні реалії дають змогу зрозуміти генезис цього оруеллівського поняття. Думаємо, воно бере свої витoki із сумнозвісних 58-ї та 19-ї статей Кримінального кодексу РРФСР, які були сформульовані таким чином, що давали змогу карати навіть за замислений, хоча й не здійснений злочин проти радянської влади [185, с. 39-40]. Безумовно, навряд чи Джордж Оруелл хоча б гортав КК РРФСР. Але під час Громадянської війни в Іспанії він воював у складі інтербригад (справжнє ім'я письменника – Ерік Артур Блер). Були там і добровольці з СРСР, серед яких чимало комуністів з різних країн, котрі тривалий час до цього жили в еміграції в Радянському Союзі. А оскільки набиралися вони з найбільш ортодоксально настроєних, то можна припустити: саме внаслідок спілкування з ними, спостереження того, як вони ставляться до інакомислення, у письменника з'явилася ідея поняття «думка-злочин».

Воюючи на боці республіканців в загонах Робітничої партії марксистської єдності, яка вважалася троцькістською, Ерік Блер і на собі відчув нетерпимість до інакомислення. За свідченням резидента радянських спецслужб в Західній Європі Вальтера Кривицького агенти ОДПУ-НКВС за відстороненої позиції республіканських властей розв'язали справжній терор проти інакомислячих в лавах борців з франкістами, жертвами якого стало чимало інтербригадівців [93, с. 150-155]. Ледь не заарештували й Еріка Блера – йому довелося рятуватися втечею [102, с. 308]. Крім того, напевно не пройшло повз увагу письменника й висвітлення у світовій пресі так званих

«московських процесів» в 30-х роках, на яких інакомислення подавалося як першооснова, з якої випливала вся злочинна діяльність підсудних. «За сталінських часів населення боялося навіть того, щоб якась єретична думка прийшла в голову...[12]».

Усе це втілювалося в роман-антиутопію «1984», в якому власті вже не розраховують лише на оману, а тому створили ефективну систему спонукання людей до самоомани. Якщо їм наказують, вони самі себе переконують що «двічі два дорівнює п'яти», що «Великий Брат», якого ніхто не бачив, буде жити вічно. Жителі Океанії впевнені, що їхня країна постійно воює з іншою супердержавою, і для підтримки цієї впевненості уряд періодично віддає накази бомбардувати власні міста. Таким чином, головними засадами державного устрою Океанії є тотальна організація, тотальний контроль, тотальні омана й самоомана.

Як підсумок цього параграфу наведемо цитату з дуже цікавої монографії «Культура. Ідеологія. Особистість. Методолого-світоглядний аналіз». Її автори Л. Губерський, В. Андрущенко, М. Михальченко, аналізуючи генезис тоталітарної влади, утопічні витoki її доктринації, дуже влучно зауважили: «...Абсолютна влада відтворює себе через абсолютну "світорятівну" утопію, яка утверджується в суспільстві, як єдина і незаперечна істина й дотримання чи заперечення якої означає баланс на рубежі життя і смерті як для окремого індивіда, так і для цілого народу [55, с. 173]».

Висновки до другого розділу

Методи розв'язання соціальних хвороб, які висувалися в численних утопіях – уніфікація потреб, зрівняльний підхід до розподілу матеріальних благ, тотальний контроль за поведінкою (та й мисленням) задля придушення девіантної поведінки – провалилися під час апробації на практиці в багатьох країнах на різних етапах. Але ще раніше в антиутопіях було змодельовано

доведення цих методів до логічного кінця. І що цікаво – і в пасторальному «Чудовому новому світі» Олдоса Хакслі, і в безнадійно похмурому «1984-му» Джорджа Оруелла – це призвело до однакового результату – деградації людини й суспільства.

Створення, а тим паче впровадження в життя ідеальної соціальної моделі, природно, викликає сумніви щодо її досконалості. До того ж, ошчасливити людей згідно єдиного стандарту, параметри якого визначені без їхнього відома (а власне, до цього зводяться класичні утопічні моделі, які ми розглядаємо), без насильства неможливо. На це протиріччя, закладене в утопіях (ошчасливлення за одним соціальним шаблоном людей, які на індивідуальному рівні не можуть бути однаковими), звернули увагу антиутопісти й спрогнозувати, що без насильства зробити це неможливо. Їхні застереження особливо актуальні нині, коли провідні футурологи заговорили про перспективу організаційного об'єднання людства заради єдиної спільної мети – розв'язання глобальних проблем. На жаль, ставлення до соціального моделювання в цій галузі змусило Еріха Фромма констатувати: «...Досі реалізовувалася дуже невелика кількість спроб дослідження здійсненності нових моделей суспільства й проведення експериментів з ними [205, с. 201]».

Історична практика засвідчила правильність висновку, зробленого антиутопістами: іманентна риса утопічного дискурсу – сподівання на можливість стрибкоподібного переходу від недосконалої до досконалої соціальної структури – неминуче призводить до застосування тоталітаризму як політтехнологічного засобу швидкої трансформації суспільства в певному напрямку. Подальше загострення глобальних проблем неминуче призведе до посилення сприйняття соціальних порядків на планеті як вкрай недосконалих, внаслідок чого людство може вдатися до утопії як форми соціального проектування в загальнопланетарному масштабі. Ну, а звідси вже дуже недалеко до глобальних тоталітарних перетворень.

РОЗДІЛ 3

ВИКОРИСТАННЯ УТОПІЧНОГО ТА АНТИУТОПІЧНОГО ДОСВІДУ СОЦІАЛЬНОГО ПРОЕКТУВАННЯ У РОЗВ'ЯЗАННІ ГЛОБАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ ЛЮДСТВА

3.1. Генеза глобальних проблем та утопічні витoki моделей їхнього розв'язання в концепціях головних шкіл глобалістики

Як вже згадувалося, глобальні проблеми значною мірою породжені тим, що розвиток світової цивілізації пішов головним чином за західноєвропейською моделлю, іманентною рисою якої в період її становлення та індустріального етапу розвитку було споживацьке ставлення до навколишнього середовища. Історичні причини цього явища ґрунтовно досліджені. Антропологічні та релігійні витoki концепції панування людини над природою, роль християнства в цьому в своїх роботах розглядали, зокрема, Г. Бейтсон, В. Борейко, В. Грищенко, В. Кутирев, М. Реймерс, Л. Уайт-мол, Дж. Хот, Е. Шукуров та ін. Аналіз розробок попередніх дослідників дає змогу комплексно оцінити причини та характер екологічної кризи, яка набуває дедалі глобальнішого характеру.

Екологічну кризу обумовила низка фундаментальних причин. Одна з них – принципова відмінність людського розуму від того, чим наділені тварини. Наразі залишається відкритим питання, є чи ні те, що керує їхньою поведінкою, однією з форм розуму, оскільки людський неспроможний дати вичерпного визначення навіть собі. Але на відміну від тварин у людини розум не є інструментом реалізації лише біологічної програми, оскільки вирішує завдання та розв'язує проблеми, які виходять за межі цієї програми й значною мірою є наслідком його діяльності.

Ця відмінність призводить до абсолютно іншої взаємодії з довкіллям. Тварини під час еволюції пристосовуються до навколишнього середовища,

людина в ході історичного розвитку за допомогою розуму перетворює середовище відповідно до своїх потреб. Саме антропогенний вплив на природу є однією з головних відмінностей соціального етапу еволюції життя від біологічного, при чому, цей вплив постійно наростає, зокрема й тому, що як відзначав Б.Ф. Поршнєв, людська історія рухається швидше історії навколишнього природного середовища [156, с. 32].

Слід зазначити, що хоча вплив людини на природу до неолітичної революції та після неї відрізнявся тим, що в першому випадку він не був цілеспрямованим, а в другому – був, в обох випадках він мав негативні наслідки. І якщо в першому випадку людина в буквальному розумінні не відала, що творила (наприклад, коли знищувала великих тварин, що зменшувало продуктивність полювання), то в другому – реалізація її осмислених планів завжди приносила непередбачені шкідливі наслідки (найкрасномовніший приклад – вже згадуване зпустелення в Північній Африці і Середній Азії, однією з головних причин якого стало багатівікове інтенсивне поливне землеробство).

«Історія людства є історією його конфліктів з природою, – відзначав Е.Д. Шукуров у своїй праці «Криза природи та природа кризи», – ...За всю історію не з'явилося жодного суспільства, яке тією або іншою мірою не перебувало б у протистоянні з природою [233 с. 4]».

Суть цього протистояння полягає в тому, що впродовж всього свого існування «людина розумна» постійно намагалася переробляти навколишній світ, не піклуючись про можливі побічні наслідки. Це взагалі характерна риса людини: безоглядно ухвалювати рішення, віддалені негативні наслідки яких значно перевершують найближчий корисний ефект. Перша причина цього в тому, що Е.Д. Шукуров назвав «комплексом психічних особливостей людини»: «Надзвичайна лабільність, рухливість станів, схильність до афектів, у багатьох випадках корисні, одночасно визначають нездатність до тривалого зосередження уваги на одному предметі, а також утрудненість виявлення і засвоєння багатоланкових та віддалених причинно-наслідкових зв'язків,

особливо в тих випадках, коли дія відокремлена від результату відносно великим проміжком часу. Саме до таких і належать причинно-наслідкові відносини в екології [233 с. 6]».

Але, на мою думку, є ще один аспект, який істотно впливає на формування підсвідомих установок, що значної мірою визначають ставлення людини (а відповідно й людства) до навколишнього середовища. Це досить коротка тривалість людського життя. Абсолютна більшість попередніх поколінь не відчували катастрофічності наслідків свого впливу на довкілля, оскільки глобальні негативні зміни в природі відбувалися достатньо повільно – не на очах одного й навіть не на очах кількох сусідніх поколінь.

Приблизно з середини ХІХ ст. темп глобальних негативних змін в навколишньому середовищі став постійно наростати й з другої половини ХХ ст. пішов по експоненті. Але й тут коротка тривалість людського життя грає негативну роль. Вона породжує підсвідому установку «на мій вік вистачить», яка призводить до моделі поведінки, практичні результати якої виглядають як реалізація сумнозвісної неронівської максими «Після нас – хоч потоп!».

Тобто в обох випадках – і коли згубні глобальні екологічні наслідки впродовж життя декількох поколінь були майже непомітні, і коли вони відбуваються на очах одного покоління – коротка тривалість життя людини сприяє формуванню у неї підсвідомої установки, що розплачуватися за плоди своєї діяльності не доведеться. Тим паче, що здійснюється ця діяльність у складі багатомільярдного людства, що розпорошує відчуття індивідуальної відповідальності. Але проблема в тому, що у людського співтовариства, яке складається з індивідуумів, відчуття колективної екологічної відповідальності не може реалізуватися в практиці щоденної господарської діяльності, якщо воно не сформоване на індивідуальному рівні. Якщо збереження довкілля не стало жорстким імперативом, нерозривно пов'язаним у підсвідомості з самозбереженням.

А це вже напряму пов'язано з рівнем екологічної культури нинішнього населення Землі, який, на жаль перебуває не на належному рівні. «Дослідження соціологів показують, що більшість людей на планеті, незалежно від регіону, в якому вони живуть, розглядають екологію як науку, покликану створювати екологічно чисті продукти харчування, не зіпсовані хімією або добривами, в крайньому випадку, як охорону природи й практично ніколи як науку, завданням якої є гармонізація людини й природи. Учені із здивуванням для себе виявили, що антинаукове ставлення до природи й техноцистський споживчий підхід до неї характерний не тільки для малоосвічених людей, але практично для всіх категорій населення. Саме тому пропаганда екологічних знань і виховання справжньої екологічної культури стає одним з найважливіших сучасних завдань [62, с. 249]».

Друга причина – історична обмеженість пізнання, з якою людський розум, розробляючи свої моделі переробки навколишнього світу, рахуватися не хоче. Точніше, судячи з усього, не може. Адже постановка цілей і вибір засобів їх досягнення відбувається на основі знань, накопичених про цей світ на даний момент. Природно, що при реалізації неминуче спрацьовують чинники, які на даний момент ще не пізнані. Якби людський розум міг з цим рахуватися, він хоча би раз продемонстрував це відколи пішов шляхом переробки навколишнього середовища для потреб свого носія (людини). Точніше, напевно, взагалі пішов би якимось іншим шляхом, який би не призводив до постійного зростання потреб, багато з яких уже давно вийшли за межі, необхідні для повноцінного фізіологічного існування і насиченого духовного життя.

Епоху глобального впливу на навколишнє середовище відкрила промислова революція. Була низка факторів, які сприяли тому, що вона відбулася саме в Європі. Зокрема, відкриття Христофором Колумбом Америки в 1492 р. принесло Старому Світові незчисленні багатства й картоплю. Золото й срібло, нагробовані в ацтеків, інків та ін., лягли в основу величезних капіталів, які були використані, зокрема, й для фінансування

промислової революції. А картопля, зважаючи на порівняно невисоку трудомісткість вирощування, дала змогу вивільнити безліч робочих рук у сільському господарстві, яких потребувала промисловість, що народжувалася. Крім того, саме в Західній Європі була винайдена мануфактура, тобто дроблення виробництва виробу на низку технологічних операцій, що дало зростання продуктивності праці, без чого в майбутньому не змогла б виникнути промисловість.

Проте, більш важливим фактором того, що масштабний промисловий вплив на навколишнє середовище почався саме в Європі, стало християнство. Відповідно до світогляду стародавніх, зокрема греків і римлян, закріпленому в їхніх релігіях, людина – частина світу (космосу), що живе за його законами. У відповідності ж з Біблією, людина створена за образом і подобою Бога й поставлена на верхню ієрархічну сходинку всього живого. З цього приводу наведу цитату з резонансної роботи відомого американського екофілософа та історика Лінн Уайт-мол. «Історичне коріння нашої екологічної кризи»: «Християнство, особливо в своїй західній формі, – найбільш антропоцентрична з усіх світових релігій... Ставлення людини до природи визначається багато в чому тим, що вона, як і Бог, трансцендентна по відношенню до світу. Повністю і непримиренно протистоячи стародавньому язичеству й азіатським релігіям, за винятком, можливо, зороастризму, християнство не тільки встановило дуалізм людини й природи, але й наполягло на тому, що воля Бога саме така, щоб людина експлуатувала природу заради своїх цілей [195, с. 196-197]».

Фактично християнство стало ключовим етапом формування антропоцентричного світогляду, що розпочалося з неолітичної революції, в результаті якої, зайнявшись землеробством, людство вперше стало пристосовувати природне середовище до власних потреб. Порівняно великий часовий розрив між закінченням неолітичної революції (III тисячоліття до н.е.) і виникненням християнства (I століття н.е.) можна, думаю, пояснити двома чинниками: повільними (за нинішніми мірками) цивілізаційними

змінами в ту епоху, і тим, що людство за цей період створило чимало релігій, поки не отримало таку, яка найбільш відповідала його прагненню до експансії в природі.

Тому не дивно, що саме в християнській Європі бурхливе зростання природничо-наукових знань в епоху Відродження призвело до того, що людина вирішила застосувати ці знання на практиці для переробки природи відповідно до своїх потреб. Цікаво відзначити, що в сучасному християнстві це критикують і батьки церкви. Зокрема, Папа Іоанн Павло II у одній з своїх робіт, присвячених проблемам екології, писав: «Створені за божою подібністю, Адам і Єва повинні були виявити свою владу над Землею з мудрістю і любов'ю. Натомість, вони знищили існуючу гармонію своїми свідомими діями проти плану Божого, тобто, вчинили гріх [143, с. 75]».

З цього приводу Ауреліо Печчеї пізніше додав, що людина «майже впритул підійшла до того, щоб обожествити саму себе [146, с. 38]». Альберт Швейцер висловився ще різкіше: «Так трапилося, що людина стала надлюдиною. Завдяки своїм досягненням в галузі науки й техніки вона не лише розпоряджається фізичними силами свого організму, а й володарює над силами природи, примушуючи їх служити своїм цілям... Але надлюдина хворіє на фатальну духовну неповноцінність. Вона не виявляє надлюдського здорового глузду, який відповідав би її надлюдській могутності й дав змогу використати здобуту міць для розумних і добрих справ... [227, с. 494]».

Споживацьке ставлення до навколишнього середовища вивело негативний вплив на нього на якісно новий рівень, коли у розпорядженні людства опинилися засоби, принесені науково-технічною революцією. Елвін Тоффлер відзначив: після того, як Т. Ньюкомен в 1712 р. створив діючий паровий двигун, «цивілізація почала вперше проїдати накопичений природою капітал, а не задовольнятися тільки відсотками з нього [193, с. 32]. Науково-технічний прогрес почав розвиватися по експоненті, а разом з цим по експоненті стали наростати й згубні екологічні наслідки господарської діяльності людства.

На даний момент ці наслідки набирають глобального характеру: зміни клімату, зменшення озонового шару в атмосфері, скорочення льодового покриву на полюсах планети, катастрофічне зменшення лісів і т.д. Найбільш песимістичний прогноз дав відомий британський еколог Джеймс Лавлок в своїй книзі «Помста Геї» [240]. Він стверджує, що точку неповернення в своєму негативному впливу на навколишнє середовище ми вже минули й до кінця XXI століття клімат настільки погіршає, що мільйони жителів Землі загинуть.

Ну що ж, достовірність цього прогнозу людство зможе незабаром перевірити на власному досвіді, не виключено – сумному. В усякому разі, якщо так далі піде, то глобальна екологічна криза досягне критичного рівня напевно раніше, ніж людство в своїй взаємодії із навколишнім середовищем перейде до того, що Едуард Леруа, П'єр Тейяр де Шарден і Володимир Вернадський називали ноосферою. До речі, останній визнавав, що першим термін «ноосфера» вжив Е. Леруа. Але історики науки визнають пріоритетний внесок В.І. Вернадського, який був фундатором розробки концепції ноосфери. Саме лекції, які Вернадський прочитав у 1922/23 рр. у Сорбоні, підштовхнули Е. Леруа та П. Тейяр де Шарден до цієї ідеї [104, с. 158-166].

Щодо самої концепції ноосфери, то навряд чи вона є панацеєю вирішення глобальних проблем. Відомий російський еколог М.Ф. Реймерс вважав: «Мрія В.І. Вернадського про повну автотрофність людства поки залишається ірраціональною мрією [166, с. 289]» (мається на увазі існування за рахунок природних енергетичних потоків, передусім сонячних, та здатність синтезувати штучні продукти харчування – В.П.). Автор філософського дослідження «Природне й штучне: боротьба світів» В.О. Кутирев з приводу вчення про ноосферу висловився ще різкіше: «Це учення із самого початку несло в собі елементи утопії, у ньому переплелися аксіологічні й онтологічні підходи без будь-якого їх розмежування, ціннісні характеристики ноогенезу до цих пір є однозначно позитивними, що суперечить діалектиці життя, треба

розрізняти трактування ноосфери як утопії та її реальний стан. Одне не повинне затуляти інше [103, с. 24-25]».

Від себе додамо: якщо під ноосферою розуміти симбіоз природного та штучного середовищ, який успішно керується людиною, то можливість цього викликає сумніви. Керівний вплив людського розуму не може замінити явище гомеостазу в його широкому розумінні через вже згадану історичну обмеженість пізнання. Адже ухвалені людиною рішення спираються на накопичені на даний момент знання, в той час як гомеостатична регуляція є іманентною властивістю динамічної живої системи. І всі реакції цієї саморегуляції є не наслідком свідомого управління, а реалізацією плану життєдіяльності цієї системи, який передбачає автоматичну саморегуляцію всіх її як завгодно численних компонентів як відповідь на зміну умов існування.

Наука дійшла цих висновків, коли почала застосовувати методи інформатики, кібернетики для аналізу функціонування біологічних систем. Чи не найкраще це сформулював В. Горшков: «Біотична регуляція навколишнього середовища еквівалентна управлінню, в якому потоки засвоєння інформації біотою на 34 порядки перевершують розумові можливості людини і на 20 порядків – можливості автоматичного управління сучасної цивілізації. Вона заснована на генетичній програмі глобальної біоти і позагенетичних програмах пам'яті тварин, що пересуваються. З точки зору людини це і є система природного автоматичного управління довкілля, що працює за програмою, правильність якої перевірена в експерименті, що триває мільярди років. Людство не в змозі побудувати адекватні математичні моделі роботи природної біоти. Воно не може створити еквівалентну природній біоті систему елементів впливу на довкілля, в якому кожен мікрон земної поверхні контролюється десятками незалежно функціонуючих одноклітинних і багатоклітинних живих організмів...[52, с. 414]». Далі В. Горшков наголошує, що людство не зможе замінити генетичну програму біоти будь-якою технічною програмою з енергетичним і інформаційним вихідними потоками

порядку біотичних, оскільки правильність будь-яких технічних програм потребуватиме експериментальної перевірки. Пошуки, перевірка і коректування таких програм можуть здійснюватися із швидкістю людського ручного управління, і на це можуть піти мільярди років...

«Таким чином, хоча запас культурної інформації цивілізації вже наблизився по своїй величині до запасу генетичної інформації біоти, інформаційний потік біоти перевершує інформаційний потік сучасної цивілізації на 20 порядків величини, – пише далі вчений. – Структура мертвого організму, його анатомія, також характеризується запасом генетичної інформації. Однак головна частка генетичної програми визначає процеси, що відбуваються в живому організмі, тобто структуру його інформаційних потоків. Кількісна прірва за цими показниками між біотою і цивілізацією показує, що цивілізація ефективно мертва порівняно з біотою, і лише природна біота Землі, включаючи живі тіла людей, може претендувати на те, що називається життям на нашій планеті [52, с. 415]».

Людство, підкреслює В. Горшков, повинне навчитися з повагою ставитися до природної біоти, яка на двадцять порядків досконаліша створеної людьми цивілізації, але яку вже зараз воно може повністю освоїти й знищити. Далі він пише: «...Швидкість прогресу на п'ять порядків перевершує швидкість еволюції. Жодного "рівноважного (sustainable) розвитку біосфери", співставного з швидкістю розвитку людства, бути не може. Ілюзії про можливість включити "розвиток біосфери" як складову частину в розвиток цивілізації засновані на помилковому ототожненні швидких процесів розпаду і релаксації природної біоти, включаючи штучний відбір культурних сортів рослин і порід тварин, з процесами еволюції видів і біосфери в цілому... Наслідком змішування еволюції з процесами розпаду є заперечення спостережуваної біотичної регуляції довкілля... Ці ілюзії можуть виявитися надзвичайно небезпечними для майбутнього і дуже дорого обійтися людству.

Таким чином, людство зіткнулося з явищами, що суперечать одне одному – неминучістю швидкого розвитку цивілізації та неможливістю сталого розвитку біосфери з тією ж швидкістю [52, с. 416]».

Глобальна екологічна криза, яка набирає обертів, – наслідок того, що тривалий час людство в своїй виробничій діяльності керувалося спочатку несвідомо, а потім свідомо підходом, пізніше названим концепцією необмеженого економічного зростання. Результатом побудови індустріального суспільства, економіка якого стала здатною виробляти таку кількість товарів, яка перевищувала потребу в задоволенні фізіологічних і духовних потреб, стало виникнення суспільства споживання. В ньому метою життя людини стало надспоживання. Не маючи меж задоволення потреб (оскільки перебуває поза цими межами), надспоживання має тенденцію до необмеженого наростання, тим самим стимулюючи процес перетворення природного середовища на споживчі товари. І в цьому плані людство вже досягло жахливих результатів і продовжує з дедалі більшою швидкістю рухатися до прірви.

Нині метою і змістом життя значної кількості людства, передусім, «золотого мільярду», є споживання і надспоживання. Реалізувати Концепцію сталого розвитку не вдасться, якщо систему людських цінностей не перебудувати таким чином, щоб увібгати споживання в екологічно придатні рамки. Дуже вдалу формулу раціонального споживання запропонував ще в 1840 р. Етьєн Кабе: «Спочатку необхідне, потім корисне й, нарешті, приємне [76, с. 345, 394]». Практично за аналогічною схемою змалював споживання в марсіанському суспільстві Олександр Богданов у 1908 р. [30].

На жаль, людство ці рекомендації проігнорувало. І фахівці з тривогою констатують, що наслідком побудови техногенної цивілізації стало те, що: «Зіткнулися два світи: штучний світ техніки і світ природи. Суттєво, що саме техніка стала на чолі кардинальних змін, що відбулися в системі живої речовини. Людина виступила організатором, техніка виявилася виконавцем. І в багатьох моментах її прогресивне значення для розвитку людського

суспільства, соціуму, важко переоцінити – настільки воно велике. Але це значення прогресивне виключно для системи розумної речовини, для людського суспільства. Для світу природи воно було завжди, в усіх проявах, деструктивним і негативним [14, с. 13]».

Крім того, глобалізація в її нинішньому вигляді сприяє невпинному збільшенню надмірного споживання товарів і послуг [49, с. 37]. В результаті світова економіка продовжує переробляти природне середовище планети на предмети споживання. До чого це може призвести, дуже ефектно показано в доволі рідкісному виді антиутопії – кінофільмі «Кін-дза-дза!»: спаскуджена природа, зубожіння, деградація людей, поділених на привілейованих «четлан» та меншовартісних «пацаків», абсурдна система цінностей, в якій велике значення має колір штанів, а найдорожчою річчю є звичайний сірник... Увінчує все це фраза одного з персонажів: «Уряд живе на іншій планеті [85]».

Олександр Богданов проводить думку, що до виникнення глобальних проблем на Марсі, де відбувається дія його утопічних творів, призвів спонтанний розвиток марсіанської цивілізації. Нагадаю, що «Червона зірка» та «Інженер Мені» написані на самому початку ХХ ст. І протягом наступних десятиріч його прогноз в земній історії збувався. Достатньо глянути навіть на деякі з головних глобальних проблеми (демографічну, екологічну, бідність, безробіття...), щоб переконатися, що утворилися вони внаслідок того, що наша нинішня цивілізація мало того, що розвивалася шляхом споживацького ставлення до природи, але ще й повністю ігноруючи необхідність прогнозування свого розвитку.

Демографічна проблема. Коли Томас Роберт Мальтус у 1825 р. опублікував свою працю, чисельність людства становила 1 млрд. Подвоїлася вона в наступні 100 років – у 1925-му становила 2 млрд. Наступне подвоєння – до 4 млрд. відбулося за 50 років (1976 р.). З нинішніми прогнозами до 2025 р. на Землі житиме 8,5 млрд. людей [194, с. 96].

І не можна не помітити сумної кореляції: разом із зростанням населення планети, особливо в ХХ ст., почала по експоненті наростати деградація

навколишнього середовища. Це дає підстави твердити, що людство вже здолало поріг своєї чисельності, до якого екосистема Землі могла витримувати його господарчу діяльність, не руйнуючись. Принаймні, за ресурсною моделлю світової системи припустима кількість людства становить 7-8 млрд. [119, с. 262-272.], за біосферною моделлю – не більше 1 млрд. [52, с. 424]. Тобто, природними ресурсами людство забезпечене для таких обсягів виробничої діяльності, які виходять за межі можливостей біосфери витримати їх.

Екологічна проблема. Почавши за прадавніх часів знищення видів живих істот під час полювання, людина продовжує робити це протягом усього свого існування. Хоча не завжди прямим винищенням – частіше руйнацією середовища, до життя в якому пристосовані ці істоти. І лише в останні десятиліття прийшло усвідомлення того, що будь-який біологічний вид є елементом біосфери як єдиної системи, і його знищення неминуче позначається на життєдіяльності цієї системи в цілому. Але від усвідомлення цього мало що змінилося – за прогнозами до кінця XXI століття зникне приблизно дві третини видів усіх птахів, ссавців, комах і рослин [119, с. 63]. Враховуючи, що біосфера як складна динамічна система зберігає здатність до саморегуляції завдяки своїй багатоконпонентності, зменшення її складових неминуче призведе до того, що вона перетвориться на щось якісно нове, вочевидь непридатне для життя людини, яка сформувалася як біологічний вид за певних умов і може жити лише якщо ці умови не виходять за певні параметри.

Забруднення навколишнього середовища. Одним із найстрашніших наслідків діяльності нинішньої людської цивілізації на Землі є забруднення навколишнього середовища. Людство вже в 60-х роках XX ст. виробляло органічних відходів в 2000 разів більше, ніж вся природа [119, с. 60]. На планеті вже не лишилося місць, включаючи північні райони Аляски та Антарктиду, де б не виявлялися промислові відходи, часто токсичні. Швидкими темпами забруднюється Світовий океан (2-4% Атлантичного та

Тихого океанів вкриті нафтовою плівкою), змінюється склад атмосфери (зокрема, зростає вміст вуглекислого газу), руйнується озоновий шар...

Бідність. Один з парадоксів нашої цивілізації в тому, що її бурхлива виробнича діяльність, яка, за визначенням В.І. Вернадського, сягнула такого рівня, що стала геологічною силою, не забезпечила добробуту всім землянам. Абсолютна бідність (коли людина не може або перебуває на грані неможливості задоволення мінімуму потреб, необхідних для виживання) нині, на порозі третього тисячоліття, є однією з найгостріших проблем. В світі 1,1 млрд. чоловік живе на дохід менше \$1 на день, і ще 2,7 млрд. мають менше \$2 на день. Сподівання, що глобалізація сприятиме розв'язанню цієї проблеми, не виправдалися. Багаті стають багатшими, а бідні – біднішими. При чому, майнове розшарування поглиблюється як на макро-, так і на мікро-рівнях: збільшується і розрив між розвиненими країнами та країнами третього світу, і між багатими й бідними людьми всередині країн.

Голод. На межі ХХ-ХХІ ст. мільярд землян не був забезпечений харчуванням, яке гарантує нормальну працездатність, з нього половина (тобто, 500 млн.) не мали харчування, достатнього для підтримання мінімальної життєвої активності. Один з шести новонароджених важить менше, ніж необхідно для нормального розвитку; кожна третя дитина не набирає нормальної ваги до п'яти років. Сотні мільйонів потерпають від анемії, базедової хвороби та розладів зору через те, що їхня їжа містить недостатньо заліза, йоду та вітаміну А [87, с. 32].

Безробіття. Нині в світі за даними Міжнародної організації праці понад 160 млн. безробітних і понад 300 млн. частково зайнятих. Проблема створення нових робочих місць – це не лише проблема забезпечення доходом. Зайнятість є основним інструментом для самореалізації та соціальної інтеграції, без чого людина не може почуватися людиною. Перспективи із зайнятістю за умов глобалізації гнітючі. Ще у 1995 році на Світовому форумі у Сан-Франциско обговорювалася тема «Технологія і зайнятість в глобальній економіці».

Учасники дійшли висновку, що в XXI ст. світовій економіці буде достатньо лише 20% населення. Решта 80% виявляться зайвими... [47].

Враховуючи вищевикладене, можна зробити сумний прогноз: є підстави побоюватися, що глобалізація ще більше прискорить антиекологічний розвиток нашої цивілізації. Адже вона призведе до завершення створення загальносвітового господарчого механізму, який, це вже очевидно, навряд чи буде екологічно толерантним. Принаймні, початок глобалізації не поліпшив розв'язання екологічних проблем. В найгіршому варіанті відчуження людини від результатів своєї діяльності дійде логічного завершення у формі планетарної екологічної катастрофи.

Якщо до цього додати ще проблеми гонки озброєнь, нерівномірного розвитку різних країн, вичерпання природних ресурсів, енергетичної кризи, міжнародного тероризму, СНІДу (цей перелік постійно поповнюється) то не можна не погодитися з сумною констатацією: «Людство стоїть перед катастрофою, йому загрожує вступ до біфуркаційної стадії еволюційного процесу. Природне середовище деградує. Людство полетить в прірву або знайде можливість розвиватися в коеволюції з природою. Тому питання про те, куди йде людство, – є особливо актуальним в даний час. Відповідь на нього не може бути однозначною. Тільки для дуже простих систем, стабільно відтворюючих свої стани, прогнози можуть бути коректними [216, с. 12]».

Напевно, не буде перебільшення сказати, що даний момент найвищим досягненням глобалістики є Концепція сталого розвитку. Вона є синтезом поглядів головних шкіл глобалістики, виникнення та розвиток яких стимулювала діяльність Римського клубу. По суті Концепція сталого розвитку є спробою розв'язати проблему гармонійної взаємодії нерозривно зв'язаних сфер людської цивілізації: економічного розвитку, збереження довкілля, поліпшення якості людського життя (економічна, екологічна та соціальна складові). При чому, зробити це таким чином, щоб залишити прийдешнім поколінням динамічну стійку соціально-економічну систему, яка при цьому не буде продовжувати руйнувати біосферу планети.

Якщо придивитися уважно, то формула «економічна, екологічна та соціальна сталість» включає головні елементи досконалої суспільної організації, модель якої протягом всієї історії намагалися розробити найвидатніші представники людства. Ці численні спроби втілювалися в утопіях, під якими, як вже говорилося, розуміються ідеальні з соціально-економічної точки зору моделі організації суспільства. Спробуємо розглянути, як шляхи розв'язання значущих проблем в утопіях були продовжені в концепціях головних шкіл глобалістики, що й призвело до створення Концепції сталого розвитку.

У межах соціально-філософських та літературознавчих досліджень глобалістської проблематики сформувався наступна класифікація утопічних вчень: 1) класична утопія (вчення про ідеальний соціальний устрій перших утопістів Платона, Т. Мора, Т. Кампанелли, Ф. Бекона, Т. Гоббса та ін.); 2) вчення утопістів-соціалістів (передмарксові утопії А. Сен-Симона, Ш. Фур'є, Р. Оуена, В. Консідерана та ін.); 3) різні варіанти марксистських утопій (К. Маркс, Ф. Енгельс, В.І. Ленін, Мао Дзедун, Й. Б. Тіто, Кім Ір Сен та ін.); 4) ретропія як ностальгічне рефлексування за минулими досягненнями «соціалістичних суспільств» (О. Зінов'єв); 5) дистопія, як вчення про ідеально погане суспільство (А. Платонов); 6) практопія (практична утопія Е. Тоффлера з пролонгованим на III тисячоліття часом досягнення ідеального майбутнього); 7) антиутопія (ескапічні утопії Є. Замятіна, Дж. Оруела, О. Хакслі та ін.); 8) ектопія (вчення про ідеальну рівновагу в системі «людина – природа – суспільство» – воно послужило методологічною базою для розробки «Концепції сталого розвитку». – Е. Калленбах, Г. Бейтсон та ін.) [7, с. 106-108]; 9) пантопія (твір, який об'єднує в собі елементи утопії та антиутопії – «Сонячна машина» В. Винниченка) [16].

Тобто, Концепція сталого розвитку має свою передісторію. Ми спробуємо спочатку розглянути її генезис крізь призму найвідоміших утопій та антиутопій. Але попередньо зробимо два наступні зауваження.

По-перше, надзвичайно лаконічна та ємна назва триєдиної концепції сталого економічно-екологічно-соціального розвитку передбачає, що її компоненти мають складові. Приміром, економічний компонент передбачає ефективне виробництво та справедливий розподіл продуктів споживання. Відповідно соціальний – ефективну владу, здатну, зокрема, з одного боку забезпечити права окремої людини, з другого – примусити цю окрему людину в ході щоденної індивідуальної життєдіяльності враховувати інтереси суспільства в цілому, з третього – забезпечити таку організацію соціуму, за якої буде забезпечено задоволення головних матеріальних і духовних потреб особистості. Так само екологічний – користування багатствами природи, але не переходячи рівня, після якого розпочинається їхнє непоновне вичерпання.

По-друге, творці утопій, як вже зазначалося, безумовно й гадки не мали про те, що колись буде розроблятися Концепція сталого розвитку для вирішення глобальних проблем планетарного масштабу. Але якщо уважно почитати твори Платона, Т. Мора, Т. Кампанелли, Р. Оеуна, А. Сен-Сімона, Ш. Фур'є, Е. Кабе та інших видатних утопістів, не можна не помітити, що вони розробили свої ідеальні суспільні системи для того соціуму в цілому, який вміщався в їхнє історично визначене поле зору. Тобто, за великим рахунком вони теж намагалися вирішити глобальні проблеми. Щоправда, тут слід оговоритися, що розуміється під глобальними проблемами й, відповідно, глобалістикою. «Предметом глобалістики як міждисциплінарної науки є глобальні проблеми сучасності, тенденції їх розвитку й перспективи розв'язання або загострення. Систему визначають як глобальну (від франц. *global* – загальний, всесвітній), якщо її вплив поширюється на все людство та його довкілля і при цьому відсутня інша система більш високого таксономічного (від грец. *τάξις* – порядок; у біології систематика, класифікація взагалі) рівня [7, с. 27-28]».

Нагадаю, що Платон створював свою ідеальну соціальну модель для міста-держави, тобто державного утворення найвищого таксономічного рівня, яке він міг спостерігати в Давній Греції (Еллада в цілому, яка згадується в

його творах, єдиною тоді не була). Відповідно Т. Мор так розглядав острів-державу Утопію, Т. Кампанелла – Місто Сонця, Р. Оуен, А. Сен-Сімон, Ш. Фур'є – суспільство в цілому (крайні межі якого у них чітко не визначені, але, як випливає з усього, воно за їхніми уявленнями включало країни, достатньо цивілізовані, щоб сприйняти їхні ідеї), а О. Богданов – в цілому планету Марс. Сучасна глобалістика оперує моделями, які стосуються виключно всієї планети Земля як єдиної природо-соціальної системи, складовою якої є людство. Якщо подивитися на концепції головних шкіл глобалістики, можна простежити їхній зв'язок з ідеями, висловленими авторами утопій.

За класифікацією авторів монографії «Глобалізація і безпека розвитку» існує декілька шкіл сучасної глобалістики, які сформувалися в рамках певних парадигм [48, с. 19-23].

Перша з цих шкіл базується на концепції «Лімітів зростання». Прихильники цієї школи вважають, що першопричиною глобальних проблем є глибинні масштабні системні ефекти. Вони висунули гіпотезу дисфункціональності глобальної системи, в ході перевірки якої дійшли висновку, що за умови збереження нинішніх темпів зростання людство дуже швидко наблизиться до крайньої межі демографічної та економічної експансії. Локальні зусилля запобігання цієї небезпеки безперспективні. Найбільш відомі досягнення школи – моделі розвитку світової динаміки. Саме в межах цієї школи А. Печчеї запропонував глобальну програму Нового Гуманізму, сутність якої полягає в формуванні нового світового співтовариства, здатного до скоординованих зусиль по глобальному плануванню і управлінню.

Олександр Богданов виявив надзвичайні здібності щодо прогнозування суспільно значущих проблем. Аналіз цих проблем та запропоновані шляхи їхнього вирішення, викладені в соціальних утопіях «Червона зірка» та «Інженер Менні», без перебільшення можна вважати передоднем глобалістики. Зокрема, його ідеї перегукуються з ідеями школи глобалістики, яка базується на концепції «Лімітів зростання». Нагадаю, що в його творах

марсіанське суспільство зіштовхнулося з глобальною проблемою нестачі продовольства коли вичерпало ліміти посівних площ на планеті внаслідок неконтрольованого демографічного зростання. Тільки на відміну від землян, сотні мільйонів з яких голодують, марсіани у Богданова спрогнозували виникнення цієї проблеми за 30-40 років і заздалегідь взялися за її розв'язання.

Друга школа глобалістики базується на парадигмі, розробленій Л. Брауном в Інституті всесвітніх спостережень (Вашингтон, США): критичний поріг постійного зростання світового співтовариства вже пройдено, оскільки людство споживає значно більше ресурсів, ніж дозволяють закони стабільного функціонування глобальних екосистем. Треба зупинити демографічний вибух у країнах, що розвиваються, піддати критиці концепції економічного зростання західного типу. Вищою метою програми сталого розвитку є пошук нових шляхів забезпечення прогресу людства не тільки в елітарних регіонах і на короткий період, а у всьому глобальному просторі й на тривалу перспективу.

Тут піонером був, безумовно, Платон. Вище доволі детально викладалося, що він спробував розробити таку модель ідеальної держави, яка б зберігала соціальну стабільність та територіальну цілісність завдяки тому, що в ній мали задовольнятися інтереси всіх верств населення, а не ошчасливлюватися лише один якийсь прошарок (хоча еволюції його система не передбачала). Моделі Р. Оуена, Ш. Фур'є, А. Сен-Сімона вже передбачали постійний розвиток, внаслідок якого розроблені ними моделі мали поширитися на вісь світ.

Третя школа глобалістики, заснована М. Моїсєєвим, базується на ідеях універсального еволюціонізму на основі вчення В. Вернадського. Її представники критикують доповіді Римському клубу за трактовку начебто пасивної ролі природи та її пасивної реакції на діяльність людства і закликають враховувати зворотну реакцію біосфери на процеси глобального розвитку. Школа антагоністична до Концепції сталого розвитку, яку вважає

«найнебезпечнішою оманною сучасності». Її ще називають школою глобальної екології: завдяки конструктивній коеволюції, вважають її науковці, можуть бути сформовані ноосфера, ноосферна економіка й ноосферна цивілізація. Школа запропонувала теорію глобальних рішень і компромісів, розробила концепцію «екологічного імперативу», методологію коеволюції системи «суспільство + природа», модель глобальних наслідків ядерної війни. Запропоновано створити «глобальні інститути злагоди», висунута ідея навчання екологічним культурним цінностям і передачі їх новим генераціям через глобальну систему «Вчитель».

Щодо коеволюції системи «суспільство + природа», то серед утопістів найбільш детально це розроблено О. Богдановим, який фактично описав те, що пізніше назвали «ноосферою» – адже марсіанське суспільство живе в перетвореному природному середовищі, і, що принципово, в ході своєї виробничої діяльності не руйнує його, а співпрацює з ним. Він же описує і прищеплення підростаючому поколінню екологічних культурних цінностей [30, с. 146-147]. А першим систему раціонального природокористування в масштабах держави, як вже згадувалося, описав Платон в діалозі «Критій».

Четверта школа глобалістики базується на концепції мітозу біосфер. Заснована М. Нельсоном (міжнародний Інститут екотехніки). Цю школу можна розглядати як французьку лінію розвитку вчення про ноосферу, до якої в 20-х рр. ХХ ст. мав безпосереднє відношення В. Вернадський разом з Е. Леруа і П.Т. де Шарденом. Суть концепції в гармонійному синтезі біосфери й техносфери з метою формування ноосфери. Під техносферою засновники школи розуміють «глобатех» (глобальнотехнологічну культуру) – тип нової культури, експансія якої можлива не тільки в межах земної кулі, а й в Космосі. Цікава генеза парадигми, розробленої Інститутом екотехніки: фундаментальні дослідження були зумовлені практичними потребами космонавтики в розробці штучних біосфер малого масштабу із заданими якостями, а вже отримані результати передбачалося використовувати для формування ноосфери. При цьому факт експансії «глобатеха» в Космос розглядають як

фактор, без якого неможлива повна екологічна рівновага. На сонові цього ноосфера перетворюється в важливий фактор еволюції Всесвіту.

Тут ще раз пошлюся на утопії О. Богданова – в його творах марсіани прорахували: навіть якщо створені ними виробничі системи не перебуватимуть в стані агресивного антагонізму до природи, вони рано чи пізно вичерпають біологічні ресурси своєї планети, і тому активно займаються освоєнням інших планет. Тобто, Богданов описує цивілізацію, яка не може підтримувати свою життєдіяльність за рахунок природних ресурсів власної планети, й розпочинає експансію у Всесвіт.

Після перших польотів у Космос цей напрямок розвитку якийсь час активно розробляла й земна наука. Це породило новий напрямок у філософії – філософські проблеми контактів із позаземними цивілізаціями (ПЦ). Цікаво, що головну небезпеку О. Богданов передбачив. Маю на увазі не вірогідність того, що прибульці з Космосу можуть спробувати знищити нашу цивілізацію. Цю тему раніше за нього розробляв Герберт Уеллс у своєму фантастичному романі «Війна світів» (1898 р.), який свого часу наробив багато галасу [198]. До речі, незвані візитери, як і у Богданова, прибули на Землю з Марса.

Але крім можливості прямого знищення людства є й інші небезпеки під час контакту з ПЦ. Головний – принципова неможливість порозумітися, про що говорить на засіданні колоніальної групи персонаж «Червоної зірки» Стерні, саме цим мотивуючи необхідність знищення населення Землі [30, с. 182-189]. Фахівці з філософських проблем контактів з ПЦ заговорили про це значно пізніше Богданова. Щоправда, й розробили проблему глибше. Приміром, відомий естонський філософ Густав Наан вважав, що наша цивілізація може загинути внаслідок контакту з позаземною навіть в тому випадку, якщо порозумітися вдасться – більш розвинена просто поглине нас, як це траплялося під час контактів цивілізацій з різним рівнем розвитку в історії Землі. Він же не виключав, що наша кривава земна історія, може викликати відразу до нас, тому інопланетяни уникатимуть контактів з нами

[131, с. 12-16.]. Про це ж говорить вищезгадуваний богданівський персонаж Стерні.

П'ята школа (засновник Д. Гвішиані) базується на концепції контрольованого глобального розвитку. Ефективність системи моделей альтернативного глобального розвитку пов'язується з розв'язанням соціальних проблем. Розвиток глобалістики розглядається з позицій загальносоціологічної теорії та методології. Магістральним шляхом розв'язання глобальних проблем вважається перехід до інформаційного суспільства. Оскільки ця школа була створена в СРСР на методологічній основі філософії діалектичного та історичного матеріалізму, її класовий підхід до глобалістики нині виглядає дещо наївним.

Певною мірою попередниками цієї школи можна вважати соціалістів-утопістів. Соціалістичну перебудову всього світу передбачали системи вже згадуваних А. Сен-Сімона, Ш. Фур'є... Пізніше О. Богданов присвятив весь роман «Інженер Менні» описанню того, як після перемоги соціалізму на всій планеті вдалося припинити хижацьке розграбування її природних багатств, перейти до раціонального природокористування, на основі якого побудувати загальний соціальний добробут.

Шоста школа світ-системного аналізу (І. Уоллерстайн, США) розробляє парадигму, в центрі якої досліджуються розвиток економік, історія систем і цивілізацій. Капіталістична світ-система розглядається як перша історична форма глобальної системи, яка безупинно розвивається у взаємодії ядра «золотий мільярд» з напівпериферією і периферією. Парадигма світ-системного аналізу тяжіє до ідей «глобальної соціалізації».

Тут можна лише зауважити, що багато утопістів вважали розроблені ними системи ідеальним соціальним ядром, розвиток якого призведе до його експансії в світовому масштабі. Нагадаю, у О. Богданова в ході побудови на Марсі загальнопланетарної держави ті країни, де панував феодальний лад, розглядалися як соціальна периферія, яку можна приєднувати до передового в соціальному відношенні ядра силоміць.

Крім того, деякі ідеї сучасних футурологів співпадають з ідеями, висловленими утопістами, або є їхнім подальшим розвитком. Приміром, ідея децентралізації господарчого життя після Р. Оуена, О. Чаянова та інших була повторена сучасними футурологами, зокрема, розвинута Елвіном Тоффлером: «Ми швидко йдемо від традиційного масового виробництва до складної суміші масової й демасифікованої продукції. Кінцева мета цього руху на сьогодні очевидна: безперервний процес виробництва цілісних товарів, повністю за технічними умовами і все більше під безпосереднім контролем споживача [193, с. 167]».

Засновник і перший президент Римського клубу А. Печчеї у своїй книжці «Людські якості» ще наприкінці 70-х рр. ХХ ст. наголосив, що саме в людині містяться джерела всіх наших проблем, на ній зосереджені всі наші прагнення і сподівання, у ній всі початки і всі кінці. І якщо ми прагнемо відчутти глобальність усього існуючого в світі, то в центрі нього повинна стати цілісна людська особа та її можливості. Суть проблеми, писав А. Печчеї, в тому, що сучасне людство не встигає адаптувати свою культуру до тих змін, які відбуваються у світі. У зв'язку з цим розв'язання проблеми адаптації людства до нових вимог лежить у площині трансформації самої людини, її системи цінностей, щоденної поведінки, спрямованої на задоволення поточних та перспективних потреб.

Ліміти зростання людських потреб, на думку А. Печчеї, визначаються не фізичними й навіть не біологічними та екологічними параметрами людей, а, насамперед, культурними вимірами, оскільки людина, на відміну від інших живих істот, пристосовується до змін довкілля в першу чергу за рахунок цивілізаційних механізмів, а не генетичних. Тому вихід з цієї кризи можливий лише на основі «нового гуманізму», спрямованого на вдосконалення всіх людей, на розвиток нових людських якостей, на досягнення гармонії між людиною і природою, між людьми різних рас, конфесій, націй, політичних поглядів. Зміни у цивілізаційній складовій людства повинні бути революційними, тобто сформувані наступні принципи «нового гуманізму»:

- *почуття глобальності*, яке поєднує у цілісну систему людину, людство та інші елементи суспільного життя;
- *любов до справедливості*, яка повинна стати основою усіх соціальних перетворень і змін;
- *відмова від будь-якого насильства* як основного зла, з яким необхідно вести боротьбу [146, с. 183].

Як бачимо, «новий гуманізм» передбачає переробку самої людини. Ось як сформулював це Ауреліо Печчеї в передмові до російського видання «Людських якостей»: «Людству зараз, по суті, не лишається нічого іншого, як якомога швидше наблизитися до наступної фази свого розвитку – тої, де вона, поєднуючи свою могутність із гідною її мудрістю, навчиться підтримувати в рівновазі всі справи людські. Але відбутися це може лише за рахунок небаченого ще ланцюга подій, який я називаю «людською революцією» [146, с. 6]». Тобто, внаслідок цієї революції всі члени людської спільноти мають змінитися настільки, що їхня поведінка як у побуті, так і на виробництві (вся діяльність людства!) завдяки внутрішнім імперативам буде якісно новою: екологічно нешкідливою, соціально збалансованою, позбавленою насильства.

З цього приводу хотілося б зробити декілька зауважень. Аналогічні чи дуже схожі цілі вже кілька тисячоліть поспіль переслідують різноманітні релігії, і навряд чи можна сказати, що вони досягли мети. Успіхи, безумовно є, але, наприклад, у християнських країнах християнські цінності за дві тисячі років не стали внутрішнім імперативом усіх громадян. Теж саме можна сказати про країни, де панівними є інші релігії. Це дає підстави сумніватися, що вдасться здійснити «людську революцію», внаслідок якої система цінностей, психологія кожного мешканця Землі буде перебудована на засадах «нового гуманізму», лише шляхом переконання протягом того доволі короткого відтинку часу, який у людства лишився (і який щодня скорочується).

Тому навряд чи імплантація в індивідуальну та масову свідомість імперативів, які випливають з «нового гуманізму», обійдеться без примусу. І ось чому. Створити щось, що Печчеї називає «світовим співтовариством», яке б спрямовувало розвиток цивілізації суто в прогресивному руслі, людство робило спроби як мінімум вже двічі – це вже неіснуюча Ліга Націй та нині діюча Організація Об'єднаних Націй. Перша виявилася абсолютно безпорадною щодо відвернення Другої світової війни, друга – абсолютно безпорадною щодо зупинення гонки озброєнь, локальних конфліктів та геноциду в окремих країнах, припинення тотального забруднення біосфери, порятунку від голоду понад мільярда землян...

Але знаковим є те, що обидві ці організації були створені після світових війн. І це не випадковість. Відмітною рисою колективної психології людства є те, що розв'язанням якоїсь проблеми воно починає займатися лише після того, як ця проблема в своєму розвитку досягне кризового стану. Прогнози, якими б бентежними й навіть жахливими вони не були, не спонукають людську спільноту до рішучих колективних дій. Яскраве свідчення цьому – вже згадувана гонка озброєнь: періодично укладаються різноманітні договори, але це паліативи, а не радикальне вирішення проблеми. Крім того, так же регулярно вони переглядаються або денонсуються. А тим часом світовий «ядерний клуб» збільшується в явочний спосіб.

З моменту виходу в світ «Людських якостей» минуло понад 30 (!) років і можна однозначно констатувати, що темпи наростання проблем, щодо яких застерігав Ауреліо Печчеї, значно випереджають поширення ідей «нового гуманізму». Ця сумна констатація призводить до песимістичного, але дуже вірогідного припущення: людство візьметься за розв'язання проблем, перелічених Печчеї, коли вони вже сягнуть критичного рівня. І найнебезпечнішою з них, без сумніву, буде екологічна.

Як багатьом окремим людям, так і цілим країнам притаманний соціальний егоїзм (приміром, екологи підраховали, що екосистема Землі не витримала б, якби на планеті була ще одна країна з таким рівнем

енергоспоживання, як США). За умов екологічної кризи, яка, вочевидь, буде розвиватися швидко (дай нам Бог, щоб не з катастрофічно швидко), часу на переконання всіх і кожного в необхідності дотримуватися принципів «нового гуманізму» просто не буде. За таких умов тих, хто не дотримуватиметься норм поведінки, необхідних для порятунку всіх, неминуче доведеться примушувати. І навряд чи лише моральний примус виявиться в такій ситуації достатнім.

3.2. Постіндустріальні утопісти в ретроспективному утопічному дискурсі

На запитання «Хто такі постіндустріальні утопісти?» Борис Франкел зазначає, що відносить до них тих письменників та соціально-політичні течії, чий погляд «з багатьох боків є репрезентативними для різних радикальних лівих течій у теорії. В їхніх працях більш-менш відбилися найпоширеніші погляди останніх двох десятиліть на нові технології, децентралізовані демократичні альтернативні способи життя, навколишнє середовище, відносини між Північчю та Півднем, проблеми миру, нове бачення внутрішніх суспільних відносин. Утопічні елементи в їхніх теоріях не обов'язково є наслідком їхньої радикальності. Насправді, менш радикальним теоретикам, таким як Баррі Джонс і Тоффлер, утопічність притаманна так само, як і більш радикальним Баро та Горцу [204, с. 33]».

Надалі він уточнює: «Книжки Баро, Горца, Джонса й Тоффлера представляють цілий спектр поглядів – від лібералізму до суспільної демократії, марксизму й радикального енвайронменталізму, – охоплюючи майже увесь діапазон сучасного постіндустріального утопізму. Попри суттєві розбіжності між, наприклад, Баро і Тоффлером, усі чотири теоретики постіндустріалізму за своїми засновками є прихильниками нових антикапіталістичних суспільних відносин [204, с. 36-37]». При цьому

Б. Франкел ставить питання, яке є наріжним коли йдеться про утопічні соціальні проекти: «Але навіть якщо ми погодимося з тим, що суспільні зміни, пропоновані постіндустріальними утопістами, є загальноприйнятними (у нинішніх капіталістичних і комуністичних країнах), які гарантії того, що вони виявляться життєздатними? [204, с. 34]».

Огляд ідей цих чотирьох постіндустріальних утопістів почнемо з найвідомішого з них – Елвіна Тоффлера.

Варто відзначити, що деякі положення, які він обстоює, до нього вже висували класики утопізму. Зокрема, Е. Тоффлер вважає, що однією з завад раціоналізації виробництва стало те, що в урбаністичних конгломератах (як приклад наводиться Лос-Анджелес) працівникам доводиться витратити дуже багато часу для того, щоб дістатися місця роботи [193, с. 179-180]. Він висуває концепцію, що в постіндустріальному суспільстві населення житиме не в великих містах, а в так званих «електронних котеджах», де зможе виконувати свою роботу не виходячи з дому завдяки розвитку комп'ютерної техніки та комунікаційних систем. При цьому вироблювана продукція буде максимально відповідати потребам замовника, який одночасно є її виробником. Про максимальне врахування індивідуальних смаків в процесі виробництва, щоправда, здійснюваному без машин, мріяв в своїй утопії наприкінці ХІХ ст. ще Вільям Морріс [див. дет.: 172, с. 386].

Ще приклад. Роберт Оуен задовго до Елвіна Тоффлера писав, що придумані ним сім'ї-комуни стануть основою «абсолютно нової організації людського суспільства»: «При цьому зло, якого завдають великі міста, буде усунуто й водночас нові громади зосередять у себе усі їхні переваги без шкоди, якої вони завдають... [138, с. 332]». Поступово охоплюючи спочатку частину країни, потім її всю, вони почнуть виходити за її межі й врешті охоплять увесь світ: «Тоді людський рід, об'єднаний у братські сім'ї, займе у злагоді та гармонії, як власне сімейне обійстя, яке однаково належить усім, поверхню всієї землі, включаючи сушу й море; тоді не буде підстав для боротьби, заздрощів або конкуренції... Всі будуть володіти повним правом,

всіма засобами й всіма можливостями, аби користуватися життям, і будуть лише зобов'язані застосовувати свої розумові й фізичні здібності в корисних і приємних заняттях [138, с. 333]». Зникнення великих міст передрікали також Г. Бабьоф, О. Чаянов...

Привабливий спосіб життя у «електронних котеджах», які поєднують у собі і житло, і місце, де розташоване індивідуальне виробництво, з економічної точки зору по суті являє собою крок до автаркії. Як це часто спостерігається у розробників утопічних моделей, вони не помічають, що намагаються поєднати несумісні речі. Зокрема, Тоффлер не пояснює, як «електронні котеджі» впишуться в подальшу глобалізацію, зокрема, в глобалізовану світову економіку, – він цього питання просто не торкається.

Окрім того, в «Третій Хвилі» в основу економічної системи покладено неринкове «виробництво-споживання», яке здійснюється безпосередньо членами суспільства. Це неминуче призведе до відмирання ринку. Але з написаного Елвіном Тоффлером не зрозуміло що замінить організуючу роль, яку відіграє в капіталістичній економіці ринок. Бо він прямо не говорить, що з'явиться соціалістична система всеохоплюючого централізованого планування [193, с. 161-182]. І його чомусь не непокоїть, що могутні економічні та технологічні сили, які спричинили глобалізацію, можуть економічними важелями дуже легко розчавити місцеві «виробничо-споживчі сектори».

Відмітною рисою абсолютної більшості утопічних моделей є стрибкоподібний перехід від одного суспільного стану до іншого, без пояснення соціальної технології цього переходу – як правило, описується готовий результат. Хоча не всі розробники упустили цей елемент. Приміром, Роберт Оуен та Етьєн Кабе писали про необхідність поступового переходу, при цьому перший наполягав на недопущенні репресій щодо представників панівних класів попереднього суспільства, другий вважав, що вирішальну роль в перехідний період відіграватиме перевиховання людей.

На відміну від них Елвін Тоффлер не пояснює, як відбуватиметься становлення розробленої ним суспільної моделі ні на мікро-, ні на макрорівнях. Це тим паче важливо, оскільки «на виході» у нього утворюється модель суспільно механізму, яка поєднує несумісні «деталі». Зокрема, він вважає, що його демаркетизований глобальний світ зможе поєднати місцевий та транснаціональний обмін. І це при тому, що виробництво мало не зіллється із споживанням, і відбуватимуться вони на рівні окремої сім'ї. До речі, майже подібне локальне виробництво/споживання передбачали моделі Роберта Оуена та Шарля Фур'є, тільки сім'я-комуна першого та фаланга другого були набагато чисельніші, ніж окрема сім'я, яка за Тоффлером мешкатиме у «електронному котеджі».

На макрорівні Елвін Тоффлер не обтяжує себе питанням, що буде з тими галузями економіки, які існують за рахунок державних замовлень (у великих державах вони, зокрема, становлять величезний військово-промисловий комплекс, на підприємствах якого працюють мільйони людей), після переходу до напівавтаркного неринкового «виробництва-споживання».

Вичерпну оцінку ідеям Елвіна Тоффлера дав вже цитований Борис Франкел: «Загалом «Третя Хвиля» залишає враження, ніби Тоффлер писав дві книжки в одній. Першою є картина життя в капіталістичному суспільстві, де всі капіталістичні підприємці перестали бути експлуаторами й перетворилися на «хороших хлопців», які тільки й прагнуть більшої рівності, демократії, раціонального використання ресурсів, і піклуються про менш успішні нації та індивідів. Друга книжка є каталогом усіх ірраціональних негараздів капіталістичних суспільств, визнанням моральної вищості неринкового суспільства, опертого на партнерство, толерантність, взаємну повагу до інших людей і природи. Обтяжений такими шизофренічними уявленнями про капіталістичні суспільства й за браком будь-якого реального аналізу відносин між державними установами й суспільними класами всередині капіталістичних суспільств (і того, чому ці відносини суттєво відрізняються від відносин між державними адміністраторами та громадянами

в комуністичних суспільствах), Тоффлер абсолютно нездатний переконати своїх читачів у життєздатності співіснування глобальних капіталістичних корпорацій Третьої Хвилі та неприбуткових за своїми цілями децентралізованих спільнот [204, с. 34]».

Баррі Джонса, який свого часу був в Австралії міністром науки від Лейбористської партії, вважають послідовником фабіанців. Подібно до них, він вірить, що суспільні реформи можна здійснити через наявні політико-економічні структури за допомогою просвітницьких реформ та суспільного планування. Його попередником в плані використання наявної політичної системи для реалізації ідеальної суспільної моделі був Едвард Беллами, який вважав, що для цього підходить політична система Сполучених Штатів Америки.

Великі надії Баррі Джонс покладав на постіндустріалізм як засіб протидії деіндустріалізації, економічній стагнації та соціальним хворобам. Посилаючись на успіхи японської та американської економік наприкінці ХХ століття, він сподівався, що масове поширення вищої освіти, зростання обсягу наукових досліджень, поліпшення законодавства, збільшення мотивації до продуктивної праці поліпшать перехід до постіндустріальної економіки, яка буде позбавлена вад своєї попередниці. Серйозні сподівання були в нього й на те, що значне влиття фінансів у державну освіту забезпечить соціальну мобільність робітникам, які втрачають роботу внаслідок деіндустріалізації – усе це він виклав у своїй книзі «Сплюхи, прокидайтеся! [239]».

Особливо великі надії Баррі Джонс, як і Елвін Тоффлер, покладав на нові високотехнологічні галузі та сектор обслуговування. Як і решта, вони не збулися і початок ХХІ століття не виправдав прогнозів. Хоча ще наприкінці 80-х – на початку 90-х років минулого століття підрахунки свідчили, що ні сфера обслуговування, ні бурхлива інформатизація не дадуть очікуваної кількості робочих місць. Зокрема, у США на межі тисячоліть інформаційні

технології, біотехнології, інформатика, мікроелектроніка та інші високотехнологічні галузі давали лише 10-15% робочих місць.

«Одне слово, – констатує Борис Франкел, – про Джонсів утопізм свідчить нездійсненість його цілей. Нерозуміння політичної економії державного і приватного секторів у капіталістичних суспільствах, нездатність указати, які суспільні сили в приватному секторі підтримають пропоновані ним великі грошові вливання в неприбуткові галузі, такі як освіта й соціальне забезпечення, неможливість показати, як розвиток малих підприємств зможе зруйнувати панування ІВМ і подібних компаній у світі, – усе це лишає Джонсові єдиний шлях: вірити в постіндустріальну гармонію і її справедливий розподіл серед деіндустріалізованих мас [204, с. 65]». Щодо віри в майбутню гармонію після реалізації розроблених ними суспільних моделей, то це відмітна риса всіх утопістів, і Баррі Джонс в цьому плані не виняток.

Серед утопістів Рудольф Баро та Андре Горц вирізняються тим, що є відомими поборниками постіндустріального соціалізму.

Міжнародна наукова спільнота звернула увагу на вченого з НДР Р. Баро після того, як наприкінці 70-х років минулого століття в Лондоні вийшла його книга «Альтернатива» [237], в якій він критикував наявний на той час в Східній Німеччині соціалізм радянського зразка. У НДР його як дисидента посадили за ґрати, але в 1979-му завдяки міжнародним протестам дали можливість переїхати до Західної Німеччини.

Там Рудольф Баро поступово відійшов від марксизму й пристав на позиції «зеленого» фундаменталізму. Пропагував радикальну децентралізацію, передрікав відмирання державної бюрократії, не пояснюючи, як тоді в суспільстві здійснюватиметься адміністративна й економічна координація. Вважав, що постіндустріальне суспільство складатиметься з «базових самодостатніх комун» – основи економічного устрою «максимальної можливої самодостатності» на різних рівнях. При цьому, за теорією Рудольфа Баро, утвориться кооперація на більш високому

рівні, формуючи вільну від класичного ринку економіку задля задоволення основних потреб. До нього подібні моделі будували інші утопісти. Зокрема, у Ернеста Тарбурі адміністративно-господарчою одиницею суспільства є Габітат – структура з доволі високим рівнем автономії. В анархістській утопії Жана Грва «Майбутнє суспільство» основною виробничою одиницею також є група громадян, які об'єднуються в групи для виробництва та господарчих зв'язків з іншими групами. При цьому ці зв'язки являють собою обмін послугами, а не продуктами. Процитуємо, як Жан Грав викладав утопічний механізм регуляції виробництва/споживання: «Кожен міг би брати із загальної маси продуктів те, що йому сподобається, стримуваний від зловживань лише своїм сумлінням; кожен повинен був би вносити до загальної маси те, що підкаже йому його добра воля [53, с. 46]».

Крім того, у Рудольфа Баро спостерігається типове для утопістів ігнорування необхідності забезпечити досягнення задекларованих цілей відповідними заходами. Адже говорячи про створення «вільної від ринку економіки» він, як і Елвін Тоффлер не помічає, що реальною альтернативою їй може бути лише державне планування. Щоправда, воно може бути неповним, але тоді «базові комуни» свою «самодостатність» будуть змушені забезпечувати за допомогою ринкового обміну між собою.

Книга «Прощавай, робітничий класе» зробила Андре Горца одним із провідних представників постмарксистського, постіндустріального соціалізму. На відміну від Р. Баро він не вірить у ефективність «базових самодостатніх комун», оскільки автаркія веде до збідніння. Адже чим меншою за чисельністю є громада, тим вузьчим є спектр її діяльності та вибору, який вона може запропонувати своїм членам [238].

Організаційну структуру постіндустріального суспільства він уявляє як суміш місцевої автономії та національної інтеграції, високих технологій та турботи про екологію, державного планування і місцевого фінансового контролю. Погляди його парадоксальні. Зокрема, він вважає, що лише нові соціалістичні державні інститути здатні ефективно координувати

постіндустріальну економіку, й водночас вірить, що їх можна сумістити з ринком та автономними громадськими сферами виробництва.

«Засадною передумовою Горцового постіндустріального суспільства є поділ суспільного життя на гетерономну й автономну сфери. У гетерономній сфері – міжособистісні та програмно визначені життєві потреби, централізоване планове виробництво основних промислових товарів, неприємні щоденні задачі й послуги, адміністративна діяльність, спеціалізований поділ праці та інші необхідні форми роботи й виробництва. Горц вважає, що гетерономні справи можна звести до незначного мінімуму, тоді як ефективне виробництво й планування може забезпечити матеріальні умови, потрібні для ведення автономної, креативної діяльності. Організація гетерономної сфери має підпорядковуватися цілям автономної сфери, тобто, сфери індивідуальної свободи, де виробляють матеріальні товари...», – викладає Б. Франкел погляди А. Горца [204, с. 79].

Не складно помітити, що постіндустріальні утопісти так же, як і їхні попередники – утопісти класичні – з критикою існуючих суспільних порядків вправляються набагато краще, ніж з обґрунтуванням пропонованих ними інституціональних змін, які мають лягти в основу досконалих соціальних моделей, що є ще одним свідченням історичної обмеженості утопічного дискурсу. При цьому найскладніші спірні питання чи обходять стороною (визнаним «класиком» в цьому плані є Е. Тоффлер), чи для розв'язання проблем пропонують настільки заплутані схеми, що виникає питання, чи те саме вони хотіли сказати, що сказали (як це, наприклад, має місце у випадку з А. Горцем). При ретроспективному аналізі утопічного дискурсу стає очевидним, що в плані стибкоподібного переходу від наявної недосконалої соціальної структури до уявної ідеальної вони є гідними спадкоємцями своїх попередників – класичних утопістів.

3.3. Конструктивність і утопізм програми «Порядок денний на XXI століття» як механізму реалізації Концепції сталого розвитку

Активна діяльність Римського клубу та інших організацій по доведенню до свідомості світової громадськості того факту, що подальший розвиток цивілізації тим шляхом, яким вона розвивалася донині, неминуче призведе її до катастрофи, принесла свої плоди. На Конференцію ООН з навколишнього середовища і розвитку, що відбулася 1992 р. в Ріо-де-Жанейро, з'їхалася така кількість делегатів – 8 тис. зі 179 країн, що її назвали Саміт «Планета Земля». Вона ухвалила «Порядок денний на XXI століття» («AGENDA 21») [161], в якому фактично було викладено проект реалізації Концепції сталого розвитку (вперше це поняття застосувала Міжнародна комісія з навколишнього середовища та розвитку в 1987 р.).

Наприкінці XX століття в багатьох сферах світового розвитку поглибились кризові явища, спричинені спонтанним розвитком цивілізації, її споживацьким ставленням до природи. Людство постало перед необхідністю докорінної зміни алгоритму свого розвитку. Але для цього необхідно формування нового світогляду, обґрунтування нових цінностей, морально-етичних критеріїв та формулювання спільних цілей і пріоритетів для людської спільноти. Припинення «холодної війни» відкривало такі можливості, і розробка цієї Концепції стала спробою запропонувати новий підхід до проблем світоустрою. Проблеми при цьому довелося розв'язувати складні: визначення балансу між потребою глобального управління та державним суверенітетом країн; пошук ефективних методів залучення світової спільноти до вирішення глобальних, регіональних і місцевих проблем; поширення моделей політичного устрою, які сприяють розв'язанню цих проблем та забезпечують гарантію основних прав і свобод людини...

Під сталим розвитком розуміють такий розвиток кожної країни та світової спільноти в цілому, котрий задовольняє сьогоденні потреби людей нинішнього покоління, не ставлячи під загрозу здатність майбутніх генерацій

задовольняти власні потреби. Концепція сталого розвитку базується на п'ятьох базових принципах:

- відповідності потребам теперішніх людей без суттєвих обмежень потреб майбутніх генерацій;
- необхідності обмежень (з використанням сучасних технологій і соціальної організації) на розробку природних ресурсів, які диктуються обмеженою здатністю біосфери впоратись з негативними наслідками людської діяльності;
- необхідності задовольняти потреби всіх людей та їх сподівання на більш забезпечене життя;
- зрівноваженості способу життя тих, хто має великі грошові та інші матеріальні ресурси, з екологічними можливостями планети, зокрема у використанні енергоресурсів;
- узгодженості чисельності та темпів зростання народонаселення з потенціалом глобальної екосистеми Землі.

Це суть Концепції сталого розвитку в лаконічній формі [7, с. 130]. Сама ж Програма дій «Порядок денний на XXI століття», викладена на 360 сторінках, багато в чому нагадує утопічні соціальні проекти, розглянуті вище.

Передусім, як і утопічні моделі, вона передбачає розв'язання проблем на найвищому таксономічному рівні: в утопіях – в межах історично обмеженої ойкумени; в Концепції сталого розвитку – відповідно в планетарному масштабі. Безумовно, щодо Концепції інакше й бути не могло, адже йшлося про розв'язання глобальних проблем, які стоять перед людством в цілому. Але при цьому Концепція передбачає задоволення потреб усіх людей. Ставити за мету це треба, оскільки постановка мети стимулює пошук засобів досягнення, однак слід пам'ятати, що задовольнити потреби всіх громадян навіть в межах лише однієї країни жодного разу не вдалося. Історичний досвід реалізації утопічних соціальних моделей свідчить – всезагальні плани, які передбачали

участь усіх громадян в їхній реалізації, завжди послизалися ні різноманітності потреб та егоїстичних інтересів окремих осіб.

Щоправда, Концепцією ця мета ставиться не напряду – не задовольнити потреби кожної людини безпосередньо (ощасливити, як це передбачають утопії), а створити умови, за яких кожна людина мала б для цього можливість, в першу чергу забезпечивши її право на біологічне існування та гідне соціальне життя. Однак при цьому пишномовна декларативність цілей «Порядку денного на ХХІ століття» була не достатньо підкріплена механізмами реалізації. Наведу кілька прикладів.

Сприяння сталому розвитку шляхом торгівлі.

«Відкрита, справедлива, надійна, недискримінаційна і передбачувана багатостороння система торгівлі, що узгоджується з цілями сталого розвитку і веде до оптимального розподілу глобального виробництва, у відповідності з конкурентоздатністю, є вигідною для всіх торгових партнерів. Крім того, поліпшення доступу експортної продукції країн, що розвиваються, на ринки в рамках раціональної макроекономічної і екологічної політики справило б позитивний вплив на навколишнє середовище і тому стало б важливим внеском у справу сприяння сталому розвитку [161, с. 9]».

Цікаво, що малося на увазі під «поліпшенням доступу експортної продукції країн, що розвиваються, на ринки в рамках раціональної макроекономічної і екологічної політики», коли такі країни можуть постачати лише сировину та хіба що дешеву робочу силу? Є потреба – розвинені країни імпортуватимуть, немає – не будуть. Крім того, весь попередній досвід розвитку світової економічної системи свідчить: «у відповідності з конкурентоздатністю» не вдається досягти «оптимального розподілу глобального виробництва» з соціально-економічної та екологічної точок зору.

«За оцінками секретаріату Конференції, середня загальна сума щорічних видатків (1993-2000 роки) на впровадження заходів в рамках цієї програмної галузі складе біля 8,8 млрд. дол. США, що надаються міжнародним співтовариством у вигляді субсидій або на пільгових умовах. Цей кошторис

видатків є орієнтовним і приблизним і ще не розглядався урядами [161, с. 12]».

Аналогічне можна знайти в розділах, присвячених:

Боротьбі зі злиднями.

«В негайному порядку забезпечити всім людям можливість заробляти на сталій основі засоби до існування [161, с. 19].» «Необхідна сума щорічних видатків (1993-2000 роки) – 30 млрд. дол. США [161, с. 23]».

Динаміці і сталості народонаселення.

«Зростання чисельності населення світу і масштабів виробництва в поєднанні з нераціональними структурами споживання все більш тяжким тягарем лягає на життєзабезпечуючий потенціал нашої планети [161, с. 29]». «Необхідна сума щорічних видатків (1993-2000 роки) на відповідні дослідження – 10 млн дол. США [161, с. 30]».

Охороні і зміцненню здоров'я людини.

«Заходи в рамках «Порядку денного на XXI століття» повинні бути спрямовані на забезпечення основних потреб населення світу в галузі охорони здоров'я, оскільки вони нерозривно пов'язані з досягненням цілей сталого розвитку... [161, с. 38].» «Необхідна сума щорічних видатків (1993-2000 роки) – 40 млрд. дол. США [161, с. 40]».

В усіх розділах, коли йдеться про фінансування та оцінку видатків, є ремарка: «Цей кошторис видатків є орієнтовним і приблизним і ще не розглядався урядами.» Теж саме в розділах, які стосуються раціонального використання земельних ресурсів, боротьбі зі знелісненням, боротьбі з опустелюванням і посухою, збереження біологічного різномайття...

Дивно, що цей програмний документ має окремих розділ, присвячений сприянню сталому розвитку шляхом торгівлі, і в ньому відсутній розділ, в якому розглядалися би заходи, необхідні для реорганізації промислового виробництва в світовому масштабі таким чином, щоб воно не суперечило цілям сталого розвитку. Щоправда, є розділ «Заохочення економічної політики, що сприяє сталому розвитку», але присвячений він вирішенню

низки окремих питань (наприклад, скороченню дефіцитів бюджету та ліквідації інших макроекономічних диспропорцій; викорененню безгосподарності; реформі економічної політики для більш ефективного планування і використання ресурсів), які не розв'язують головної глобальної проблеми в цьому напрямку – природоспоживчого характеру світового промислового виробництва (та й сільськогосподарського теж). При цьому впадає в око, що, по-перше, абсолютна більшість рекомендацій стосується країн, що розвиваються; по-друге, ухил зроблено в бік використання ринкових механізмів господарчої діяльності [161, с. 16-18].

Фінансове обґрунтування викликає ще більші сумніви. Загалом середньорічні видатки на період 1993-2000 рр. лише в країнах, що розвиваються, мали становити понад 600 млрд. дол. США [161, с. 311]. І тут виявляється ще одна подібність Концепції сталого розвитку до утопічних соціальних проєктів: декларується, чого треба досягти, але не передбачається, як саме. Хоча в четвертому розділі «Засоби реалізації» є окрема глава «Фінансові ресурси і механізми», однак в ній абсолютно не виписано, які ж саме джерела забезпечать регулярне й надійне фінансування. Сентенції на кшталт «Всі країни повинні визначити, як перетворити «Порядок денний на ХХІ століття» в національну політику і програми в рамках процесу, що враховує міркування навколишнього середовища і розвитку» не можна вважати відповіддю на питання [161, с. 309].

Щоправда, розвинені країни на конференції у Ріо-де-Жанейро підтвердили своє зобов'язання до 2000 р. досягти рівня 0,7 % ВВП на допомогу найбільш бідним країнам для участі в цій програмі дій [161, с. 309]. Адже не було оговорено ні чіткого механізму акумуляції цих фінансових ресурсів, ні критеріїв розподілу, ні механізму контролю... І головне – санкцій за невиконання цього зобов'язання. А заклик до членів Паризького клубу «оперативно здійснити положення угоди від грудня 1991 року, яка передбачає полегшення тягаря заборгованості найбільш бідних країн – великих боржників [161, с. 311]», є не більш, ніж красивим жестом, оскільки ці найбільш бідні країни

не можуть фінансувати своєї участі в «Програмі дій на XXI століття» не тому, що вони виплачують величезні борги міжнародними кредиторам, а тому, що вони не мають фінансових можливостей ні для першого, ні для другого.

Але, на думку автора, утопізм Концепції сталого розвитку вищепереліченим не вичерпується. У неї є риса, яка поєднує її з соціальними моделями найвидатніших утопістів. Томас Мор, Томмазо Кампанелла, Роберт Оуен, Етьєн Кабе, Олександр Богданов та інші сподівалися, що прагнення до сумлінної праці, прагнення чесно зробити свій посильний внесок в загальну справу будуть іманентні всім членам змальованих ними ідеальних суспільств. Нагадаю: ні Т. Мор, ні Т. Кампанелла сумніви щодо цього аргументовано не спростували – приміром Кампанелла послався на патріотизм соляріїв [129, с. 93; 77, с. 38]. У О. Богданова, як вже згадувалося, «праця – природна потреба кожної соціально розвиненої людини [30 с. 141]». Таке враження, що розробники Концепції виходили з того, що всі на планеті усвідомлюватимуть необхідність відвернення загальної катастрофи, й відповідно діятимуть. Однак, спроба реалізувати програму дій «Порядок денний на XXI століття» ще раз засвідчила, що соціальний егоїзм може виявлятися на міждержавному рівні навіть при реалізації проектів, від успішності яких залежить можливість подальшого існування людства взагалі.

Приміром, розвинені країни не хочуть поступатися рівнем добробуту й комфорту заради заради не просто блага, а порятунку для всіх в тепер уже осяжному майбутньому. Країни периферії – не стільки не хочуть, скільки не можуть вести природотолерантне господарювання. Багаті країни, нарощуючи нераціональне споживання, постійно збільшують непропорційний чисельності свого населення тиск на навколишнє середовище, ресурси та системи, які підтримують життя на нашій планеті. Саме на цих країнах лежить головна відповідальність за руйнацію біосфери, вичерпання непоновлюваних ресурсів – вони, за даними Міжурядового агентства з питань зміни клімату, викидають 74% вуглекислоти в атмосферу [194, с. 66]. На Міжнародній конференції з глобальних змін клімату в Кіото в 1997 році були ухвалені

рішення, які зобов'язували деякі розвинені країни зменшити викиди вуглекислоти. Приміром, країни ЄС мали зменшити їх на 8%, США – на 7%, Японія та Канада – на 6%. Спеціальний центр при ООН по транснаціональних корпораціях виробив жорсткі екологічні стандарти, які мали регламентувати їхню діяльність. Однак під впливом лоббі цих корпорацій стандарти не були запроваджені, а невдовзі був ліквідований і сам Центр [72, с. 19]. Прискорюють дестабілізаційні процеси на планеті й країни третього світу, в яких загострюється криза природокористування. За прогнозами, в 2030 році вони будуть забруднювати атмосферу більше, ніж Японія, Західна Європа та США разом узяті [167 с. 40].

Нерівність в споживанні між мешканцями багатих і бідних країн закладається з пелюшок: дитина, народжена в розвиненій країні, споживає в 20-30 разів більше природних ресурсів, ніж дитина, народжена в будь-якій країні третього світу [194, с. 98]. При цьому немає відповіді на питання, наскільки норми індивідуального споживання в розвинених країнах перевищують ліміти життєзабезпечення людського організму, необхідні для підтримання здоров'я та соціальної активності. Але що перевищують – поза всяким сумнівом. Безумовно, питання в тому, що ж вважати нормою. Принаймні, ясно, що вирішити проблему шляхом пониження стандартів споживання в розвинених країнах не вдасться. І проблема не лише в соціальному егоїзмі, хоча й це дуже суттєвий момент. Як свідчить історичний досвід реалізації утопічних соціальних проектів, підвищити добробут найбідніших верств населення за рахунок відповідного пониження рівня життя тих, хто живе заможнo, жодного разу не вдалося. Можливе пояснення, ймовірно, полягає в тому, що представники найбідніших верств іманентно нездатні встановлювати якісь підвищені стандарти в будь-яких сферах людського життя і докладати систематичних зусиль до їхнього досягнення. Коротко це зафіксовано в максимі, сформульованій так званою народною мудрістю за підсумками більшовицької революції в Росії: «Треба добиватися не того, щоб не було багатих, а щоб не було бідних». Треба віддати належне

розробникам «Порядок денний на XXI століття» – головний акцент ними зроблено на підвищенні рівня розвитку країн третього світу.

Однак, повернемося до проблеми соціального егоїзму на державному рівні. На шляху до соціалізації глобального розвитку стоїть споживчий егоїзм розвинених країн, лідером якого є Сполучені Штати Америки: маючи населення, яке становить лише 5% світового, ця країна споживає 30% ресурсів і 40% кисню від тої кількості, яку використовує все людство [48, с. 70]. Інші розвинені країни теж не хочуть понижувати рівні споживання, непорівнянні з рівнями країн третього світу й так званої периферії. Втім, навряд чи б це поліпшило ситуацію, адже, як вже наголошувалося, історичний досвід реалізації утопічних соціальних проектів свідчить: підвищити добробут бідних за рахунок відповідного пониження рівня життя заможних жодного разу не вдалося. Вочевидь, слід добиватися зміни дисбалансу наростання споживання між багатими та бідними країнами на користь останніх. Як ідеал це звучить привабливо, але як конкретна мета виглядає абсолютно нереальною, оскільки фактично означає необхідність розвиненим країнам заморозити рівень свого споживання, спрямовуючи свої нові прибутки від розвитку економіки, впровадження досягнень НТП і т. ін. на економічний розвиток бідних країн. Припускається, що при цьому компенсацією для Заходу мала б бути заміна матеріальної якості життя на духовну [48, с. 37]. Немає сумнівів, що в своєму нинішньому вигляді розвинені країни Півночі на таку компенсацію не підуть, принаймні, їхня політика після самміту в Ріо-де-Жанейро (1992 р.) це засвідчила [28, с. 30-32]. В разі збереження нинішнього вектору глобалізації світ буде поділено на дві частини: перша – країни, які отримають нові блага цивілізації, друга – країни, які ці блага оплатять. Це в перспективі може призвести до наслідків, зпрогнозованих О. Хакслі в своїй антиутопії: поділу людства на касти. Найвища утвориться з так званого «золотого мільярду» – населення розвинених країн – на який працюватиме решта людства. Втім, міжнародні економічні відносини влаштовані таким чином, що значна частина вже зараз працює: статки 225 найбагатших людей

світу дорівнюють річному доходу 47% людства (понад 2,8 мільярдів чоловік); загальний капітал трьох найбагатших людей світу перевершує ВВП 48 найменш розвинених країн... Це дані майже десятирічної давності. Відтоді нерівномірність розподілу світового багатства продовжує збільшуватися [48, с. 46-47]. Загалом же різниця в рівні доходів населення різних країн означає не просто різницю в рівні та якості життя, а й в обсязі тої шкоди, якої завдає природі та чи інша країна [194, с. 21,103].

Програма сталого розвитку, ухвалена на «Саміті тисячоліття» 1992 року в Ріо-де-Жанейро за участю і Сполучених Штатів, містить розділ, який передбачає боротьбу із знелісненням нашої планети. 100 років тому ліси вкривали три чверті суші Сполучених Штатів, нині – лише чверть. Підрахунки свідчать, що США є кисневим «нахлібником» інших країн – вся їхня рослинність виробляє кисню менше, ніж його споживають їхня промисловість, транспорт і люди [167, с. 43].

Характерне в цьому плані політичне пікірування відбулося між Бразилією та Сполученими Штатами після того, як у 1988 р. фотографії, зроблені із супутників, засвідчили жахливі масштаби випалювання тропічних лісів у Амазонії. Конгрес США спробував організувати тиск на Бразилію, зокрема закликав не видавати міжнародні кредити для будівництва через бразильські джунглі шосейної дороги. У відповідь бразильські посадовці роздратовано нагадали: американці не змогли припинити знищення власних лісів впродовж трьох сторіч і тепер споживають енергії в 15 разів більше, ніж бразильці. Перш ніж радити, що робити іншим, Сполученим Штатам слід самим подавати гідний приклад [83, с. 145].

Показова характеристика психології своїх співвітчизників, яку дав професор Йельського університету Пол Кеннеді: «Головна проблема полягає в необхідності скоротити викиди в повітря від роботи автомобільних двигунів. В цій галузі Сполучені Штати не мають собі рівних: 4% населення землі пожирає понад чверть палива, яке використовується в світі, і грає головну роль в зараженні атмосфери газами, що спричиняють «парниковий ефект»...

Не звиклі економити енергію – за винятком періодів декількох «нафтових шоків» 70-х років – американці відреагують на суворі обмеження їх прав їздити на автомобілях і викидати в атмосферу стільки газів, скільки вони побажають, різко негативно [83, с. 146]». Це той егоїзм як мотивація поведінки, від якого, нагадаю ще раз, відмахнувся Т. Кампанелла, пославшись на патріотизм соляріїв. У О. Богданова марсіани в «Червоній зірці» взагалі геть усі – ідеал соціально свідомого члена демократичного суспільства.

На Конференції ООН в Ріо-де-Жанейро яскраво виявилися протиріччя між промислово розвиненими країнами та тими, що розвиваються. Зокрема, на форумі не вдалося укласти угоду з однієї з найактуальніших проблем – тотального знищення тропічних лісів. Адже щороку вирубується 6 млн. га лісів, які могли б виділяти в атмосферу до 15 млрд. т кисню на рік [167 с. 43]. Це при тому, що атмосферу викидається щорічно до 6 млрд. т вуглецю [83, с. 143].

Як вже згадувалося, іманентною рисою всіх утопічних соціальних моделей є історична обмеженість, тому з часом з'являється аргументована критика їхніх основних положень. Концепція сталого розвитку, безумовно, не є утопією в класичному розумінні, але цей елемент утопізму в ній присутній. При чому слід оговоритися, що швидкість, з якої з'явилися аргументовані критичні зауваження до неї, свідчить не лише про наявні прорахунки, які історично обумовлені, а й про швидкість цивілізаційних змін в нашу епоху.

Частина вчених-екологів (Ю. Арській, В. Данілов-Данільян, К. Кондратьєв і ін.) вважає, що в Концепції сталого розвитку недооцінені масштаби й серйозність екологічної кризи і тому неправильно визначені пріоритети. Мову, на їх думку, необхідно вести не про сталий розвиток, а про збереження стійкості біосфери, оскільки антропогенний тиск на неї вийшов вже за допустимі екологічні межі [194, с. 72]. Відомий російських вчений А. Федотов висловився ще різкіше: «Якщо традиційна світова система не буде докорінним чином реконструйована, то на поволі протікаючу екологічну катастрофу через 20-30 років накрадеться історично швидко протікаюча

ресурсна катастрофа як екстремальний прояв глобальної екологічної катастрофи, яка породить дикий планетарний хаос і руйнівні світові війни за володіння останніми ресурсами Землі. Людство у пошуках шляхів свого розвитку потрапило в жорстокий цейтнот [200 с. 105]».

З певних скепсисом ставився до цієї концепції і М. Моїсеєв, який вважав, що саміт в Ріо-де-Жанейро «не виправдав надій спеціалістів і, що може бути особливо небезпечно – породив певні ілюзії. Вони певною мірою заспокоїли громадську думку й спрямували зусилля в рамки суто практичних, локальних заходів, безумовно, дуже важливих, але нездатних якісно змінити планетарну екологічну ситуацію і хоча б якось відчутно знизити ризик катастрофічного розвитку подій. Серед цих ілюзій особливе місце посідає ідея сталого (регульованого) розвитку – «sustainable development» [127, с. 6]». «Я думаю, що ця ідея також дуже далека й від можливої реалізації – ситуація в світі набагато серйозніша й розмови про сталий розвиток нагадують поведінку страуса, який ховає голову в пісок [127, с. 7]».

Широке обговорення актуальних суспільних проблем спричиняє сплеск утопічних ідей на цю тему. Не стали винятком і дискусії навколо глобальних проблем. Однією з таких ідей є перехід до повної автотрофності – тобто, поселити людину в якійсь техносфері, де вона б не мала зв'язків з природнім середовищем, отже, не залежала від нього. Одним з прикладів розробки цієї ідеї може служити концепція безприродного технічного світу, яку активно пропагували Г. Альтов і М. Рубін. Замість обмежень зростання чисельності людей і рівня споживання ця концепція передбачає прискорений розвиток технологій та особистості людини. Оскільки природа неминуче витісняється наступаючою цивілізацією, вважають автори, то її функції, необхідні для виживання людства, повинна узяти на себе техніка [2, с. 5].

Такі радикальні крайнощі не вичерпують весь спектр поглядів на роль науки в подальшій долі людства. Приміром, технологічні детерміністи (наприклад, Е. Тоффлер) вважають, що оскільки всі соціальні зміни протягом людської історії зумовлені розвитком технологій, то саме вони відіграють

вирішальну роль у становленні постіндустріального суспільства, яке вже виникає наслідок розвитку інформатики та телекомунікацій. І саме подальший розвиток цивілізації на новій технологічній основі призведе до розв'язання деяких глобальних проблем (зокрема, зменшення шкідливих викидів у навколишнє середовище завдяки тому, що в економіці замість промислових технологій почнуть переважати інформаційні).

Зауважимо, що початок абсолютизації ролі науки спостерігається ще в утопіях Т. Мора та Т. Кампанелли. А, нагадаю, утопічні романи О. Богданова – це взагалі сцієнтистський панегірик. Червоною ниткою проблема людини та науки проходить і через антиутопії, але їх автори застерігають щодо небезпек, які несе використання досягнень науково-технічного прогресу недемократичною владою передусім для самозбереження. Однак, в тих версіях глобалізму, які передрікають створення єдиного загальнопланетарного людського суспільства, що розвиватиметься і взаємодіятиме з навколишнім середовищем на наукових засадах (А. Печчеї та інші), ставлення до науки та її плодів більш зважене та багатоаспектне.

Отже, необхідно створити глобальний механізм управління, який забезпечив би природотолерантне світове виробництво та раціональне, справедливе споживання. Варіанти такого механізму, які розглядає сучасна глобалістика, поділяються на два основні типи. До першого належать ті, що передбачають збереження окремих держав, щоправда в – з обмеженим суверенітетом (приміром, створення системи управління світом через структури типу Європейського Союзу, який виявляє тенденції до перетворення на Європейську Федерацію як нову наддержаву [48, с. 34, 42, 78-79]). До другого – ті, що передбачають повну ліквідацію окремих держав і утворення глобальної загальнопланетарної держави. Предтечею деяких із цих варіантів були ідеї утопістів та прогнози антиутопістів. При цьому не всі утопісти прогнозували добровільне об'єднання людства. В романі Вільяма Деліля Гейя цьому передуює винищення «нижчих» рас [див. дет.: 172, с. 357-364]. Олександр Богданов в «Червоній зірці» та «Інженері Менні» також

описує насильницьке створення єдиної держави на планеті Марс. Він, до речі, вважав за благо те, що нині усвідомлюється як один із негативних наслідків глобалізації – уніфікацію, знищення культурно-мовної поліфонії.

Силовий шлях утворення світової держави на Землі на даний момент видається найменш реальним, хоча виникнення її «добровільним» шляхом, якщо вектор розвитку нашої цивілізації не зміниться, цілком ймовірне. В цьому плані доречно нагадати прогнози Є. Замятіна та О. Хакслі: в їхніх антиутопіях всесвітні тотальні держави виникли внаслідок глобальних соціально-економічних криз. На даному етапі глобалізація загострює демографічну, ресурсну, продовольчу, енергетичну, екологічну кризи...

Запобігти цим небезпекам і покликана Концепція сталого розвитку. Критика її утопічних елементів сприяла появі конструктивних пропозицій щодо подальшого розвитку ідеї коеволюції суспільства та природи. Одні з найцікавіших висунув Аркадій Федотов, який вбачав некерованість нинішньої моделі цивілізації в тому, що вона складається з двох елементів – біосфери та людства: «Оскільки своєрідність взаємодії окремої країни з іншими країнами та біосферою губиться в інтегральному елементі – людстві, то така модель у принципі не може бути керованою». Щоб перейти до керованої моделі, «необхідно із усіх країн як цілого виділити окрему країну з її еколого-соціально-економічними характеристиками». Це дасть змогу виявити, якою частиною біосфери володіє ця країна та якою мірою вона збудує чи навіть руйнує біосферу внаслідок своєї виробничої діяльності, а відтак світовій спільноті впливати на неї [199, с. 90].

Щоб можна було давати такі оцінки, А. Федотов пропонує систему узагальнених параметрів світу:

* Індекс антропогенного навантаження – співвідношення щільності потужності антропогенного навантаження в окремій країні та на всій земній суші (за винятком Антарктиди). Показує, в скільки разів щільність навантаження країни на біосферу більше середньої щільності навантаження

всього світу на біосферу (індекс порівнює навантаження на одиницю площі, приміром один квадратний кілометр).

* Індекс сталого розвитку – являє собою співвідношення щільності потужності реального антропогенного навантаження окремої країни чи світової системи в цілому до припустимої для біосфери щільності потужності такого навантаження.

* Рента або ж рентне число – характеризує ступінь збурення чи навіть руйнації біосфери тією чи іншою країною (враховуючи її територію та інтенсивність і характер виробничої діяльності – В.П.). На її основі можна розраховувати, яку суму має виплачувати кожна країна за користування біосферою.

* Індекс соціально-економічної дисгармонії суспільства – співвідношення доходів 20% найбільш багатих до доходів 20% найбідніших (20-відсоткова доля найбагатших та найбідніших від загальної кількості населення взята умовно). Із зростанням цього індексу зростає напруженість як на державному рівні, так і на світовому рівнях [199, с. 89-100].

Якщо країні з найбільшим рентним показником умовно надати рентне число, рівне 100, то отримаємо 100-бальну шкалу інтенсивності глобальної екологічної катастрофи, яка при оцінці інтенсивності джерел катастрофи виконуватиме ту ж роль, що і сейсмічна шкала Ріхтера при оцінці інтенсивності землетрусів. Розрахунки, проведені А. Федотовим на основі даних (площа, чисельність населення, енергоспоживання), взятих зі звіту «World Resources 1992-1993», дали такі показники рентного числа: Японія – 100,0, США – 75,0, ФРН – 59,8, Індія – 47,1, Великобританія – 43,5, Китай – 43,1, Нідерланди – 30,7, Італія – 23,4, Південна Корея – 18,9, СРСР – 18,2, Франція – 18,2, Індонезія – 6,3... [199, с. 96]. Зауважимо при цьому, що порівняно невисоке рентне число у СРСР пояснювалося, очевидно, не стільки екологічно досконалим виробництвом (скоріше, навпаки – можу засвідчити це з власного досвіду перебування у великих промислових центрах Сибіру – В.П.), скільки величезною територією, яка на той час дорівнювала

1/6 суходолу планети та порівняно низьким рівнем економічного розвитку.

Фактично Аркадій Федотов розв'язав проблему фінансування сталого розвитку, з якою, нагадаю, не впоралася Конференція ООН в Ріо-де-Жанейро. Але не тільки – при втілення в життя його ідея могла б стати тим, чого досі не було – стимулом для суверенних держав постійно дбати про нешкідливість для біосфери своєї господарчої діяльності. Ось як він обґрунтував застосування рентного числа: «Земля та її біосфера надають людству спільний дім із стабільним кліматом, харчуванням, одягом, засобами господарювання і неймовірно красивою природою, тобто всім необхідним для проживання. Можливо, що такий дім є єдиним у Всесвіті. Кожна країна світу має в будинку окрему квартиру. Мешканці квартир мають не тільки різні характери, духовні зачатки, історію, але і неоднакові гроші й задуми. Найдорожчим квартирам хотілося б панувати над усіма іншими.

Нині загальний будинок став перевантажуватися господарчою діяльністю і перенаселятися. Біота за таких умов стала втрачати здатність стабілізувати навколишнє середовище. Тим часом в загальному будинку немає навіть статуту, який конструктивно, в кількісному вигляді регламентував би не тільки права, але й обов'язки мешканців квартир.

Одним з перших параграфів статуту могла б стати рента, яку слід було б стягувати з окремої країни-квартири за користування біосферою, що надає людині місце існування із стабільним кліматом.

Рента буде тим більше, чим більше антропогенне навантаження даної країни... Рента з окремої країни за користування біосферою, що надає людству місце існування із стабільним кліматом, – це така ж фінансова категорія, як і квартплата за житлоплощу з водо-, тепло-, енергозабезпеченням.

Якщо індекс антропогенного навантаження та індекс сталості розвитку є показниками, пов'язаними з антропогенним навантаженням на одиницю площі, а сама площа втрачається з поля зору, то в ренті, або рентному числі,

міститься характеристика цілісної країни з її територією і антропогенним навантаженням (населенням і енергоспоживанням) [199, с. 97-98]».

На жаль, ідея російського вченого не була втілена в життя. На Всесвітньому саміті зі сталого розвитку в Йоганнесбурзі в 2002 р. фактично був констатований провал програми екологічно зваженого розвитку людства, прийнятого на Конференції ООН у Ріо-де-Жанейро в 1992-му. Одна з причин була названа у виступі Генерального секретаря Всесвітньої зустрічі на вищому рівні зі сталого розвитку Нітіна Десая: «На Конференції в Ріо не було вироблено домовленості по енергетиці, і такі питання, як виробництво і споживання ледь взагалі не опинилися за рамками Порядку денного на XXI століття, причому, не дивлячись на те, що питання про енергетику все ж таки отримало відображення в цьому документі, йдеться про заяву вельми загального плану [139]».

Однак, це лише один з аспектів. Загалом, враховуючи багатуукладність світової економіки та неспівставність за рівнем розвитку різних країн, видається доволі утопічним прагнення залучити до спільного проекту, реалізація якого потребує величезного фінансування, всі держави світу. Та ще й на етапі, коли ідея коеволюції з природою ще не стала жорстким імперативом життєдіяльності світової спільноти. Чи варто нагадувати, що реалізація більшості утопічних соціальних проектів послизалася саме на тому, що перебудувати зовнішні соціальні форми набагато легше, ніж переформатувати систему цінностей та світогляд людей.

3.4. Осмислення в добу глобалізації антиутопічних застережень

Олександр Свентоховський у 1910 р. зауважив: «Життя і утопія взаємно зблизилися... [172, с. 422]». Через сім років – у жовтні 1917 р. – на теренах Російської імперії почалася наймасштабніша в історії реалізація комуністичної утопії. Побачивши, до чого це призвело, відомий вітчизняний

філософ констатував: «Але утопії виявилися набагато більш здійсненними, ніж видавалося раніше. І тепер стоїть болюче питання – як запобігти остаточного їхнього здійснення... Життя просувається до утопій [23, с. 296]».

Наведені слова належать релігійному філософу-екзистенціалісту Миколі Бердяєву, який часто посилався на Ф. Достоєвського як на першого критика радикального утопізму («Беси», «Сон кумедної людини»). Сказані майже 100 років тому, вони набувають особливого значення в наш час. Адже утопічні суспільні моделі набувають популярності під час масштабних соціальних криз. Мало того, як свідчить історія, саме під час таких криз найчастіше робляться спроби їхньої практичної реалізації, які не призводять до сподіваних наслідків. Про це треба пам'ятати під час загострення глобальних проблем, розвиток яких має тенденцію до об'єднання їх в соціально-екологічну кризу планетарного масштабу. Консолідація зусиль міжнародного співтовариства по її відверненню зіштовхується з серйозними труднощами й приховує в собі серйозні гіпотетичні соціально-політичні небезпеки.

Чи не найбільшою перешкодою на шляху консолідації цих зусиль є суверенітет держав. Арнольд Дж. Тойнбі ще в 1971-му р. наголошував, що в нашу епоху національний суверенітет рівнозначний масовому самогубству. Його думку поділяв і Ауреліо Печчеї: «...Національний суверенітет являє собою в добу глобальної імперії людини головну перешкоду на шляху до її порятунку [146, с. 255]». Пізніше більш детально це обґрунтував Пол Кеннеді: «Глобальні зміни ставлять під сумнів доцільність самого існування національної держави. Головна автономна діюча особа в політичних і міжнародних справах минулих сторіч не лише втрачає свої контрольні функції та цілісність, але виявляється зовсім непридатною одиницею за обставин, що змінилися. Для вирішення одних проблем вона занадто велика, щоб діяти успішно; для вирішення інших – надто мала.» Він вважає, що за нових умов зростає роль міжнародних установ і угод, враховуючи, що «оскільки нові проблеми стають глобальними, їх можна успішно вирішувати лише в

глобальному масштабі за допомогою транснаціональних організацій з широкими можливостями... [83, с. 158]».

З утопічних творів Вільяма Делія Гейя та Олександра Богданова випливає, що однією з головних причин об'єднання в єдину досконалу загальнопланетарну державу був різний рівень соціально-економічного розвитку окремих країн, який унеможлиблював синхронізований цивілізаційний поступ на планеті в цілому. При цьому російський автор детально описав загальнопланетарну державу як інструмент консолідації зусиль марсіанського суспільства для вирішення глобальних проблем. За Богдановим об'єднання незалежних держав у єдину загальносвітову дало змогу ефективно планувати й організовувати необхідні меліоративні роботи в масштабах планети.

Авторові вже довелося звертати увагу на те, що історично визначена екологічна сумнівність богданівських рецептів переробки природи не перекреслює його здобутків щодо пошуків інституціональних шляхів розв'язання глобальних проблем [162]. Не будемо тут торкатися і проблеми, якої не бачив Богданов – втрат і небезпек, які несе уніфікація, неминуче спричинена таким підходом. Звернемо увагу на те, що надзвичайно актуальне для нашої цивілізації: солідарна діяльність фантастичного марсіанського суспільства становить різкий контраст із багатодержавною какофонією нинішнього земного людства в підході до вирішення глобальних проблем. Різні за рівнем соціально-економічного розвитку багаті країни Півночі та бідні країни Півдня поки що не лише не діють солідарно щодо відвернення глобальних загроз, а не можуть навіть дійти згоди щодо вихідних позицій цієї діяльності: «Північ відмовляється визнавати основоположний принцип, на якому базується позиція Півдня, – диференційованої історичної відповідальності» за виникнення і розвиток глобальних проблем [28, с. 31]». Оскільки Північ контролює міжнародні організації, покликані координувати міжнародні зусилля в розв'язанні глобальних проблем (ООН, СОТ, МВФ,

Світовий банк...), то політику в цьому напрямку в цілому й допомогу Півдню зокрема вона формує передусім з вигодою для себе.

Водночас в бідних країнах тривалий час розглядали збереження навколишнього середовища як розкіш, яка перешкоджає економічному розвитку [28, с. 31-32]. На заклики не знищувати тропічні ліси заради експорту деревини уряди бідних країн відповідали, що їм нема чим годувати своє населення. Як вже згадувалося, в результаті щороку на планеті вирубується 6 млн. га лісів [167, с. 43]. Богданов 100 років тому писав, що вирубування лісів на Марсі на декілька десятиріч зіпсувало клімат планети [30, с. 153].

Це спрощене уявлення про наслідки глобального знеліснення. Біосфера планети є динамічною багатокомпонентною системою. А всяка динамічна система в разі вилучення одного з компонентів намагається увійти в новий стан рівноваги, який, по-перше, якісно відмінний від попереднього, а, по-друге, повернення цього компоненту в систему не гарантує її повернення до попереднього стану. Знеліснення в багатьох регіонах Землі вже спричинило деградацію природного середовища. Ця деградація може стати глобальною. В перспективі погіршення навколишнього середовища та виснаження запасів природних ресурсів можуть спричинити військові конфлікти за володіння непоновлюваними природними ресурсами (лише в 1995 р. було зафіксовано 30 таких конфліктів) [48, с. 628].

На жаль, песимістичні зауваження Арнольда Тойнбі та Ауреліо Печчеї виявилися пророчими. Останні десятиліття, починаючи з 1973 року, коли в Стокгольмі було ухвалено Програму ООН з навколишнього середовища, і закінчуючи Всесвітнім самітом в Йоганнесбурзі в 2002 році, на якому був констатований провал програми екологічно зваженого сталого розвитку людства, прийнятої з величезною помпою на Конференції ООН у Ріо-де-Жанейро в 1992-му, переконливо засвідчили: існуючі міжнародні інституції на чолі з Організацією Об'єднаних Націй не здатні ефективно координувати діяльність міжнародного співтовариства, що складається із суверенних

держав. Як свого часу виявилася неспроможною це зробити Ліга Націй. Навіть якщо йдеться про глобальну екологічну кризу, яка загрожує загибеллю всієї людської цивілізації.

Тому дуже ймовірно, що необхідність відвернення цієї кризи й інших глобальних загроз спричинить створення загальносвітового наддержавного керівного органу. При цьому потреба швидко ухвалювати й реалізовувати рішення неминуче призведе до згортання демократичної процедури. І чим гострішою буде криза, тим, вочевидь, більш авторитарними методами буде змушена діяти ця наддержавна структура. А чим успішнішою буде її діяльність, тим більше шансів, що під її проводом міжнародна спільнота може перетворитися на єдину загальнопланетарну державу.

При чому, об'єднану не лише на добровільних засадах, а й примусово, як це проектував Олександр Богданов у своїй утопії «Інженер Менні» [29, с. 207]. Хоча, слід зауважити, його попередники-утопісти створювали моделі добровільних наддержавних утворень. Наприклад, у «Фрейландії» Теодора Герцки – це міжнародний конгрес, на який надіслали своїх представників 68 народів; у «Майбутньому суспільстві» Ернеста Тарбурі – «федерація держав, заснованих на територіальному принципі»; у «Трьохстах роках потому, або ж Голосі від нащадків» Вільяма Деліля Гейя – міждержавний «Федеральний конгрес», він же «Економічний парламент» на чолі людства; у «3000 році» Паоло Мантегацца – всі країни об'єднані в «союз планетних штатів», депутати від яких становлять «Верховну раду» [див. дет.: 172, с. 341-342, 287, 358, 397-399]. Однак, в усіх цих утопіях наддержавні інституції утворювалися не за умов загальнопланетарної кризи.

Тому дуже ймовірно, що в реальності загальносвітова держава, вимушена на етапі свого становлення діяти авторитарними методами, може переродитися на тоталітарну. Адже її керівний орган, наділений під час кризи надзвичайними повноваженнями, неминуче сконцентрує у себе всю повноту влади на планеті, за допомогою якої буде змушений регламентувати виробництво/споживання, екологічно толерантну поведінку як на

індивідуальному рівні, так і в масштабах всього людства. Поза межами демократичної процедури його влада швидко перетвориться на необмежену. І де гарантія, що ті, в чиїх руках вона опиняться, відмовляться від неї після відвернення катастрофи? Томас Мор і Томмазо Кампанелла в своїх творах висували тезу, що ідеальні правителі ідеальних держав, наділені безмежною владою, ніколи не скористаються нею на шкоду громадянам. В політичній практиці людства це завжди виглядає інакше: безмежна влада швидко стає безконтрольною і заради самозбереження починає вдаватися до насильства.

Навіть якщо керівники цього центру з подолання загальнопланетарної кризи будуть керуватися виключно положеннями «нового гуманізму», перед ними постане спокуса втілити ці положення якомога швидше в життя за допомогою величезної влади, яка буде в їхніх руках. Тобто, зробити те, що прагнули зробити автори всіх утопій: ошчасливити всіх відразу й назавжди. В цьому випадку тоталітарне переродження людського суспільства неминуче, адже тоталітаризм по суті є засобом досягнення швидких соціально-політичних результатів радикальними політтехнологічними методами. І тоді земляни опиняться в чомусь на зразок дитячих ясел, на які перетвориться їхня планета, де їх будуть утримувати згідно життєвих стандартів, визначених кимось.

Щоправда, можливий варіант тоталітаризму із «рожевим обличчям», якщо темпи розвитку глобальної екологічної кризи будуть не катастрофічними. Тобто буде час на перевиховання кожної людини та людства в цілому таким чином, щоб вони у своїй повсякденній діяльності не сприяли руйнації навколишнього середовища та поглибленню інших глобальних проблем. Але це неминуче призведе до стандартизації та уніфікації вимог до індивідуальної поведінки, що переконливо показали в своїх антиутопіях Є. Замятін, О. Хакслі, Дж. Оруелл.

В руслі обговорення проблеми гуманізації та соціалізації глобального розвитку, його безпеки, формування нової глобальної людини О.Г. Білорус зауважив: «Сучасні лідери глобальних трансформацій та діячі «глобальної

революції» ставлять перед собою надзавдання більш радикальні, ніж ті, що ставили перед собою апологети «світової революції» Ленін і «нового порядку» Гітлер [48, с. 54]». І далі: «З позицій боротьби за свободу слід виділити проблему, яка поступово виникає, – потребу протистояти інформаційному рабству[48, с. 75]». При цьому він наголошує, що маніпулятивна ефективність відповідних інформаційних технологій вже апробована в рекламі та політиці.

Антиутопісти ретельно дослідили можливості використання різноманітних психологічних, пропагандистських, інформаційних технологій з метою маніпуляції індивідуальною та масовою свідомістю, тотальним контролем не лише за поведінкою, а й за мисленням окремих людей. Починаючи з технологій, які спираються передусім на страх і тотальне фізичне й інформаційне насильство над інакомисленням*, як у Є. Замятіна та Дж. Оруелла, і закінчуючи поділом на касти за допомогою підсвідомого зомбування, як у О. Хакслі (детальніше про це йшлося у підрозділах 2.2 та 2.3). Їхні прогнози-застереження можуть стати не просто актуальними, а перетворитися на сумну реальність в разі, якщо глобалізація не трансформує людство в єдину спільноту рівноправних, солідарних громадян, а поділить на людей різного сорту. При цьому норми поведінки та параметри нав'язаної «самосвідомості» залежатимуть від «сортності».

Безумовно, будь-яке суспільство визначає певні межі індивідуальної поведінки своїх членів. Але не можна не помітити, що чим більш масштабніші цілі ставить для себе соціальна структура, тим, як правило, більш жорстко вона регламентує поведінку своїх членів. Наприклад, більшовицька Радянська Росія прагнула перемоги світової пролетарської революції, нацистська Німеччина добивалася світового панування арійської раси – і там, і там життєдіяльність громадян була суворо регламентована. Мало того, за

* Думаємо, соціально-політична практика ХХ століття дала підстави для введення такого поняття – «інформаційне насильство над інакомисленням», під яким пропонуємо розуміти таку тенденційну фільтрацію інформації, що подається суспільству, з якої виплаває однозначна «злочинність» поглядів і уявлень, які відхиляються від офіційної ідеології. – В.П.

допомогою різноманітних соціально-психологічних технологій свідомість громадян цих тоталітарних держав оброблялася таким чином, що вірогідність девіантної поведінки зводилася до мінімуму. «Тоталітаризму властиві жорсткі політичні технології, призначення яких – «переробка» і «обробка» самої людини. Тоталітаризм завжди виходить з необхідності «перевиховання» людей на засадах сформованих ним «єдино істинних» теорій і моралі. Перевиховання при цьому здійснюється, як правило, через залучення і використання всіх засобів насильства... Він утверджує принципи жорсткої державної педагогіки, яка формує духовний світ особистості... [55, с. 173]».

Порятунок від глобальних загроз є метою, масштабність і значення якої висунуть екстраординарні вимоги до регламентації поведінки не лише на рівні всієї людської спільноти, а й на рівні окремої особистості. При чому, враховуючи кількामільярдну чисельність людства, ефективно контролювати це можна лише на рівні самосвідомості. Апробовані протягом історії різноманітні соціально-психологічні технології – як-то релігії, ідеології, насильство та різноманітні суміші їх – не дають стовідсоткового результату. Тому не можна виключати спробу створення чогось нового, що дасть змогу суворо регламентувати поведінку людей на рівні самосвідомості. Нагадаємо, Олдос Хакслі в антиутопії «Чудовий новий світ» таку можливість змодельював: метод боконовськизації дає змогу готувати для Світової Держави громадян із суворо визначеними параметрами свідомості, а відтак і поведінки [211, с. 164-184].

Щоправда, є ще один шлях, вже апробований на практиці. Герберт Маркузе, досліджуючи ідеологію розвинутого індустріального суспільства, дійшов висновку, що воно тоталітарне: «Сам спосіб організації своєї технологічної основи сучасного індустріального суспільства примушує його бути тоталітарним; адже «тоталітарне» в даному разі означає не лише терористичне політичне координування суспільства, а й нетерористичне економіко-технічне координування, що здійснюється за рахунок маніпуляції потребами... [115, с. 4]». Далі він пише: «Інтенсивність, спосіб задоволення і

навіть характер небіологічних людських потреб завжди були результатом преформування», маючи на увазі, що індустріальне суспільство формує індивідуальні захоплення, потреби й цілеспрямованість в попередньо заданому, потрібному йому напрямку [115, с. 6]. «Сам механізм, який прив'язує індивіда до суспільства, змінився, і суспільний контроль тепер коріниться в нових потребах, що їх виробляє суспільство [115, с. 12]».

Слід зауважити, що контроль над індивідуумом шляхом формування істинних та хибних потреб шляхом інтродукції доволі ефективний, але враховуючи, що потребує певного часу, навряд чи буде придатний за умов мультифакторної глобальної соціокультурної кризи, яка, найвірогідніше, розвиватиметься по експоненті. Принаймні, при створенні реальних тоталітарних структур, які виникали здебільшого внаслідок масштабних соціально-політичних криз, тотальний контроль встановлювався доволі швидко шляхом ідеологічного та фізичного насильства.

До речі, цікава паралель. Герберт Маркузе в «Одномірній людині», яка вийшла друком 1964 р., констатує, що сучасна «політична влада стверджує себе через владу над процесом машинного виробництва й над технічною організацією апарату [115, с. 4]». За півсторіччя до цього Олександр Свєнтоховський у 1910 році зауважив: «Машина має вирішальний голос при облаштуванні суспільних відносин [172, с. 412]».

Повернемося до витоків тоталітаризму. Історія свідчить: здебільшого тоталітаризм розпочинається з легітимізації концентрації влади задля подолання суспільних криз радикальними засобами. Ще раз згадаємо дві найбільші тоталітарні держави ХХ століття – більшовицьку Радянську Росію та нацистську Німеччину. Вони виникли в ході подолання масштабних соціально-політичних криз авторитарними методами, які врешті призвели до тоталітарного переродження влади. Причому, між тими двома кризами, що призвели до захоплення влади більшовиками в Російській імперії та нацистами в Німеччині, і нинішньою глобальною екологічною є вражаюча паралель – в їхньому виникненні винне саме людство. У перших двох

випадках – вплутавшись у Першу світову війну, в нинішньому – включившись у гонку нестримного виробництва й споживання. Ханна Арендт в передмові до першого видання свого дослідження «Витоки тоталітаризму» констатує: «Тоталітарне прагнення до глобальних завоювань і тотального панування виявилось деструктивним способом виходу з усіх труднощів [6, с. 31].

До речі, нагадаю: Євген Замятін ще в 1920 р. в антиутопії «Ми» застерігав, що тоталітаризм може виникнути як відповідь на масштабну соціально-політичну кризу. У нього загальнопланетарна тоталітарна держава утворилася після «Великої Двохсотрічної Війни» між містом і селом [69, с. 21]. В антиутопії О. Хакслі Світова Держава також виникла після Великого економічного краху [211, с. 199].

Ще одне важливе застереження стосується використанням тоталітарною владою досягнень науки та техніки. Головний правитель міста Сонця щодня зустрічається з ученими-жерцями, які живуть відлюдно нагорі храму й «розмірковує з ними про те, що вони вимислили на благо Міста й усіх народів світу [77, с. 95]». Претензія на те, що він здатен ошчасливити весь світ, дуже характерна для будь-якого тоталітарного режиму (а «республіка» Кампанелли саме ним і є). Адже такий режим вважає себе ідеальною соціальною структурою. Не менш характерне й залучення авторитету науки для підкріплення цих претензій.

Антиутопісти дуже вірно підмітили: наслідком синтезу науково-технічного прогресу й тоталітаризму є те, що НТП, наука перестають бути фактором, що сприяє розвитку суспільства. Тоталітарна соціальна структура, яка, коли можна так висловитися, самоусвідомлює себе ідеальною, починає використовувати досягнення НТП, аби самовідтворюватися, не еволюціонуючи. Із засобів розвитку наука та її досягнення перетворюються на засоби стагнації. При цьому, зрозуміло, тоталітаризм зацікавлений у «заморожуванні» науки на досягнутому рівні – її нові досягнення є фактором, що несе нестабільність у систему, яка спирається на догмати, втовкмачені у масову свідомість. Найкраще це висловив О. Хакслі устами одного із

Головних Управителів світу Мустафи Монда: «...Наука небезпечна для суспільства. Настільки ж небезпечна, наскільки була благотворна. Наука дала нам найбільш сталу рівновагу в усій історії людства... Але ми не можемо дозволити, щоб наука занапастила свою ж добру справу... Ми даємо науці займатися лише найбільш насущними, нагальними проблемами. Усім іншим дослідженням неухильно ставляться перепони [211, с. 327]».

Цікаво, що при цьому тоталітарна система у О. Хакслі боїться не інтелектуалів самих собою, а їхнього можливого впливу на масу, який може мати політичні наслідки. Тому їх ізолюють, не позбавляючи можливості займатися своєю справою. Природно, під наглядом – а раптом вийде щось корисне для держави. Як тут не згадати нацистську Німеччину, де учених примушували працювати в наукових лабораторіях при концтаборах, або ж беріївські «шабашки», в яких працювало багато талановитих вітчизняних конструкторів.

Еріх Фромм вважав «1984» романом-застереженням: якщо напрям руху історії не зміниться, то люди по всьому світу втратять свої найлюдяніші якості, перетворяться на бездушні автомати, і, причому, навіть не підозрюватимуть про це. Він зауважив, що в антиутопіях Є. Замятіна, О. Хакслі та Дж. Оруелла є загальне питання: «Це питання філософського, антропологічного, психологічного, і, деякою мірою, релігійного плану. Звучить воно так: чи може людське єство бути змінено настільки, що людина забуде про своє прагнення до свободи, гідності, чесності, любові – словом, чи може людина забути про те, що вона людина? Або людському єству властивий динамізм, який реагуватиме на утиск основних людських потреб спробою змінити нелюдяне суспільство на людяне? Слід відзначити, що всі три автори не обстоюють просту позицію психологічного релятивізму, який вельми популярний серед соціальних учених сьогодні; відправною точкою їх творів не є твердження, що такого поняття як людське єство не існує взагалі; що не існує характерних рис, які складають суть людини; і що людина народжена як чистий лист, на якому суспільство напише свій текст. Вони

стверджують, що людині властиве сильне прагнення до любові, до справедливості, до правди, до солідарності, і в цьому плані вони суттєво відрізняються від релятивістів. Фактично, вони підтверджують силу й наполегливість цих людських прагнень описом тих засобів, які необхідні для їх знищення. В романі «Ми» Замятіна – це операція на мозку, схожа з лоботомією, необхідна, щоб позбавитися від потреб людського єства. В «Чудому новому світі» Хакслі необхідні наркотики й штучна біологічна селекція, а у Оруелла це практично безмежне застосування тортур і промивки мізків. Жоден з авторів не може бути звинувачений в твердженні, що знищити людське в людині – легке завдання. Все ж таки, всі троє доходять загального висновку: це можливе способами й технікою, широко відомими вже сьогодні [206]».

І діалектика цієї небезпеки полягає в тому, що її можуть принести засоби, необхідні для розв'язання глобальних проблем. Батько глобалістики А. Печчеї вважав, що для успішного розв'язання цих проблем необхідне створення світової держави: «У наш час глобальна людська імперія є тим необхідним усім нам соціальним винаходом, який чекає ще своїх винахідників [146, с. 54]». «Суть проблеми зводиться до того, щоб виявити шляхи поступового перетворення нинішньої системи егоцентричних держав, керованих схильними до самоправства урядами, в світову спільноту, в основу якої лягла б система скоординованих між собою географічних і функціональних центрів ухвалення рішень, що охоплює всі рівні людської організації – від локального до глобального [146, с. 271-272]».

Цікаво, що задовго до нього майже теж саме писав Данііл Андрєєв в своїй утопії-застереженні «Роза Світу»: «...Внутрішній пафос новітньої історії – в стихійному прагненні до всесвітнього. На що вказує це знамення часу? Чи не на те, що всесвітність, переставши бути абстрактною ідеєю, зробилася загальною потребою? Чи не на те, що світ став неподільний і тісний, як ніколи? Чи не на те, нарешті, що вирішення всіх насущних проблем

може бути корінним і міцним лише за умови всесвітніх масштабів цього вирішення? [3, с. 9]».

«Вирішальна сходинка до цієї мети – створення Всесвітньої федерації держав як незалежних членів, але з тим, щоб над Федерацією була встановлена особлива інстанція... яка здійснює контроль над діяльністю держав і керує їх безкровним і безболісним перетворенням зсередини. Саме безкровним і безболісним: у цьому вся справа, в цьому її відмінність від революційних доктрин минулого [3, с. 13]». При цьому обоє бачили небезпеку переродження цієї всесвітньої структури на тоталітарну:

А. Печчеї: «Чи не призведе, кінець кінцем, цей вибір до створення суто технократичного, авторитарного режиму, де робота, закон, організація суспільства і навіть інформація, думки й дозволя жорстко регламентуватимуться центральною владою? Чи зможе за цих умов функціонувати плюралістичне суспільство як єдине ціле? [146, с. 56]».

Д. Андреев: «Але де гарантії того, що ця наддержава, спираючись на обширні етично відсталі прошарки – а таких по світу ще значно більше, чим хотілося б – і розворушуючи незжиті в людстві інстинкти владолюбства і знуцання, не переросте знову-таки в диктатуру і, нарешті, в тиранію таку, перед якою всі колишні здадуться забавою?»

Знаменно, що саме релігійні конфесії, які раніше всіх проголосили інтернаціональні ідеали братерства, тепер опиняються в ар'єргарді загального прагнення до всесвітнього. Можливо, в цьому позначається характерне для них зосередження уваги на внутрішній людині, зневага до всього зовнішнього, а до зовнішнього відносять і проблему соціального облаштування людства. Але якщо вглядітися глибше, якщо сказати привселюдно те, що говорять зазвичай лише у вузьких колах людей, які живуть інтенсивним релігійним життям, то виявиться щось, що не всіма ще враховується. Це містичний жах, що виник ще за часів давньоримської імперії, перед прийдешнім об'єднанням світу, це невтамована тривога за людство, бо в єдиній загальнолюдській державі передчувається пастка, звідки

єдиний вихід буде до абсолютного єдиновладдя, до царства «князя світу цього», до останніх катаклізмів історії і до її катастрофічної перерви.

Та й насправді: де гарантії, що на чолі наддержави не опиниться великий честолюбець і наука послужить йому вірою і правдою, як знаряддя для перетворення цієї наддержави саме на ту жахливу машину катувань й духовного калічення, про яку я говорю? Чи можна сумніватися, що навіть вже і тепер створюються передумови для винайдення досконалого контролю за поведінкою людей і за способом їхнього мислення? Де межі тим кошмарним перспективам, які виникають перед нашою уявою внаслідок схрещення двох чинників: терористичної єдиновладності і техніки ХХІ сторіччя? Тиранія буде тим більше абсолютною, що тоді закриється навіть останній, трагічний шлях позбавлення – зруйнувати тиранію ззовні в результаті військової поразки: воювати буде ні з ким, підкорені будуть усі. І всесвітня єдність, що мріялася стільком поколінням, зажадала стількох жертв, обернеться своєю демонічною стороною: своєю безвихідністю в тому випадку, якщо керівництво цією єдністю візьмуть ставленики темних сил [3, с. 10-11]».

Неважко помітити, що Данііл Андрєєв бачив небезпеку глибше, ніж Ауреліо Печчеї. Думаю, останній, будь він знайомий з «Розою Світу», віддав би належне своєму попередникові в розробці цієї проблеми. До речі, в тому, що не читав, провини Печчеї немає – книга Андрєєва вийшла вже після того, як він опублікував свої «Людські якості» в 1977 р. І, враховуючи, що сам побував у в'язниці в роки фашистської диктатури в Італії, А. Печчеї зміг би оцінити творчий подвиг Д.Л. Андрєєва, який почав писати свій твір у Володимирському централі в 1947 р. і закінчив в 1958 р. після звільнення з в'язниці, вже будучи смертельно хворим [65].

І ще один аспект. Останнім часом у політологічній літературі почали з'являтися твердження, що розробляються масштабні плани депопуляції, оскільки некероване зростання чисельності людства є однією з головних причин виникнення глобальних проблем. Зокрема, М.І. Сенченко стверджує, що так званий «Комітет 300» (верхній прошарок світової фінансової та

політичної еліти) розробляє плани зменшення населення Землі заради уникнення глобальної ресурсної кризи шляхом виведення нових штамів інфекційних хвороб, щеплення від яких буде зроблене лише обраним [178, с. 101].

З цього приводу можна зауважити, що враховуючи всю історію людства, в якій крім 14 тис. воєн, рабства з боями гладіаторів, кріпацтва з продажем членів однієї сім'ї кріпаків різним покупцям було ще два геноциди та один Холокост, – з соціально-психологічної точки зору це цілком можливо. Адже ідентифікація себе окремою особиною як такою, що відмінна від решти людей, за певних умов дуже швидко формується в більшості представників виду *Homo sapiens*. Але це, напевно, вже похідне. Свого часу професор Борис Федорович Поршнев у своїй фундаментальній праці «Про початок людської історії» висунув сміливу гіпотезу антропогенезу. За Поршневим внаслідок дивергенції один з видів троглодитів – палеоантроп – розділилися на два підвиди, зовні спочатку практично однакові, які відрізнялися лише тим, що один підвид був адельфофагом (тобто, поводитися хижо до представників свого виду), другий – ні. Представники цього другого підвиду – неоантропи поступово перетворилися на новий вид *Homo sapiens* [156, с. 474-528]. З цього випливає, що розум виник у неоантропів внаслідок потреби аналізувати поведінку представників зовні схожих на них представників сусіднього підвиду, які являли постійну небезпеку. Б.А. Діденко – послідовник Б.Ф. Поршнева – акцентує: з часом неоантропи, яких він називає *Homo pre-sapiens*, «відшнурувались від троглодитів, вони вже не тільки вбивали останніх, як і всяких інших тварин, як «нелюдей», але й вбивали подібних собі, тобто й інших *Homo pre-sapiens*. Цю практику успадкував і *Homo sapiens*, щоразу керуючись тим мотивом, що ті, кого вбивають – не зовсім люди, скоріше ближчі до «нелюдів» (злочинці, іновірці) [61, с. 15]».

Виклад Поршневим механізму виникнення адельфофагії у найближчих предків *homo sapiens* не безспірний, але наявність самого явища багато що

пояснює в людській історії. Зокрема, напрочуд бездушне ставлення до тих, кого відносили до категорії «вони». Приміром, згадаймо, що на «Титаніку» пасажирів третього класу зачинили в трюмах, щоб вони не заважали сісти в шлюпки пасажирам 2-го та 1-го класів. Або існування згаданого вище «мікоянівського пайка» для партрадноменклатури під час Голодомору в Україні 1932-33 рр.

Однак депопуляція земного населення за великим рахунком, скоріше за все, не дасть змоги розв'язати глобальну проблему вичерпання ресурсів. Адже ресурсна криза спричинена не лише (і на даний момент не стільки) перенаселенням, а передусім хижацьким ставленням до навколишнього середовища взагалі й ресурсів зокрема, яке, в свою чергу, значною мірою детерміноване несправедливим розподілом та нераціональним споживанням. Зменшення чисельності людства не вирішує ні проблеми раціонального природокористування, ні проблеми надлишкового споживання. Адже наївно сподіватися, що після вимирання решти людства внаслідок якоїсь штучної пандемії представники «золотого мільярду» обмежать своє споживання, а не спробують, навпаки, зробити своє життя ще комфортнішим. І не спричинять через деякий час нової ресурсної кризи, яку спробують розв'язати в той же самий спосіб – шляхом винищення «зайвого населення». Крім того, відразу виникне ще одна проблема – хто буде виконувати «брудну» роботу для «золотого мільярда»? Як свідчить увесь досвід людства, обрані (за якими б критеріями їх не обирали) робити цього не хочуть...

Висновки до третього розділу

Антиутопісти небезпідставно (історія це підтвердила) передрікали, що реалізація утопічних соціальних конструктів призведе до тоталітарного переродження суспільства. І що особливо бентежить на тлі вже усвідомленої обмеженості природних ресурсів планети (а це усвідомлення є іманентним

елементом глобального дискурсу) – створення будь-якої з існуючих тоталітарних структур супроводжувалося демагогічними обіцянками встановити справедливий розподіл. На практиці це завжди виливалося в привілейоване постачання продуктами харчування та споживчими товарами управлінського прошарку.

Безумовно, зараз важко уявити, що ресурси життєзабезпечення людського організму, які є невід’ємною складовою довкілля, як, наприклад, повітря, можуть стати дефіцитом і нормуватися. Але ж свого часу ніхто не міг уявити, що в чорноземній Україні можливий Голодомор, при якому скоринка хліба стане настільки недоступним дефіцитом, що її вимінюватимуть на коштовності. Проте це відбулося. І соціальна фантастика, футурологічні прогнози якої, на жаль, неодноразово збувалися, вже розглядала вірогідність спроби спочатку монополізувати володіння повітрям, а потім і почати торгувати їм – маю на увазі роман Олександра Беляєва «Продавець повітря» [21].

Враховуючи те, як розподілялися обмежені ресурси протягом історії людства (сильніший завжди відбирав у слабшого), навряд чи можна сподіватися, що коли такий сукупний ресурс, як додатне для життя навколишнє середовище стане дефіцитом, вихід із становища буде здійснено таким чином, щоб урятувати й найбідніших та найзнедоленіших землян. Принаймні, нинішній стан речей породжує в цьому великі сумніви.

Наприклад, вже зараз дихати порівняно чистим повітрям, проживаючи в екологічно більш благополучних замських місцевостях, можуть собі дозволити лише дуже багаті прошарки населення. Не забруднені хімікатами та генетично не змінені продукти харчування за ціною вже теж доступні не всім. І це в розвинених та порівняно благополучних країнах! А в країнах третього світу і так званої периферії сотням мільйонів людей не доступні взагалі ніякі продукти харчування – вони голодують... Головним чином це

наслідок того, як розподілено використання природних ресурсів планети між багатими та бідними країнами.

В жодній з антиутопій, навіть у виконаному у пасторальних тонах «Чудовому новому світі» Олдоса Хаклі, не змальовано соціального устрою, який забезпечував би життя, гідне людини, всім землянам. Досвід утопічного соціального проектування та футурологічні прогнози антиутопістів щодо його реалізації на практиці мають стати важливою складовою парадигми вирішення глобальних проблем.

ВИСНОВКИ

Як свідчить історія, людство в критичних ситуація дуже часто намагається віднайти розв'язання значущих проблем в межах утопічного дискурсу, для якого, зокрема, характерні: спроби вирішити проблему відразу, одним «ударом»; прагнення досягти справедливості шляхом однакового задоволення знівельованих інтересів й потреб членів суспільства; апологізація досягнутого рівня знань, на основі якого будується модель; завищені очікування від її реалізації; неможливість досягти сподіваного результату, що призводить до розчарування та створення соціально-психологічної атмосфери, в якій крайні радикальні засоби починають ввижатися єдиним реальним шляхом виходу з кризи...

Саме така критична ситуація складається нині, коли глобальні проблеми утворили настільки величезний клубок, що, як вже згадувалося, фахівці з глобального прогнозування почали застерігати: людство наближається до біфуркаційного етапу свого розвитку. На початку вже наголошувалося, що ці проблеми виникли внаслідок функціонування створених людством соціальних структур. Тому й розв'язувати їх можна лише шляхом оптимізації цих структур, а, можливо, заміною їх на єдине загальнопланетарне соціально-політичне утворення, яке дасть змогу вирішити завдання, що постали перед людством у процесі глобалізації.

Врешті, іншого шляху й немає. Адже створений людиною соціум, що спочатку виник, зокрема, як засіб захисту від стихійних сил природи, поступово трансформувався в інструмент перетворення самої природи в масштабах планети. Отож соціальними конструюванням та інженерією доведеться займатися в глобальних масштабах, розпочавши, природно, з глобального соціального моделювання з метою створення проекту такої соціальної структури планетарного масштабу, яка дасть змогу розв'язати глобальні проблеми в масштабах Землі.

Дисертаційне дослідження засвідчило, що соціально-філософський аналіз утопічного та антиутопічного соціального проектування може бути використаний для розробки та експертної оцінки відповідних глобальних соціальних конструктів, прогнозування їхньої реалізації на практиці. Його підсумок дає змогу сформулювати ряд **висновків**:

1. Практично всі утопісти в основу своїх соціальних структур поклали економічну модель з жорстким централізованим управлінням і контролем. Історична практика засвідчила її неефективність. Водночас економічно ефективна ліберальна модель з ринковою саморегуляцією, метою якої є прибуток, продемонструвала свою екологічну нетолерантність. Якщо світова економіка й надалі лишатиметься в основному ринковою, то неминуче зруйнує навколишнє середовище. Глобалістика, не зважаючи на свою мультипарадигмальність, ще не запропонувала переконливої концепції нового варіанту управління світовою економікою, який забезпечив би глобальну соціалізацію цивілізаційного розвитку. Вочевидь, при розробці цього нового варіанту слід врахувати теорію конвергенції, яка передвікала утворення нового суспільного ладу шляхом поєднання найкращих рис капіталістичної та соціалістичної систем. Її предтечами можна вважати утопістів Е. Беллами (1888 р.) та Т. Герцку (1890 р.), які висували ідею створення соціал-капіталістичних держав.

2. Серед утопістів найкращу формулу споживання запропонував ще в 1840 р. Е. Кабе: «Спочатку необхідне, потім корисне і, нарешті, приємне». Її варто буде згадати при реформатуванні системи цінностей суспільства споживання на систему цінностей нової неантропоцентричної природотолерантної цивілізації. Фактично слід буде здійснити «аксіологічну революцію» в свідомості людства.

3. Одним із негативних сценаріїв подальшого глобального розвитку може бути паралельне з наростанням культурно-цивілізаційної уніфікації людства поглиблення його соціально-економічної диференціації. Утопічним видається сподівання, що глобалізація усуне нерівність розподілу

матеріальних благ. Якщо глобалізація перетворить міжнародне співтовариство на загальнопланетарну соціальну структуру, то майнова нерівність у ній, скоріше за все, збережеться, інституціалізована шляхом відповідної внутрішньополітичної організації. При цьому не залежно від того, якими методами підтримуватиметься status quo – чи аристократичної демократії (Платон), чи диференційованого зомбування (О. Хакслі), чи тотального насильства (Дж. Оруелл) – це неминуче призведе до закріплення поділу людства на привілейований прошарок та уярмлену решту.

4. Шукаючи засоби порятунку від глобальних загроз, людство може вдатися до моделі, неодноразово апробованої в різних соціальних масштабах, починаючи з корабля, який тоне (хрестоматійний приклад – «Титанік»), і закінчуючи цілою країною (чи не найяскравіший приклад – «мікоянівські» пайки для радянської держпартноменклатури під час Голодомору в Україні 1932-33 рр.) – порятунку обраних. З сумом слід констатувати: це стало можливе в минулому й, вірогідно, буде можливе в майбутньому через те, що людина має дуже небезпечну іманентну рису – легко здійснює уявну дивергенцію представників свого виду на «ми» і «вони». Причому, норми поведінки щодо людей, коло яких окреслено поняттям «ми», не поширюється на тих, які до цього кола не входять, оскільки «вони» в кращому разі вважаються не зовсім людьми – саме це є психологічним уможливленням адельфофагії у людини як виду (Б. Поршнев).

5. Солідарна діяльність фантастичного марсіанського суспільства в утопіях О. Богданова становить разючий контраст із багато-державною какофонією нинішньої земної спільноти в підході до розв'язання глобальних проблем. Одна з причин – розвинені країни небезуспішно домагаються збереження світової соціально-економічної сегрегації, завдяки якій привілейовано користуються невідновними природними ресурсами, більшість яких розташована в економічно відсталих країнах. За таких умов не можна виключати, що глобальна конфронтація може вилитися у глобальний військовий конфлікт. Такий сценарій розвитку цивілізаційної кризи

передрікав В.Д. Гей в своїй утопії (1881 р.): людство поділено на «об'єднані народи» та «нижчі раси»; перенаселення Землі й нерівність рас врешті призводять до війни між ними...

6. Людство в його нинішньому організаційному стані нездатне до координованих превентивних дій щоб запобігти глобальній соціокультурній катастрофі, яка насувається. Принаймні, дві світові війни та екологічна криза, яка вже розпочалася, це засвідчили. Тому можливим результатом глобалізації може стати утворення єдиної світової соціальної структури. До речі, таку мету розвитку своїх утопічних моделей ставили А. Сен-Сімон, Ш. Фур'є, Р. Оуен, П. Мантегацца. Однак загальнопланетарна держава може утворитися не лише внаслідок інтеграції, а й як соціальний інструмент боротьби із глобальними загрозами, передусім, глобальною екологічною кризою, яка в «букеті» глобальних загроз буде провідною, оскільки стосуватиметься всіх – і бідних, і багатих не залежно від того, в яких країнах вони живуть. І оскільки для загального порятунку від неї постане необхідність регламентації поведінки як на індивідуальному рівні, так і на рівні всього людства, а на виховання відповідних ціннісних установок часу не лишиться, то це може породити тотальний контроль, який є кроком до неминучого тоталітарного переродження соціуму – цей прогноз антиутопічного соціального моделювання був однозначно підтверджений історичною практикою.

7. Слід зробити суттєве застереження щодо можливості застосування загальнопланетарної тоталітарної структури як соціального інструменту відвернення глобальних загроз. Утопісти Т. Герцка, П. Мантегацца, О. Богданов не ставили під сумнів, що загальносвітова держава буде ефективним засобом розв'язання планетарних проблем. Вірогідність переродження її на тоталітарну розглянуто вище. Однак тоталітарні режими, які існували, часто заміняли реальне розв'язання найскладніших проблем квазівирішеннями. При цьому «загальнонародне» схвалення таких уявних вирішень супроводжувалося ізоляцією та винищенням тих членів суспільства, які в цьому сумнівалися. Отже загальнопланетарна тоталітарна держава може

стати доволі ефективним соціальним інструментом сегрегації людства, і неефективним – розв'язання глобальних проблем, замінюючи реальне розв'язання ідеологічно викривленим сприйняттям ситуації. Антиутопісти Є. Замятін, О. Хакслі, Дж. Оруелл змоделювали це дуже переконливо й, що дуже важливо, їхні передбачення були справджені політичною практикою ХХ століття.

8. Антиутопісти ретельно дослідили можливості використання різноманітних соціально-психологічних, пропагандистських, інформаційних технологій з метою маніпуляції індивідуальною та масовою свідомістю, тотальним контролем не лише за поведінкою, а й за мисленням окремих людей. Їхні прогнози-застереження можуть перетворитися на сумну реальність в разі, якщо глобалізація не трансформує людство в єдину спільноту рівноправних, солідарних громадян, а поділить на людей різного сорту. Немає сумнівів, що в цьому випадку панівний прошарок використає ці технології для індокринації решти людства.

9. Наближення розвитку глобальних проблем до межі, за якою стане неминучою глобальна соціокультурна криза, може, як вже наголошувалося, спричинити до того, що людство вдасться до утопії як форми соціального проектування в глобальному масштабі. Тому дуже важливо з'ясувати її фундаментальну хибність. Адже утопічна парадигма, яка передбачає негайний фазовий перехід від наявної недосконалої історично визначеної соціальної структури до досконалої, ідеально сконструйованої, за умов глобалізації не просто неприйнятна, а вкрай небезпечна. Передусім тому, що через непрогнозовану інваріантність реалізації утопічних соціальних проектів застосування її в масштабах планети може мати фатальні наслідки.

Якщо уважно проаналізувати досвід розробки та реалізації утопічних моделей досконалого суспільства, можна помітити, що всі вони послизалися на ефекті емерджентності. Цей термін з теорії систем означає дуже цікаве явище: окремі елементи, поєднані в єдину систему, дають не «арифметичну» суму якостей складових елементів, а утворюють дещо якісно нове.

Найяскравіший приклад в цьому плані – молекула води (рідини), утворена з атомів двох газів – водню та кисню.

Саме неврахування ефекту емерджентності, на наш погляд, було головною помилкою при розробці та реалізації утопічних соціальних моделей. Їхні автори, бажаючи створити ідеальні суспільні конструкти, закладали в них елементи, які видавалися їм надзвичайно корисними, абсолютно не підозрюючи, що в сукупності ці елементи даватимуть якісно нові ефекти. Мало того, траплялося, вони закладали елементи, про якість яких мали змоглядне уявлення.

Те, що утопічні соціальні проекти при втілення в життя спотикалися об ефект емерджентності – закономірно. Адже ще одна їхня іманентна риса – вони, як правило, не містять детально розробленого плану реалізації, який спирався б на існуючі соціальні реалії. Перехід від незадовільного соціуму до ідеального суспільства або відбувається стрибкоподібно, або пропонується змоглядний, абсолютно відірваний від життя алгоритм, або, і це найчастіше, описується вже існуюча досконала соціальна структура без історії, законсервована в своїй довершеності. Відсутність під час розробки утопічних конструктів моделювання їхньої реалізації дає неочікувані результати взаємодії закладених елементів.

10. Вочевидь, при розробці соціально-політичних моделей, призначених для розв'язання глобальних проблем, слід піти принципово іншим шляхом: не закладати елементи, про якість яких маємо змоглядне, часто ідеалізоване уявлення, тим самим уникаючи небезпеки, що внаслідок ефекту емерджентності фазовий перехід дасть непередбачувані результати. Натомість створювати моделі, складовими яких є добре досліджені за якісними характеристиками компоненти, взаємодія яких даватиме прогнозовані синергетичні ефекти.

Досвід такого проектування на глобальному рівні є. В підрозділі 3.3, в якому розглядалися наукові та утопічні проекти та програмами глобального розвитку людства в ХХІ ст., вже згадувалася розробка російського вченого

Аркадія Федотова, яка ставить за мету усунути екологічну некерованість нинішньої моделі цивілізації шляхом аналізу й в нормування антропогенного навантаження, яке справляє на біосферу кожна окрема країна. Впадає в око, що для своєї моделі А. Федотов пропонує наявні елементи, параметри яких піддаються обчисленню (він навіть пояснює, як це зробити).

На жаль, з прикрістю доводиться констатувати, що розробка російського вченого, яка з'явилася через кілька років після ухвалення плану реалізації Концепції сталого розвитку («Порядку денного на ХХІ століття»), вочевидь так і не була помічена тими, хто відповідає за його реалізацію. Хоча модель А. Федотова могла б стати основою механізму втілення Концепції в життя.

Втім, напевно, тут теж є закономірність. На відміну від змальованої О. Богдановим утопічної марсіанської спільноти реальне земне людство жодного разу не продемонструвало здатності до ефективних колективних превентивних дій щодо уникнення загроз, які становлять колективну небезпеку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аинса Ф. Реконструкция утопии: Эссе / Фернандо Аинса; предисл. Федерико Майора: пер. с фр. Е. Гречаной, И. Стаф. – М.: Наследие: Editions Unesco. 1999. – 206 с.
2. Альтов Г. Что будет после окончательной победы. Восемь мыслей о природе и технике / Г. Альтов, М. Рубин // Знание – сила. – 1991. – № 4. – С. 5.
3. Андреев Д.Л. Роза мира / Д.Л. Андреев. – М.: Мир Урании, 1999. – 608 с.
4. Андрущенко В. Історія соціальної філософії (західноєвропейський контекст): підручник / В. Андрущенко. – К.: Тандем, 2000. – 416 с.
5. Андрущенко В.П. Основні тенденції розвитку вищої освіти України на рубежі століть (Спроба прогностичного аналізу) / В.П. Андрущенко // Вища освіта України. – 2001. – №1. – С. 11-17.
6. Арендт Х. Истоки тоталитаризма / Ханна Арендт; пер. с англ. И.В. Борисовой и др.; послесл. Ю.Н. Давыдова; под ред. М.С. Ковалевой, Д.М. Носова. – М.: ЦентрКом, 1996. – 672 с.
7. Арутюнов В.Х. Філософія глобальних проблем сучасності: навч. посіб. / В.Х. Арутюнов, В.М. Свінціцький; Державний вищий навчальний заклад «Київський національний економічний ун-т ім. Вадима Гетьмана». – К.: КНЕУ, 2008. – 176 с.
8. Асмус В.Ф. Государство: Вводная статья / В.Ф. Асмус // Филеб, Государство, Тимей, Критий / Платон; пер. с древнегреч.; общ ред. А.Ф. Лосева, В.Ф. Асмуса, А.А. Тахо-Годи; автор вступ. ст. и ст. в примеч. А.Ф. Лосев; примеч. А.А. Тахо-Годи. – М.: Изд-во «Мысль», 1999. – С. 554-555. – (Классическая философская мысль).
9. Атфилд Р. Этика экологической ответственности : Главы из кн. / Р. Атфилд // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности: [сборник]:

пер. с англ. и фр. / сост. Л.И. Василенко, В.Е. Ермолаева; введ. ст. Ю.А. Шрейдера. – М.: Прогресс, 1990. – С. 203-257.

10. Афонін Е. А. Велика розтока (глобальні проблеми сучасності: соціально-історичний аналіз) / Е.А. Афонін, О.М. Бандурка, А.Ю. Мартинов; Українське товариство сприяння соціальним інноваціям. Відділ інформаційно-бібліотечного забезпечення Апарату Верховної Ради України. – К.: Видавець «Парапан», 2002. – 352 с. – (Серія «Вікрита дослідницька концепція»; Вип. №2).

11. Бабеф Г. Манифест плебеев / Г. Бабеф // Утопический социализм: Хрестоматия / общ. ред. А.И. Володина. – М.: Политиздат, 1982. – С. 193-208.

12. Бажанов Б. Воспоминания бывшего секретаря Сталина [Электронный ресурс] / Б. Бажанов. – Режим доступа: <http://lib.ru/MEMUARY/BAZHANOW/stalin.txt>.

13. Базалук О.А. Сущность человеческой жизни / О.А. Базалук. – К.: Наукова думка, 2002. – 272 с.

14. Базалук О.О. Криза системи «людина-природа» в умовах техногенної цивілізації та шляхи її подолання (соціально-філософський аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / О.О. Базалук. – К., 2001. – 18 с.

15. Бальцерович Л. Навстречу ограниченному государству / Лешек Бальцерович; Ин-т Катона; [пер. с англ.: Максим Коробочкин]. – М.: Новое изд-во, 2007. – 92 с.

16. Баран Г.П. «Сонячна машина» В.Винниченка: проблематика, поетика, жанрова своєрідність: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.01 «Українська література» / Г.П. Баран. – К., 1999. – 20 с.

17. Бейтсон Г. Экология разума: Избр. ст. по антропологии, психиатрии и эпистемологии / Грегори Бейтсон; [Пер. с англ. Д.Я. Федотова, М.П. Папуша]. – М.: Смысл, 2000. – 476 с.

18. Бек А. Новое назначение / А. Бек . – М.: Книжная палата, 1987. – 215 с. – (Популярная библиотека).
19. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: Опыт социал. прогнозирования / Даниел Белл; пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – 956 с.
20. Беллами Э. Через сто лет/ Эдуард Беллами; пер. с англ. Ф. Зинин. – СПб.: Издание Ф. Павленкова, 1905. – 328 с.
21. Беляев А. Продавец воздуха / А.Беляев // Продавец воздуха; Властелин мира: [Науч.-фантаст. романы] / А.Беляев. – М.: Дружба народов, 1995. – С. 3-130. – (Библиотека фантастики: В 24 т.; Т. 12., кн. 1).
22. Бергер П. Социальное конструирование реальности: Трактат по социол. знания: [Перевод] / Питер Бергер, Томас Лукман. – М.: Моск. филос. фонд, 1995. – 323 с. – (Первые публикации в России).
23. Бердяев Н. Новое средневековье / Н. Бердяев // Смысл истории; Новое средневековье / Н.А. Бердяев; сост. и комментарии В.В. Сапова. – М.: Канон+, 2002. – С. 7-218. – (История философии в памятниках).
24. Бержерак Сирано де. Иной свет, или Государства и империи Луны / Сирано де Бержерак; ред. и вступ. ст. В.И. Невского. – М.; Л.: Academia, 1931. – 302 с., ил. – (Сокровища мировой литературы).
25. Берлин И. Стремление к идеалу / И. Берлин // Вопросы философии. – 2000. – № 5. – С. 51-62.
26. Бестужев-Лада И.В. Альтернативная цивилизация / И.В. Бестужев-Лада. – М.: ВЛАДОС, 1998. – 348 с.
27. Бех В.П. Философия социального мира: гнесеологический анализ / В.П. Бех. – Запорожье: Тандем-У, 1999. – 284 с.
28. Білорус О.Г. Глобальна перспектива і сталий розвиток: (Системні маркетингові дослідження) / О.Г. Білорус, Ю.М. Мацейко; Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин НАН України, Міжнар. ін-т глобалістики, Міжрегіон. акад. упр. персоналом. – К.: МАУП, 2005. – 491, [1] с.

29. Богданов А.А. Инженер Мэнни: Фантастический роман / А.А. Богданов // Вопросы социализма: Работы разных лет / А.А. Богданов. – М.: Политиздат, 1990. – С. 204-283. – (Библиотека социальной мысли).

30. Богданов А.А. Красная звезда (роман-утопия) / А.А. Богданов // Вопросы социализма: Работы разных лет / А.А. Богданов. – М.: Политиздат, 1990. – С. 104 – 203. – (Библиотека социальной мысли).

31. Болдырев М. 58-й статье – 75... / Марк Болдырев // Украина криминальная [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.cripro.com.ua/?sect_id=5&aid=83764.

32. Бэкон Ф. Новая Атлантида / Ф. Бэкон // Сочинения в двух томах / Ф. Бэкон. – 2-е изд., испр. и доп. – Т. 2. – М.: Мысль, 1978. – С. 483-518.

33. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / И. Валлерстайн; пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева; Центр исслед. Постиндустриального общества. – М.: Логос, 2003. – 368 с.

34. Валіцький А. Марксизм і стрибок у царство свободи: Історія ком. утопії / Анджей Валіцький; пер. з пол. Д. Андрухів. – К.: Вид. дім «Всесвіт», 1999. – 509 с.

35. Вебер М. Избранные произведения: Пер. с нем. / М. Вебер; сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова; предисл. П.П. Гайденко. – М.: Прогресс, 1990. – 805 с.

36. Вейтлинг В. Гарантии гармонии и свободы. С приложением брошюры В. Вейтлинга «Человечество, как оно есть и каким оно должно быть» / В. Вейтлинг; пер. с нем. В.В. и М.М. Альтман с коммент. В.В. Альтмана; вступ. ст. В.П. Волгина. – М.; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1962. – 584 с. – (Предшественники научного социализма).

37. Вернадский В.И. Научная мысль как планетное явление / В.И. Вернадский // Вернадский В.И. Биосфера и ноосфера / В.И. Вернадский. – М.: Айрис-пресс, 2007. – С. 242-469.

38. Вернадский В.И. Несколько слов о ноосфере / В.И.Вернадский // Вернадский В.И. Биосфера и ноосфера / В.И.Вернадский. – М.: Айрис-пресс, 2007. – С. 470-483.
39. Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста. – М.: Наука, 1988. – 520 с.
40. Вернадский В. И. Pro et contra: Антология лит. о В.И. Вернадском за 100 лет (1898-1998) / [сост. А.В. Лапо]; под общ. ред. А.Н. Яншина. – СПб.: Изд-во Рус. Христиан. гуманитар. ин-та, 2000. – 871 с.
41. Винниченко В.К. Сонячна машина. Твори: В 2 т. / В.К. Винниченко. – К.: Дніпро, 2000 . – Т. 2: Сонячна машина: Роман. – 618, [2] с.
42. Вільчинський Ю.М. Філософія історії: теорія взаємопроникнення часу і вічності / Ю. Вільчинський. – К.: Поліграфкнига, 2009. – 360 с.
43. Волгин В. П. Французский утопический коммунизм / Вячеслав Петрович Волгин. – М.: Наука, 1979. – 336 с.
44. Воронкова В.Г. Психология толпы / В.Г. Воронкова // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: матеріали Всеукр. наук. конф., 29-31 трав. 1995 р. – К., 1995. – С. 19-20.
45. Воронкова В.Г. Философия: [учеб. пособие] / В.Г. Воронкова; Запорожье: Запорож. гос. инж. акад., 2003. – 357 с.
46. Герасимова Е. М. Економічне знання у дискурсі становлення глобалізованого світу: соціально-філософський аналіз: монографія / Е.М. Герасимова. – Чернігів: ЧДІЕУ, 2008. – 336 с.
47. Глобализация общей, организованной и коррупционной преступности: материалы Круглого стола (Москва, 16 март. 2001 г.) [Электронный ресурс] / Институт государства и права РАН (сектор уголовного права и криминологии; Центр международного публичного права); Московский исследовательский центр по проблемам транснациональной организованной преступности и коррупции. –

Режим доступа:

<http://www.crime.vl.ru/index.php?p=1240&more=1&c=1&tb=1&pb=1>.

48. Глобалізація і безпека розвитку: монографія / [Білорус О.Г., Гончаренко М.О., Зленко В.А. та ін.]; НАН України. Ін-т світової економіки і науки України, Київ. нац. екон. ун-т та ін. – К.: КНЕУ, 2001. – 734 с.

49. Глобальна перспектива і сталий розвиток: (Системні маркетинг. дослідж.) / О.Г. Білорус, Ю.М. Мацейко. – К.: МАУП, 2005. – 492 с.: іл. – Бібліограф.: с. 474-491.

50. Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности: [сборник]: пер. с англ. и фр. / сост. Л.И. Василенко, В.Е. Ермолаева; введ. ст. Ю.А. Шрейдера. – М.: Прогресс, 1990. – 495 с.

51. Гор Э. Земля на чаше весов: (Экология и человек. дух: пер. с англ.) / Эл Гор. – М.: ППП, 1993. – 432 с.

52. Горшков В.Г. Физические и биологические основы устойчивости жизни / В.Г. Горшков; отв. ред. К.С. Лосев. – М.: Б. и., 1995. – XXIII, 470 с.

53. Грав Ж. Будущее общество / Жан Грав. – Харьков: Изд-во Вольное братство, 1919. – 227 с.

54. Грехнев В.С. Философия глобальных проблем / В.С. Грехнев // Философия XX века: учеб. пособие / [Добрынина В.И. (рук. авт.кол.), Грехнев В. С., Добрынин В.В. и др.]. – М.: ЦИНО общества "Знание" России, 1997. – Разд. III, гл. 3. – С. 231-248.

55. Губерський Л. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз / Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. – К.: Знання України, 2002. – 580 с.

56. Гьосле В. Буття та суб'єктивність. До метафізики екологічної кризи / В. Гьосле // Практична філософія в сучасному світі / В. Гьосле; пер. з нім. А. Єрмоленка. – К.: Лібра, 2003. – С. 180-210.

57. Дарендорф Р. Тропы из утопии: Работы по теории и истории социологии / Ральф Дарендорф; [пер. с нем. Б. Скуратова и В. Близнекова]. – М.: Праксис, 2002. – 535 с. – (Университетская библиотека: Социология).

58. Дейлі Г.Е. Поза зростанням : Економічна теорія сталого розвитку: пер. з англ. / Г.Е. Дейлі; Інститут сталого розвитку. – К.: Інтелсфера, 2002. – 297 с.

59. Дерев'янку Т.М. Антропологічна криза й екологічна етика / Т.М. Дерев'янку // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності: зб. наук. пр. / Київський держ. лінгвістичний ун-т / відп. ред. М.М. Бровко, О.Г. Шутов. – К.: Видавничий центр КДЛУ, 2000. – С. 241-249.

60. Дерев'янку Т.М. Апокаліптичне світовідчуття постмодерну як виявлення кризи антропності / Т.М. Дерев'янку // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Сер.: Історія, економіка, філософія. – К.: Вид. Центр КНЛУ, 2002. – Вип. 6. – С. 11-18.

61. Диденко Б.А. Цивілізація каннібалов : Человечество как оно есть / Б. Диденко – М.: ТОО «Поматур», 1999. – 176 с.

62. Добрынин В.В. Экофилософия / В.В. Добрынин // Философия XX века: учеб. пособие / [Добрынина В.И. (рук. авт.кол.), Грехнев В.С., Добрынин В.В. и др.]. – М.: ЦИНО общества «Знание» России, 1997. – Разд. III, гл. 4. – С. 249-257.

63. Дорст Ж. До того как умрет природа / Жан Дорст; пер. с франц. М.А. Богуславской, Н.Б. Кобриной. – М.: Прогресс, 1968. – 415 с., ил.

64. Евдокимов Р.Б. Должностные лица в идеальном государстве платоновых «Законов» / Р.Б. Евдокимов // Платон и его эпоха: к 2400-летию со дня рождения / отв. ред. Ф.Х. Кессиди; АН СССР. Ин-т философии. – М.: Наука, 1979. – С. 191-211.

65. Емельянов Б.В. Даниил Леонидович Андреев [Электронный ресурс] / Б.В. Емельянов // СОФИЯ: Рукописный журнал Общества ревнителей русской философии. № 4/2002 [Электронная версия]: Материалы конференции, посвященной Даниилу Андрееву, 15 ноябр. 2001. / Филос. фак. Урал. гос. ун-та. – Екатеринбург: 2002. – Режим доступа: <http://virlib.eunnet.net/sofia/04-2002/text/0414.html>.

66. Заблоцький В.П. Лібералізм: ідея, ідеал, ідеологія / В.П. Заблоцький. – Донецьк: Янтра, 2001. – 366, [1] с.

67. Заблоцький В.П. Сучасний лібералізм: соціально-філософський аналіз.: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. д-ра філос. наук.: спец. 09.00.03. «Соціальна філософія та історія філософії»/ В.П. Заблоцький; Ін-т філос. ім. Г.С.Сковороди НАН України. – К., 2002. – 35 с.

68. Жид Ш. История экономических учений: пер. с фр. / Ш. Жид, Ш. Рист.; предисл. Я.И. Кузьмина. – М.: Экономика, 1995. – 544 с. – (Экон. наследие).

69. Замятин Е. Мы / Е. Замятин // Замятин Е. Мы; Олдос Хаксли О дивный новый мир / Евгений Замятин, Олдос Хаксли. – М.: Худ. лит., 1989. – С. 7-162.

70. Згуровський М.З. Сталий розвиток у глобальному і регіональному вимірах: Аналіз за даними 2005 р. / М.З. Згуровський; Інститут прикладного системного аналізу НАН України та МОН України; Українське відділення Світового центру даних (Б). – Препр. – К.: Політехніка НТУУ «КПІ», 2006. – 85 с.

71. Зиновьев А.А. Глобальное сверхобщество и Россия / Александр Зиновьев. – Мн.: ООО «Харвест». – М.: АСТ, 2000. – 125, [2] с.

72. Иванов Н. Глобализация и проблемы оптимальной стратегии развития / В. Иванов // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 2. – С. 15-19.

73. Ильин В.В. Аксиология / В.В. Ильин. – М. : Из-во Моск. ун-та, 2005. – 215 с.

74. Иоанн Павел II. Экологический кризис: общая ответственность / Иоанн Павел II (Папа Римский) // Гуманитарный экологический журнал. – 2001. – Т. 3. – Вып. 2. – С. 75-77.

75. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Г. Йонас; пер. А. Єрмоленко, В. Єрмоленко. – К.: Лібра, 2001. – 400 с.

76. Кабе Э. Путешествие в Икарию / Этьен Кабе // Зарубежная фантастическая проза прошлых веков: Социал. утопии: [Сборник: Пер. с латин., англ., фр. / сост., вступ. ст., примеч. И. Семибратовой; иллюстрации С. Михайлова]. – М.: Правда, 1989. – С. 287-432.

77. Кампанелла Т. Город Солнца / Т. Кампанелла. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1947. – 175 с.

78. Капица С.П. Синергетика и прогнозы будущего / С.П. Капица, С.П. Курдюмов, Г.Г. Малинецкий. – М.: УРСС, 2003. – 285 с.

79. Капустин М. Конец утопии?: Прошлое и будущее социализма / Михаил Капустин. – М.: Новости, 1990. – 594 с.

80. Кара-Мурза С. Концепция «золотого миллиарда» и Новый мировой порядок [Электронный ресурс] / С.Г. Кара-Мурза. – 1999. – Режим доступа: http://www.i-u.ru/biblio/archive/kara_koncersija/

81. Кара-Мурза С.Г. Власть манипуляции / С.Г. Кара-Мурза – М.: Академический Проект, 2007. – 384 с. – (Социально-политические технологии).

82. Кастельс М. Інформаційне суспільство та держава добробуту: Фінська модель / М. Кастельс, П. Хіманен; [відп. ред. С.Л. Удовік; пер.: О.В. Андреева та ін.]. – К.: Ваклер, 2006. – 231 с.: іл., табл. – (Cogitation Nova).

83. Кеннеди П. Вступая в двадцать первый век / Пол Кеннеди; пер. с англ. И.В. Борисовой, В.А. Галкина, А.А. Обухова, И.А. Якушиной; Предисл. В. Соргина. – М.: Издательство «Весь мир», 1997. – 480 с. – (XXI век).

84. Кинг А. Первая глобальная революция: докл. Рим. клуба / А. Кинг, Б. Шнайдер; пер. с англ. Д. Саприки и др.; вступ. ст. и ред. Д.М. Гвишиани; [предисл. Р. Диц-Хохляйтнера]; послесл. Г.С. Хозина; Сов. ассоц. содействия Рим. Клубу. – М.: Прогресс, 1991. – 341 с.

85. Кин-дза-дза!: Художественный фильм [В 2-х сер.]/ авт. сценария Р. Габриадзе, Г. Данелия; реж. Г.Данелия ; оператор-постановщик П. Лебешев; оператор Ю. Яковлев; художники-постановщики А. Самулекин, Т. Тэжик; композитор Г. Канчели; ред. Л. Горина; муз. ред. Р. Лукина; дир.

картины Н. Гаро; в ролях: С. Любшин (Прораб), Л. Габриадзе (Скрипач), Е. Леонов (Уэф), Ю. Яковлев (Би). – М.: Мосфильм, 1986. – 2 серии (135 мин.): 24 кадра. с, цв.; 3693,4 м., 35 мм., в коробке.

86. Кирхенгейм А. Вечная утопия: [История полит.-экон. романов]: С прил. ст. «Страна свободы Теодора Герцка» из кн. Ф. Клейнвехтера: «Государственные романы» / [Соч.] А. Кирхенгейма. – СПб.: Изд. Ф. Павленкова, 1902. – [4], 320 с.

87. Ковалев Е. Продовольственная проблема в современном мире / Е. Ковалев // Мировая экономика и международные отношения. – 1999. – №6. – С. 32.

88. Коваль В.С. «Барбаросса»: истоки и история величайшего преступления империализма / В.С. Коваль; АН УССР. Ин-т истории. – К.: Наукова думка, 1989. – 624 с.

89. Коваль Д. Коментарі / Д. Коваль // Держава / Платон; пер. з давньогр. та коментарі Д. Коваль. – К.: Основи, 2000. – С. 328-352.

90. Козловски П. Культура постмодерна: [Пер. с нем.] / Петер Козловски. – М.: Республика, 1997. – 240 с. – (Философия на пороге нового тысячелетия).

91. Костомаров Н.И. Скотской бунт (письмо малороссийского помещика к своему петербургскому приятелю): посмертный очерк Н.И. Костомарова [Электронный ресурс] / Н.И. Костомаров; подготовка и проверка э-текста: О. Даг. – Режим доступа: http://orwell.ru/library/others/Skotskoj_Bunt/russian/r_sb.html.

92. Костюк Г.О. Сталінізм в Україні (генеза і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника / Г.О. Костюк; [авт. передм. Ю.Бадзьо; пер. та упоряд. Р.Харчук]. – К.: Смолоскип, 1995. – 508 с.

93. Кривицкий В. Я был агентом Сталина: Записки сов. разведчика: [Перевод] / Вальтер Кривицкий; вступ. ст. Б. Старкова. – М.: Изд. центр «Терра», 1991. – 365 с.

94. Кримський С. Смысл постісторії / С. Кримський // Філософська думка. – 2006. – № 4. – С. 20-35.
95. Кримський С.Б. Запити філософських смислів / С.Б. Кримський. – К.: Парапан, 2003. – 239 с.
96. Крисаченко В.С. Людина і біосфера: основи екологічної антропології: підручник / В.С. Крисаченко; Міжнародний фонд «Відродження». – К.: Заповіт, 1998. – 687 с. – (Програма «Трансформація гуманітарної освіти в Україні»).
97. Крохмаль Н.В. Історичні форми саморегуляції соціального процесу / Н.В. Крохмаль. – Запоріжжя: Просвіта, 2004. – 144 с.
98. Культурология: учеб. пособие / под ред. Г.В. Драча. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2008. – 571 с. – (Высшее образование).
99. Кульчицький С. Джеймс Мейс / С. Кульчицький. – К.: Атлант ЮЕМСі, 2008. – 64с.: іл. – (Стозір'я).
100. Куприн А.И. Колесо времени / А.И. Куприн // Повести и рассказы / А.И.Куприн. – Мн.: «Маст. літ», 1974. – С. 413-469.
101. Курлов А.Б. Методология социального моделирования: монография / А.Б. Курлов; Науч. о-во социологов и демографов, Уфим. гос. авиац. техн. ун-т. – Уфа: Автор-Проект, 2000. – 284 с.
102. Куртуа С. Тінь НКВД над Іспанією / С. Куртуа, Ж.-Л. Панне, Р. Коффер // Чорна книга комунізму: Злочини, терор і репресії / Куртуа С., Верт Н., Панне Ж.-Л. та ін.; пер. з фр. Я. Кравець. – Львів: «Афіша», 2008. – Розд. 2, гл. 2. – С. 301 – 319.
103. Кутырев В.А. Естественное и искусственное: борьба миров / В.А. Кутырев. – Н.-Новгород: Нижний Новгород, 1994. – 200 с.
104. Лапо А.В. Насколько В.И. Вернадский известен за рубежом? / А.В. Лапо // Науковедение. – 1999. – № 2. – С. 158-166.
105. Леві-Строс К. Структурна антропологія / Клод Леві-Строс; [пер. з фр. З. Борисюк]. – К.: Основи, 2000. – 387 с.

106. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / Жан-Франсуа Лиотар; пер. с фр. Н. А. Шматко. – М.: Ин-т эксперим. социологии; СПб.: Алетейя, 1998. – 159 с. – (Gallicinium).
107. Лісовий В.С. «Культура» та «цивілізація» (концептуально-семантичний аналіз) / В.С. Лісовий // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 1. – С. 19-44.
108. Лоренц К. Обратная сторона зеркала / Конрад Лоренц; пер. с нем. А.И. Федорова, Г.Ф. Швейника; послесл. А.И. Федорова. – М.: Республика, 1998. – 492 с. – (Мыслители XX в.).
109. Лук'янець В.С. Філософський постмодерн: Навч. посіб. / В.С. Лук'янець, О.М. Соболю; Міжнародний фонд «Відродження». – К.: Абрис, 1998. – 350 с. – (Програма «Трансформація гуманітарної освіти в Україні»).
110. Маєр-Абіх К.М. Повстання на захист природи: Від доквілля до спільносвіту / К.М. Маєр-Абіх; пер. з нім., післямова, прим. А. Єрмоленко. – К.: Лібра, 2004. – 193 с. – (Серія VG).
111. Мамфорд Л. Миф машины: Техника и развитие человечества / Льюис Мамфорд; [пер. с англ.]. – М.: Логос, 2001. – 405 с. – (Серия сигма).
112. Манхейм К. Идеология и утопия / Карл Манхейм // Диагноз нашего времени: [сборник: пер. с нем. и англ.]. – М.: Юрист, 1994. – С. 7-276. – (Лики культуры).
113. Марголен Ж.-Л., Рігульо П. Камбоджа: країна неймовірного злочину / Ж.-Л. Марголен, П. Рігульо // Чорна книга комунізму: Злочини, терор і репресії / Куртуа С., Верт Н., Панне Ж.-Л. та ін.; пер. з фр. Я. Кравця. – Львів: «Афіша» 2008. – Розд. 4, гл. 3. – С. 522-574.
114. Маркс К. Критика Готской программы / К. Маркс // Сочинения. Т. 19 / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М.: Госполитиздат, 1961. – С. 9-32.
115. Маркузе Г. Одномерный человек. Исследование идеологии развитого индустриального общества / Г. Маркузе; пер. с англ., предисл. А.А. Юдина. – М.: REFL-book, 1994. – 341 с. – (Собрание Латинского Клуба).

116. Маркузе Г. Конец Утопии [Электронный ресурс] / Герберт Маркузе // Логос. – 2004. – № 6(45). – С. 18-23. – Режим доступа: <http://www.ruthenia.ru/logos/number/45/02.pdf>.

117. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / Абрахам Маслоу; под общ. ред. Г.А. Балла и др.; [пер. с англ. Г.А. Балл, А.П. Попогребский]. – М.: Смысл, 1999. – 425 с. – (Золотой фонд мировой психологии).

118. Матвієнко В.Я. Прогностика: Прогнозування соціальних та економічних процесів: Теорія. Методика. Практика: [Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / В.Я. Матвієнко. – К.: Укр. пропілеї, 2000. – 480 с.

119. Медоуз Д. Пределы роста. 30 лет спустя: учеб. пособие / Донелла Медоуз, Йорген Рандерс, Деннис Медоуз; под ред. Г.А. Ягодина, Н.П. Тарасовой; [пер. с англ. Е.С. Оганесян]. – М. : Академкнига, 2008. – 342 с.

120. Медоуз Д.Х. За пределами роста: Предотвратить глобал. катастрофу. Обеспечить устойчивое будущее: учеб. пособие / Донелла Х. Медоуз, Деннис Л. Медоуз, Йорген Рандерс; пер. с англ. Г. А. Ягодина и др.; под ред. Г.А. Ягодина. – М. : Прогресс : Фирма «Пангея», Б. г. (1994). – 303 с.

121. Мельников Д. Преступник номер 1: Нацист. режим и его фюрер / Д. Мельников, Л. Черная. – М.: Изд-во агентства печати «Новости», 1981. – 432 с.

122. Менгер А. Право на полный продукт труда / Антон Менгер; пер. с нем. [и предисл.] О.Е. Бужанского. – СПб.: Просвещение, [1906] . – 138 с.

123. Миллс Ч. Р. Социологическое воображение / Чарльз Райт Миллс; пер. с англ. канд. социолог. наук О. А. Оберемко; под общ. ред. и с предисл. д-ра филос. наук, проф. Г.С. Батыгина. – М.: Стратегия, 1998. – 261 с.

124. Михальченко Н.И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? / Н.И. Михальченко; НАН Украины. Ин-т социологии. АПН Украины; Институт высшей школы. – К.: Ин-т социологии НАНУ, 2001. – 439 с.

125. Моисеев Н.Н. Судьба цивилизации. Путь разума / Н.Н. Моисеев. – М.: Языки русской культуры, 2000. – 224 с. – (Язык. Семиотика. Культура.).
126. Моисеев Н.Н. Быть или не быть... человечеству? / Н.Н. Моисеев. – М.: МНЭПУ, 1999. – 288 с.
127. Моисеев Н.Н. Современный антропогенез и цивилизационные разломы: (Экол.-политол. анализ) / Н. Н. Моисеев. – М. : МНЭПУ, 1994. – 47 с.
128. Моисеев Н.Н. Человек и ноосфера / Н.Н. Моисеев. – М.: Мол. гвардия, 1990. – 352 с.
129. Мор Т. Утопия / Т. Мор. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1947. – 270 с.
130. Моррис У. Вести ниоткуда, иди Эпоха спокойствия / У. Моррис; пер. Н.И. Скоколовой; вступ. ст. Ю. Кагарлицкого. – М.: Государст. изд-во худ. лит-ры, 1962. – 312 с.
131. Наан Г. Незвані гості з Космосу / Г. Наан, В. Пустовойт // Наука і суспільство. – 1991. – № 1. – С. 12-16.
132. Назаретян А.П. Цивилизационные кризисы в контексте универсальной истории (синергетика – психология – прогнозирование): пособие для вузов / А.П. Назаретян. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Мир, 2004. – 365, [1] с.
133. Наше общее будущее: докл. Междунар. комис. по окружающей среде и развитию (МКОСР): пер. с англ. / под ред. С.А. Евтеева, Р.А. Перелета; [Предисл. Г. Харлем Брундтланд]. – М.: Прогресс, 1989. – 372 с.
134. Орлов А. Тайная история сталинских преступлений / А. Орлов // Библиотека Якова Кротова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://krotov.info/lib_sec/15_o/rl/ov.htm.
135. Оруэлл Дж. 1984 / Джордж Оруэлл; пер. с англ. В.Гольшев // 1984; Скотоферма: Неправдоподобная история / Джордж Оруэлл; пер. с англ. – М.: Мир, 1989. – С. 5-249.

136. Оруэлл Дж. Скотоферма: Неправдоподобная история / Джордж Оруэлл; пер. с англ. Г. Щербак // 1984; Скотоферма: Неправдоподобная история / Джордж Оруэлл; пер. с англ. – М.: Мир, 1989. – С. 250-336.

137. Оуэн Р. Дальнейшее развитие плана, содержащегося в докладе комитету ассоциации для облегчения положения промышленных и сельскохозяйственных рабочих / Р. Оуэн // Утопический социализм: Хрестоматия / общ. ред. А.И. Володина. – М.: Политиздат, 1982. – С. 315-322.

138. Оуэн Р. Книга о новом нравственном мире / Р. Оуэн // Утопический социализм: Хрестоматия / общ. ред. А.И. Володина. – М.: Политиздат, 1982. – С. 327-335.

139. Оценка результатов Встречи на высшем уровне в Йоханнесбурге: что нового она принесла? [Электронный ресурс] // Йоханнесбургский саммит 2002: Официальный веб-сайт Всемирной встречи на высшем уровне по устойчивому развитию. – Режим доступа: <http://www.un.org/russian/conferen/wssd/story.htm>.

140. Панарин А. Искушение глобализмом / Александр Панарин. – М.: Русский Национальный Фонд, 2000. – 379 с. – (Россия и мир: итоги XX века; 1).

141. Паниотова Т.С. Генезис утопического дискурса: культурно-цивилизационный контекст: дис. ... доктора филос. наук : 24.00.01 «Теория и история культуры» ; 09.00.11 «Социальная философия» / Таисия Сергеевна Паниотова. – Ростов-на-Дону, 2005. – 309 с.

142. Паниотова Т.С. Утопия в пространстве диалога культур / Т.С. Паниотова; Ростов. гос. ун-т. – Ростов н/Д : Изд-во Ростов. ун-та, 2004. – 303 с.

143. Папа Иоанн Павел II. Экологический кризис: общая ответственность / Папа Иоанн Павел II // Гуманитарный экологический журнал. – Т. 3. – Вып. 2. – 2001. – С. 75-77.

144. Парнов Е. Фантастика в век НТР [Электронный ресурс] / Е. Парнов. – Режим доступа: <http://lib.rus.ec/b/162685/read>.

145. Пахомов Ю.Н. Пути и перепутья современной цивилизации / Пахомов Ю.Н., Крымский С.Б., Павленко Ю.В.; НАН Украины. Ин-т мировой экономики и междунар. отношений НАН Украины. Благотворит. фонд содействия развитию гуманит. и экон. наук «Междунар. дел. Центр». – К., 1998. – 432 с.

146. Печчеи А. Человеческие качества / Аурелио Печчеи; пер. с англ. О.В. Захаровой. – М.: Прогресс, 1980. – 302 с.

147. Платон. Государство / Платон // Филеб; Государство; Тимей; Критий / Платон; под общ. ред. А.Ф. Лосев, пер.с древнегреч. С.С. Аверинцева. – М.: Изд-во «Мысль»,1999. – С.79-420. – (Классическая философская мысль).

148. Платон. Законы / Платон; под общ. ред. А.Ф. Лосева и др.; [пер. с древнегреч. А.Н. Егунова и др.; авт. ст. А.Ф. Лосев; примеч. А.А. Тахо-Годи]. – М.: Мысль, 1999. – 832 с. – (Классическая философская мысль).

149. Платон. Критий / Платон // Филеб; Государство; Тимей; Критий / Платон; под общ. ред. А.Ф. Лосев, пер. с древнегреч. С.С. Аверинцева. – М.: Изд-во «Мысль», 1999. – С. 501-516. – (Классическая философская мысль).

150. Полищук М.Л. В предверии натиска «третьей волны»: Контуры планетарной цивилизации в общественно-политической мысли Запада / Л.М. Полищук; отв. Ред. А.В. Шестопал. – М.: Наука, 1989. – 160 с. – (Общество и личность).

151. Попов Г.С. С точки зрения экономиста / Г.С. Попов // Новое назначение / А. Бек. – М.: Кн. палата, 1987. – С. 187-213.

152. Попович М.В. Раціональність і виміри людського буття / М.В. Попович. – К.: Сфера, 1997. – 290 с.

153. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги: у 2-х т. / К. Поппер. – К.: Основи, 1994. – Т. 1: У полоні Платонових чарів / пер. з англ. О. Коваленко. – 444 с.

154. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги: у 2-х т. / К. Поппер. – К.: Основи, 1994. – Т. 2: Спалах пророцтва: Гегель, Маркс та послідовники. / пер. з англ. О. Буценко. – 494 с.
155. Поппер К. Ницета историзма / К. Поппер // Вопросы философии. – 1992. – № 9. – С. 28-56.
156. Поршнеv Б.Ф. О начале человеческой истории: (проблемы палеопсихологии) / Борис Федорович Поршнеv. – М.: ФЭРИ-В, 2006. – 634 с.
157. Предборська І.М. Мінливість, соціум, людина / І.М. Предборська. – Суми: Вид-во «Слобожанщина», 1995. – 136 с.
158. Пригожин И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / Илья Пригожин, Изабелла Стенгерс; пер. с англ. Ю.А. Данилова; общ. ред. и послесл. В.И. Аршинова и др. – М.: Прогресс, 1986. – 431 с.
159. Пригожин И. Природа, наука и новая реальность / И. Пригожин // Философия и жизнь. – 1991. – № 7. – С. 33-37.
160. Проблеми формування системи глобальної екологічної безпеки // Глобалізація і безпека розвитку: [монографія] / О.Г. Білорус, Д.Г. Лук'яненко, М.О. Гончаренко та ін.; НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин; Київський національний економічний ун-т. – К.: КНЭУ, 2001. – Розд. 15. – С. 584-607.
161. Програма дій «Порядок денний на ХХІ століття» («AGENDA 21»): ухвалена конф. ООН з навколиш. середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (Саміт «Планета Земля» 1992 р.): [пер. з англ.]. – [2-е вид.]. – К.: Інтелсфера, 2000. – 359 с. – (Нам жити на цій Землі). – (ПРООН Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй).
162. Пустовойт В.І. Розв'язання значущих проблем в соціальних утопіях О. Богданова як переддень глобалістики / В.І. Пустовойт // Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія: [зб. наук. пр.]. – К.: Вид-во Національного авіаційного університету «НАУ-друк», 2009. – № 1(9). – С. 76-80.

163. Рассел Б. Історія західної філософії / Бертран Рассел; пер. з англ. Ю. Лісняка, П. Таращука. – К.: Основи, 1995. – 759 с.
164. Реймерс Н.Ф. Экологизация: Введ. в экол. проблематику: учеб. пособие / Н.Ф. Реймерс; Рос. открытый ун-т. – М.: РОУ, 1994. – 99 с.
165. Реймерс Н.Ф. Надежды на выживание человечества. Концептуальная экология / Н.Ф. Реймерс; Рос. открытый ун-т. – М.: Изд. центр «Россия молодая»: Экология, 1992. – 364 с.
166. Реймерс Н. Экология: Теории, законы, правила, принципы и гипотезы. – М.: Журнал «Россия Молодая», 1994. – 367 с.
167. Рогожина Н. В поисках ответов на экологический вызов / Н. Рогожина // Мировая экономика и международные отношения. – 1999. – №9. – С. 36-45.
168. Ростон Ш.Х. Существует ли экологическая этика? / Ш.Х. Ростон // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности: [сборник]: пер. с англ. и фр. / сост. Л.И. Василенко, В.Е. Ермолаева; введ. ст. Ю.А. Шрейдера. – М.: Прогресс, 1990. – С. 258-288.
169. Руденко О.М. Світоглядно-утопічні трансформації державного управління ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. управління: спец. 25.00.01 «Теорія та історія державного управління» / О.М. Руденко. – К., 2002. – 20 с.
170. Русская литературная утопия / сост., общ. ред., вступ. ст., и коммент. В.П. Шестакова. – М.: Изд-во МГУ, 1986. – 319 с. – (Унив. б-ка).
171. Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре: Принципы политического права / Жан Жак Руссо; АН СССР. Ин-т философии. – М.: Государственное социально-экономическое изд-во, 1938. – 123 с.
172. Свентоховский А. История утопий / Александр Свентоховский; вступ. ст. А.Р. Ледницкого; пер. с польск. Е. Загорского. – М.: Типография В.М. Саблина. – 1910. – XXIV, 427 с.
173. Святловский В.В. Каталог утопий. – М.; Петроград: Госиздат, 1923. – 100 с.

174. Сен-Симон А. Катехизис промышленников / А.О. Сен-Симон // Утопический социализм: Хрестоматия / общ. ред. А.И. Володина. – М.: Политиздат, 1982. – С. 229-233.
175. Сен-Симон А. Очерк науки о человеке / А.О. Сен-Симон // Утопический социализм: Хрестоматия / общ. ред. А.И. Володина. – М.: Политиздат, 1982. – С. 217-220.
176. Сен-Симон А. Письма к американцу / А.О. Сен-Симон // Утопический социализм: Хрестоматия / общ. ред. А.И. Володина. – М.: Политиздат, 1982. – С. 221-224.
177. Сен-Симон А. Рассуждения литературные, философские и промышленные / А.О. Сен-Симон // Утопический социализм : Хрестоматия / общ. ред. А.И. Володина. – М.: Политиздат, 1982. – С. 234-235.
178. Сенченко Н.И. «Венецианская черная аристократия» на пути к мировому господству: [геополитика и «грязные» технологии невидимой войны «мировых правителей»] / Николай Сенченко. – К.: КИТ, 2009. – 239 с.
179. Сизов С.С. Утопия и общественное сознание: Философско-социологический анализ. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1988. – 120 с.
180. Сковорода Г. Беседа, нареченная двое, о том, что блаженным быть легко / Г. Сковорода // Твори в двох томах / Г. Сковорода; упор. І.А. Табачников. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – Т. 1. – С. 162-186.
181. Сковорода Г. Разговор, называемый алфавит, или букварь мира / Г. Сковорода // Твори в двох томах / Г. Сковорода; упор. І.А. Табачников. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – Т. 1. – С. 316-370.
182. Сковорода Г. Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни [Разговор дружескій о душевном мире] / Г. Сковорода // Твори в двох томах / Г. Сковорода; упор. І.А. Табачников. – К.: Политиздат, 1961. – Т. 1. – С. 207-247.
183. Сковорода Г. Твори в двох томах. Т. 1 / Г. Сковорода; упор. І.А. Табачников; АН УРСР. Ін-т філософії. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 639 с.

184. Скотна Н. Методологічні аспекти соціально-філософського аналізу розвитку цивілізації / Н. Скотна // Вища освіта України. – 2005. – № 4. – С. 51-55.
185. Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ: 1918-1956: Опыт художественного исследования : главы из книги / Александр Солженицын // Новый мир. – 1989. – № 8. – С. 7-94.
186. Сорос Дж. Криза глобального капіталізму: (Відкрите суспільство під загрозою) / Джордж Сорос; Пер. з англ. Р. Ткачук, А. Фролкін. – К.: Основи, 1999. – 259 с.
187. Сорос Дж. Джордж Сорос про глобалізацію / Джордж Сорос; пер. з англ. А. Фролкін. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – 173 с.
188. Соціальна філософія : Короткий енциклопедичний словник / за заг. ред. В.П. Андрущенко, М.І. Горлача. – К.; Х.: Рубікон, 1997. – 400 с.
189. Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї / ред. кол. М. Михальченко, В. Андрущенко, І.Ф. Курас (ред.); Українська академія політичних наук; Інститут політичних і етнографічних досліджень НАН України. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2000. – Вип. 2. – 319 с. – Текст укр. та рос. мовами.
190. Тойнби А.Дж. Мир и Запад / А.Дж. Тойнби // Цивилизация перед судом истории: сборник / А.Дж. Тойнби. – М.: Изд. группа «Прогресс» – «культура»; СПб.: Ювента, 1995. – С. 155-194.
191. Тойнби А.Дж. Постижение истории: сборник / А.Дж. Тойнби; пер. с англ. Жаркова Е.Д.; [сост. Огурцов А.П.]. – М.: Прогресс: Культура 1996. – 606, [1] с.: ил. – (Историческая библиотека).
192. Толстой А. Аэлита / А. Толстой // Собрание сочинений: В 5 т. Т. 2: Авантюрные и научно-фантастические повести и романы / А. Толстой. – М.: ТЕРРА, 1995. – С. 401-508.
193. Тоффлер Е. Третья хвиля / Елвін Тоффлер: [пер. з англ. А. Євси; за ред. В.Шовкуна]. – К.: Всесвіт, 2000. – 475 с. – (Міжнародний футурологічний бестселер).

194. Тураев В.А. Глобальные вызовы человечеству: учеб. пособие / В.А. Тураев. – М.: Логос, 2002. – 191 с. – (Учебник XXI века).
195. Уайт-мл. Л. Исторические корни нашего экологического кризиса / Л. Уайт-мл. // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности: [сборник]: пер. с англ. и фр. / сост. Л.И. Василенко, В.Е. Ермолаева; введ. ст. Ю.А. Шрейдера. – М.: Прогресс, 1990. – С. 188- 202.
196. Удовик С.Л. Глобализация: семиотические подходы / С.Л. Удовик. – М.: Рефл-бук; Киев: Ваклер, 2002. – XV, 461, [3] с. ил. – (Образовательная библиотека).
197. Утопия и утопическое мышление: Антол. зарубеж. лит.: пер. с англ., нем., фр. и др. яз. / Сост., предисл. и общ. ред. В. А. Чаликовой. – М.: Прогресс, 1991. – 405 с.
198. Уэллс Г. Война миров / [пер. с англ. М.Зенкевича]. – М.: АСТ; К.: Нац. кн. проект, 2005. – 397, [2] с. – (The Bestseller).
199. Федотов А.П. Глобалистика: Начала науки о современ. мире: курс лекций / А.П. Федотов. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Аспект Пресс, 2002. – 224 с.
200. Федотов А.П. Каноны современного мира/ А.П. Федотов // Вестник Московского университета. Сер. 7: Философия. – 1997. – № 4. – С. 105-114.
201. Федотова В.Г. Социальное конструирование приемлемого для жизни общества / В.Г. Федотова // Вопросы философии. – 2003. – № 11. – С. 3-18.
202. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки / Пол Фейерабенд; пер. с англ. и нем. А.Л. Никифорова; общ. ред. и вступ. ст. И.С. Нарского. – М.: Прогресс, 1986. – 544 с. – (Для науч. б-к).
203. Философский словарь / под ред. М.М. Розенталя и П.Ф. Юдина. – М.: Политиздат, 1963. – 544 с.

204. Франкел Б. Постіндустріальні утопісти / Б. Франкел; / [пер з англ. О.А. Юдін; наук. ред. О.І. Хома]. – К.: Ніка-Центр, 2005. – 302 с. – (Соціально-політична думка).

205. Фромм Э. Иметь или Быть? / Э. Фромм // Иметь или быть?: Психоанализ и религия; Искусство любить: Исслед. природы любви; Иметь или быть? / Э. Фромм; [предисл. В.Г. Панок; пер. с англ. Н. Петренко, О. Иванчук]. – К.: Ника-Центр, 1998. – С. 189-384. – (Познание; Вып. 7).

206. Фромм Э. Комментарии к «1984» [Электронный ресурс] / Э. Фромм. – Режим доступа: http://orwell.ru/library/novels/1984/russian/rnt_ef.

207. Фукуяма Ф. Великий крах: Людська природа і відновлення соціального порядку / Френсис Фукуяма; пер. з англ. В. Дмитрук. – Львів: Кальварія, [2005]. – 376 с.

208. Фукуяма Ф. Доверие: соц. добродетели и путь к процветанию / Фрэнсис Фукуяма; [пер. с англ. Д. Павловой, В. Кирющенко, М. Колопотина]. – М.: АСТ: Ермак, 2004. – 733 с. – (Philosophy).

209. Фурье Ш. Новый хозяйственный и социетарный мир, Или открытие способа привлекательного и природосообразного труда, распределенного в серих по страсти. // Фурье Ш. Избранные сочинения. Т. 3 / Шарль Фурье; пер. с фр. и коммент. И.И. Зильберфарба; вступит. ст. В.П. Волгина. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – С. 5-111. – (Предшественники научного социализма).

210. Хайек Ф.А. Пагубная самонадеянность: Ошибки социализма: [Пер. с англ.] / Ф.А. Хайек; под ред. У.У. Бартли Ш. – М.: Новости, 1992. – 303 с.

211. Хаксли О. О дивный новый мир / О. Хаксли // Замятин Е. Мы; Олдос Хаксли. О дивный новый мир / Евгений Замятин, Олдос Хаксли. – М.: Худ. лит., 1989. – С. 163-350.

212. Хантингтон С. Кто мы?: вызовы амер. нац. идентичности / Самюэль Хантингтон; [пер. с англ. А. Башкирова]. – М.: АСТ: Транзиткнига, 2004. – 637 с. – (Philosophy).

213. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Самюэль Хантингтон; [пер. с англ. Ю. Новикова]. – М.; СПб.: АСТ, 2003. – 605 с. – (Philosophy).
214. Хесле В. Философия и экология / В. Хесле; Пер. с нем. А.К. Судакова. – М.: Наука, 1993. – 205 с.
215. Цивилизационные модели современного мира и их исторические корни / Ю.Н. Пахомов, С.Б. Крымский, Ю.В. Павленко и др.; под. ред. Ю.Н. Пахомова. – К.: Наукова думка, 2002. – 632 с.
216. Цикин В.А. Проблема будущего цивилизации: мировоззренческие ориентиры / В.А. Цикин // Філософські науки: Зб. наук. праць / Сумський держ. педагогічний ун-т ім. А.С.Макаренка; відп. ред. В.О. Цикін. – Суми, 2005. – С. 12-20.
217. Циолковский К. [Грезы о Земле и небе]: Науч.-фантаст. произведения / Константин Эдуардович Циолковский. – Тула: Приок. кн. изд-во, 1986. – 447 с., портр.
218. Чаликова В.А. Антиутопия Евгения Замятина: пародия или альтернатива? / В.А. Чаликова // Социокультурные утопии XX века: реф. сб. – Вып. 6. – М.: ИНИОН, 1988. – С. 134-175.
219. Чаликова В.А. Утопия и свобода: Эссе разных лет / Виктория Чаликова; [предисл. Е. Б. Рашковского]. – М.: Весть, 1994. – 180 с.
220. Чапек К. Война с саламандрами [Электронный ресурс] / Карел Чапек. – Режим доступа: http://lib.ru/SOCFANT/CHAPEK/war_sal.txt.
221. Чаянов А.В. Путешествие моего брата Алексея в страну крестьянской утопии [Электронный ресурс] / А.В. Чаянов. – Режим доступа: http://az.lib.ru/c/chajanow_a_w/text_0020.shtml.
222. Чешков М. А. «Новая наука», постмодернизм и целостность современного мира / М. А. Чешков // Вопросы философии. – 1995. – № 4. – С. 24-34.
223. Шарден Пьер Тейяр де. Феномен человека / Пьер Тейяр де Шарден; предисл. И коммент. Б.А. Старостина; пер. с франц. Н.А. Садовского. – М.: Наука, 1987. – 240 с.

224. Шатуновская О. Фальсификация (воспоминания ветерана партии). / О. Шатуновская // Аргументы и факты. – 1990. – № 22. – 2-8 июн. – С. 6-7.

225. Шацкий Е. Утопия и традиция: пер. с польского / Ежи Шацкий; общ. ред. и послесл. В.А. Чаликовой. – М.: Прогресс, 1990. – 454 с.

226. Швейцер А. Благоволение перед жизнью как основа этики миро- и жизнеутверждения / А. Швейцер // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности: [сборник]: пер. с англ. и фр. / сост. Л.И. Василенко, В.Е. Ермолаева; введ. ст. Ю.А. Шрейдера. – М.: Прогресс, 1990. – С. 328-350.

227. Швейцер А. Проблема мира в современном мире: Речь, произнесенная на церемонии вручения Нобелевской премии мира (Осло, 4 ноябр. 1954 г.) // Благоговение перед жизнью: [сб. работ]: пер. с нем. / Альберт Швейцер; сост. и послесл. А.А. Гусейнова; общ. ред. А.А. Гусейнова, М.Г. Селезнева. – М.: Прогресс, 1992. – С. 491-499.

228. Шелер М. Избранные произведения / Макс Шелер; пер. с нем. А.В. Денежкина, А.Н. Малинкина, А.Ф. Филлипова. – М.: Гнозис, 1994. – 413 с. – (Феноменология. Герменевтика. Философия языка).

229. Штомпель О.М. Социокультурный кризис (теория и методология исследования проблемы) / О.М. Штомпель. – Ростов-на-Дону: Изд-во СКНЦ ВШ, 1999. – 226 с.

230. Шпенглер О. Закат Европы. – Мн.: Харвест; М.: АСТ, 2000. – 1375 с. – (Классическая философская мысль).

231. Штомпка П. Социология социальных изменений / Петр Штомпка; [пер. с англ. под ред. В.А. Ядова]. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 416 с.

232. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества / П. Штомпка; [пер. с польск. С.М. Червонной]. – М.: Логос, 2005. – 664 с.

233. Шукуров Э.Д. Кризис природы и природа кризисна / Э.Д. Шукуров // Гуманитарный экологический журнал. – 1999. – Т. 1. – Вып. 1. – С. 4-7.

234. Экологические проблемы: Что происходит, кто виноват и что делать?: [учеб. пособие] / Ю.М. Арский, В.И. Данилов-Данильян, М.Ч. Залиханов и др.; под ред. В.И. Данилова-Данильяна. – М.: МНЭПУ, 1997. – 329, [1] с.: ил., табл.
235. Энгельс Ф. Диалектика природы / Фридрих Энгельс. – М.: Политиздат, 1982. – XVI, 359 с.
236. Ясперс К. Смысл и назначение истории: [пер. с нем.] / Карл Ясперс; [вступ. ст. П.П. Гайденко]. – М.: Политиздат, 1991. – 528 с. – (Мыслители XX века).
237. Bahro R. The alternative in Eastern Europe / Rudolf Bahro. – London: New Left Books, 1978. – 468 p.
238. Gorz A. Farewell to the Working Class: An Essay on Post – Industrial Socialism, translated by Michael Sonenscher / A.Gorz. – London: Pluto Press, 1982. – 164 p.
239. Jones Barry O. Sleepers, Wake!: Technology & the future of work / Barry Jones. – Melbourne; New York: Oxford University Press, 1995. – XII, 292 p.
240. Lovelock J. E. Revenge of the Gaia./ J.E. Lovelock. – New York: Basic Books, 2006. – 176 p.
241. Malachi M. The Keys of This Blood: The Struggle for World Dominion Between Pope John Paul II, Mikhail Gorbachev and the Capital West / Martin Malachi. – New York: Simon and Schuster, 1990. – 734 p.
242. Toynbee, Arnold J. The Reluctant Death of National Sovereignty / Arnold J. Toynbee // World Federalist (Ottawa). – 1971. – Vol. 16. – No. 102. – July-August. – P. 5-9.
243. Moore B. Political Power and Social Theory: Seven Studies / Barrington Moore. – New York: Harper & Row, 1965. – 243 p.